

EGYED PÉTER

Körkörös kényszerpályák, avagy milyen államformához vezet a nacionalista opció?

Nacionalizmus és demokratikus állam összefüggéseiről teoretikusan beszélni manapság regionális és gyakorlati, kevésbé akadémikus kérdés. Az alábbiakban egy fenomenológiai-logikai gondolatsorral igyekszem rámutatni arra, hogy a nacionalizmus szempontjából továbbra is zárt, önerősítő folyamatok politikai veszélyzónájában vagyunk.

Ami az elmélettörténeti vonatkozását illeti, nagyjából tisztázottnak tűnik, hogy a nacionalizmus politikai hagyománya a térségben a 19. század közepétől datálható, méghozzá olyan állami, politikai tény- és érték minta-sztereotípiá és ösztönös cselekvési késztetési örökséget jelent ez, amely kulturális, közösségi elv hangsúlyozásával, az egységes állami oktatási normatív intézmények megteremtésével és annak érdekképviselésével kialakított, a nemzethez tartozásra vonatkozó, mindenki számára értéket hordozó képzetrendszerre épül (Benedict Anderson).¹ Aki valamilyen módon ebben a régióban „kívül kerül a nemzeten”, az szinte közbűn tényesnek számít.

Létezik a nemzeti hagyomány, a „nemzeti” erkölcs, amely a tudat sajátos összefüggésrendszereiben működik, és ehhez kapcsolódva a társadalmi rétegek vagy társadalmi osztályok különböző formákban és különböző mértékben, szimbolikusan és gyakorlatilag is kifejezik, ki kívánják fejezni érdekközösségüket, együvé tartozásukat. Alkalmasint állami felszólításra is, rituálisan és köteleességszerűen teszik ezt akkor is, ha mint például a nemzeti kisebbségek esetében, ebből politikai hátrányaik származnak, hiszen a többségi nacionalizmus ma és más állami kulturális és politikai érdekképzőket, értékrendszereket hordoz és mozgósít. (A Ceaușescu-féle népünnepélyek a hatalmi legitimitációra használták a nemzeti szimbolikát, a kultikus részvétel - „színvallás” - alól csak az uralkodó elit vonhatta ki magát, egyébként életkérdésnek számított, az emberek belekalkulálták túlélési stratégiáikba.)

Ami tehát a 19. század közepétől a nemzetek kulturális egységesedése következtében megvalósult, az manapság egy folyamatos, állandóan életben tartott és működtetett kulturális érték-hordozó rendszer; mindenki ebben az intézményi struktúrában nő fel, a hozzá való viszonya szinte immanens.

*

A problémát a kisebbségek jelentik - valamint ezzel szerves összefüggésben az államnemzeti iskolarendszer. Az anyanyelvi oktatás normatív volta politikai Erisz almájának bizonyul, módszertani tökélyvel exponálva az államnemzeti opciók erejét,² ugyanakkor az ezzel ellentétes demokratikus értékrendszer érvényesülésének fokát. Az anyanyelvhasználat szabadságfoka minősíti a nemzeti állam, nota bene, az uralkodó politikai nacionalizmus erejét,³ vehemenciáját. Ha a magyar politikai örökséget vizsgáljuk e szempontból, jelesül a történelmi pártok programjait, kiderül, hogy a magyar uralkodó elit nem tudta a helyes, a régió adottságainak megfelelő opciót megtalálni, ezzel saját történelmi bukását is előkészítvén.⁴ Nagyon nehéz kívül kerülni azokon az érték- és érdekképzőket, amelyeket a nemzeti kulturális intézmények vagy a nemzeti kulturális intézményekben hozzáférhető kulturális tartalom jelent, amíg az állami iskolarendszer kizárólagos, nem is lehet. Nyilván, ez valamilyen merev indoktrinációval, szemléleti ítélet- és tételrendszerrel jár, amelyet felerősít a család, felerősítenek a nagyobb kulturális közösségek, és amelyek szinte fatálisan egy bizonyos röppályán mozgatják az egyént.

Ennek a röppályának a természete, hangsúlyozom, szinte örökletes; kizár bizonyos, a tolerancia, a más elismerése, a kompromisszum viselkedéskörébe tartozó cselekvési mechanizmusokat, cselekvési stratégiákat. A nacionalizmus ezért örökletesen intoleráns, alkatilag konzervatív és autoriter viselkedést produkál, amennyiben immanensen fogad el olyan értékeket és transzcendens képzeteket, amelyek kizáró mechanizmusokat működtetnek. Rendkívül fontosak, módszertani értékűek Schöpflin Györgynek a kelet-európai politikai hagyományokról; jelesül a nacionalizmusról szóló megállapításai.⁵

Ez a továbbiakban beépül a politikai cselekvésekbe, egészen az állami élet elképzelését uraló autoriter, monolit képzetekig. Tudjuk, hosszú út vezet az egyén, a közösségek kizáró mechanizmusaitól a nagyobb politikai struktúrák, politikai szervezetek és államok kizáró rendszerének működtetéséig. A kettő között azonban szerves és sajátos átviteli, közvetítő mechanizmusokon alapuló összefüggés van. Mindjárt az elején le kell szögeznünk, hogy bár a diktatórikus formában megvalósult történelmi cenzúra a régióban mint egy tagadni látszott a transzcendens képzetekre alapuló hiedelemrendszereket, és pedig a vallásnak és az egyháznak a működését, mégis nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a vallás és az egyház bizonyos mértékben túlélte a történelmi cenzúrát, hogy tehát valamilyen folytonosság köt össze bennünket a vallási tolerancia eszméjén át a 19. századdal, jelesen annak liberális örökségével.

A vallási tolerancia eszméjét azonban szintén fenntartásokkal kell kezelnünk, hiszen a vallási képzetrendszer maga is egy erős tekintélyelvűséget valósít meg; tehát a tekintélyelvűségnek egy olyan modelljét hordozza, amely transzcendens középponti tekintély formájában nagyon is előképe lehet egy nacionalista, abszolút középponti értékvel megvalósító tekintélystruktúrának. Azonban a kettő mint egymástól organikusan különböző képzet rendszer, mégis - és ez a helyzet egy sajátos paradoxon - kizáró viszonyban van: a nacionalista hiedelem belső parancsrendszere - más népe és fajok kizárása a területért és erőforrásokért, szemben a ne ölj! mózesi tilalma és a felebaráti szeretet krisztusi felszólítása. Egyfelől a teljes intolerancia bizonyos motívumai jelentkeznek. Most természetesen kizárom a vallási ortodoxiának, a fundamentalizmusnak azokat az irányulásait, amelyek egy bekapcsolódhatnak a nacionalista fundamentalizmussal, és amelyek nyilván kölcsönösen erősíthetik egymás hatását, éppenséggel a kiválasztott nép fogalmának és képzetének az összekeverése által.

Módszertanilag kérdésünk tehát egy abszolút tekintélyvel alapuló gondolkodásnak és viselkedésnek a kérdése. A politikai viselkedés területén pedig ez a monista viselkedés, a monista értékrend, valamint a monista államszemlélet formájában fejeződik ki.⁶ Civitas Dei - Civitas Nationum. A nacionalista ideológia, a politikai nacionalizmus minden esetben monista államképpel párosul. És ebben van a régió fejlődésének ama óriási veszélye, amellyel erkölcsi, tudományos és politikai kötelességünk szembenézni. Ugyanis hogyha a monisztikus viselkedés túlsúlyos vagy túlsúlyossá válik a közösségek, a politikai szervezetek és az államberendezkedés szintjén – és tegyük zárójelbe: egy tulajdonképpen állami szemlélet mindig monisztikus, amelyben az abszolút érték az állam - akkor tehát itt a monista viselkedési stratagémák lesznek a túlsúlyosak, szemben nyilván a pluralista berendezkedés elképzeléseivel, a politikai pluralizmussal, valamint az ehhez kapcsolható demokratikus struktúrákkal. Ez tehát a nagy veszély.

*

Hogyan lehet pluralista államformát, pluralista politikai-szervezeti felépítési formákat kialakítani akkor, amikor a hagyományos politikai ideológia szintjén, a politikai örökség szintjén a monisztikus elv és a monisztikus elképzelések az uralkodóak? Itt az első és legnagyobb segély-segítőtárs maga a társadalom, a társadalom, amelyben érvényesülhetnek egy plurális berendezkedés erővonalai, tekintve, hogy a főleg gazdasági tagoló érdekek többfélesége, az érdekek sokoldalúsága nyilvánulhat meg benne. Amennyiben ehhez egy erősen autoriter államberendezkedés társul, nyilván a társadalmi érdekképviselő megint bekerül a tradicionális félelmi képzeteknek, a tradicionális passzivitásnak, elfordulásnak abba a hálójába, amely a régió politikai fejlődésében a második világháború óta létrejött. Itt a félelem organikus politikai erő. Ezzel úgy kell szembenézni, ahogy még a politikai irodalomban nem néztek vele szembe.⁷ Hiszen a félelem a másiknak az elutasítása formájában mint politikai erő maga is az intoleráns viselkedésmódokat-elsősorban az ellenségességet és annak nyílt kifejezésformáját, az agressziót jelenti.

Ez nyilván összefügg azzal a kommunikációs helyzettel, amely elsősorban Romániára jellemző, hogy a társadalmi hazugság olyan mértékű, hogy meg szünteti az egységes és abszolút referenciális viszonyokat. Márpedig ahol többféle értékmerce működik, ahol az igazságnak csak relatív képzetei vannak, ott nehéz nyilvánosan és mindenki által kötelező módon elfogadható politikai szándékot

artikulálni. Még csak érinteni sem tudjuk ezt a probléma kört, amely az igazságszolgáltatás szintjén létező igazságreferencia nemlétéből származik. Továbbmenően: ha a törvényhozás és jogszolgáltatás ismét és folyamatosan egy állampáit és a vele kvázi-azonos állami-hatalmi bürokrácia műve? Az igazságot vagy akár igazságokat szinte lehetetlen megfogalmazni, a nacionalista erőterbe valamely társadalmi csoport mindig létében érzi magát fenyegetettnek általa. Márpedig-a liberális államberendezkedés szerint legalábbis - valamely konszenzuális igazságnak ki kell alakulnia a társadalomban, amelyet a jog- és igazságszolgáltatásban, a társadalmi érték viselkedésben el kell fogadnia. Hiába létezik névlegesen szabad sajtó, hogy ha nem jön létre az igazságra vonatkozó társadalmi szerződés.

Mindezek mellett a régió országainak szembe kell nézniük a centripetális világtörténelmi mozgásból származó kihívásokkal is. Annak idején ezt Karl Popper a nyílt társadalom és a nemzeti gondolat szembeállításának formájában fogalmazta meg⁸ - ami azt jelenti az én értelmezésemben és ma, hogy nehéz a racionalizmust, a racionalizmusnak a nyílt társadalommal kapcsolatos követelményeit artikulálni és képviselni olyan társadalmakban, amelyek irracionális tekintélyelvűségükkel legitimizálják önmagukat. Nehéz a racionalizmust képviselni az egyéni viselkedés, a társadalmi megnyilatkozások, a politikai kifejeződési formák szintjén, hogyha kizárólag a történelmi örökségre és a történelmi örökség tekintély formáira történik hivatkozás. Valamiképpen a racionalitásnak az eszméje minálunk és belátható időn belül - úgy tűnik - a nemzeti gondolati tradícióban kell hogy érvényesüljön, még hozzá egy olyan módszertani formában, ami önmaga paradoxon. (Alapjában véve érzések és hiedelmek vezérelte cselekvéseken belül az ezeknek látványosan és gyakran ellentmondó, az ésszerű számításra alapuló tevékenységi formákat kell alkalmazni. Ilyen például *a folyamatosan és kitartóan tárgyalj és csak tárgyalj ellenségeiddel* elve.) Hogyan lehet ebből mégis valamilyen pragmatikus viselkedéshez eljutni? Hogyan lehet a nacionalista ideológiák tekintélyelvű formáját egy kötelező érvényű racionalizmus, ne mondjam úgy egyeztető mechanizmus követelményeivel korrelálni?

Itt a kérdés olyan újabb dimenziójához jutunk, amely szinte újabb meg oldhatatlan akadályt jelent, hiszen a nacionalizmus éppen úgy definiálja önmagát, hogy a történelmi tradíció egészéhez viszonyul. Ez az iszlám gondolkodásban, jelesül a siita gondolkodásban odáig megy, hogy amint ugye Ryszard Kapuscinsky megírja: egy siita számára Ali Kalifa halála egyéni tragédia. A mai történelmi képzetek, a tömegkommunikáció által Romániában hordozott képzetek szintjén a román történelem egésze egy egyéni tragédiát sugalmazó cselekvéssor. Tehát szinte készletik, szinte kihívják a mass media fogyasztóját egy újabb és újabb pszichodramára. Ennek a hatása nyilvánvaló. Elsősorban az, hogy egy olyan érzelmi attitűdöt gerjeszt, és egy olyan érzelmi magatartásformát tart fenn, tesz folyamatosá, amely ismét a nacionalista ideológia egyik meghatározó jegye. Tehát a történelem egyéni tragikumként- vagy beteljesítendő készletésként-való felfogása nagyon erős érzelmi viszony, és ami mindezt összekapcsolja, összefogja, az a rend kívül konzisztens hiedelmi forma.⁹

A hiedelmi forma szintén nem preferenciális, hanem sokkal inkább ösztönös készletésekben élő érzelmi, gondolati, viselkedési modell. A hiedelmi forma - a nem politikai társadalmak életét és viselkedését írja le. Amennyiben politikai hiedelmekről beszélünk, ott nyilván a toleranciának, a nyitásnak, a nyílt viselkedésnek a követelményei alig vagy csak nagyon kis mértékben érvényesülhetnek, hiszen a hiedelem éppolyan támadhatatlan, mint bizonyos vallási-képzelti rendszerek. Hiedelem mellett alig vagy csak nagyon kis mértékben van kritika, különösen nemzeti (ön)kritika, a szabályozó mechanizmusok legfontosabbika. Hiedelmek mellett nehéz a történelmi tudatban más képzeteket, más rendszereket kimutatni, érvényesíteni. Megszűnik a kritikai gondolkodásnak a lehetősége, megszűnik az alternatívikus történelmi elképzeléseknek a létjogosultsága. A nacionalista hívő számára egyéni sorsa egy fatálisan meghatározott röppályán mozog, és amennyiben ezt teljes mértékben a sajátjának tekinti, olyasminek tekinti, ami az énjét kifejezi - ez a nacionalista ember fel fog lépni mindazok ellen, ki fogja küszöbölni mindazokat a környezetéből, akik nem ezt a fajta gondolati és viselkedési mechanizmust választják, hanem egy kritikai, racionális, nyílt gondolati és viselkedési eljárást. De ennél továbbmenően: minden más értékrendszerben kifejeződő stratégiát, beleértve a modernizációs kísérleteket is.¹⁰ A nacionalista

opció a szélsőségesedés útján mindenféle más cselekvési - akár életviteli - sémát elutasít, amint ezt a nemzeti autarchia ideológiai hagyományai bizonyítják Romániában.¹¹

Amennyiben az állam által fenntartott oktatási intézmények a továbbiakban is ilyen erősen érzelmi viszonyrendszerben ábrázolják a nemzeti történelmet, ilyen erős érzelmi térben működik a tömegkommunikáció, fel kell tételeznünk és el kell fogadnunk, hogy a nacionalista politikai tudat nagyon hatásosan és folyamatosan tovább él. Amennyiben pedig az egyes nacionalizmusok *egymásra tekintenek és* felismerik a politikai veszélyt, újabb s elsősorban a kisebbségeket sújtó elhárító mechanizmusokat fognak létrehozni, amelyeket az állami struktúrában működtetnek. Létrejön tehát a régióknak az az elkülönöződési tendenciája, amely végső soron kizárhatja az egységes, liberális piacgazdaság megvalósulását. Mert véleményem szerint ez itt a tét. Feltételezni szeretnénk, hogy olyan világgazdasági folyamat részesei vagyunk, amely immanensen megvalósítja, vagy az egyes államok politikai opciójában kifejeződően az érdekeltségek révén megvalósítani képes egy regionális piacgazdaságot, a perifériáét. Létrejöhet egy Keletet a Közép-Európával összekötőni képes, kétoldalúvá váló gazdasági kommunikáció. Azonban érzékeljük, olyan folyamatok is lezajlanak, amelyek a politikai nacionalizmus erősödésével, a politikai nacionalizmust vállaló szervezetek, érdek csoportok és társadalmi rétegek egységesedésével és megerősödésével ezzel ellentétes mozgást képviselnek.

Romániában a fejlődés tendenciáját erősen meghatározta az autokratikus és diktatórikus államforma-hagyomány, amelyet a nemzeti történetírás oly előszeretettel hallgat el, a liberalizmus és parlamentarizmus politikai hagyományelemeit állítva előtérbe. Ehhez egy erősen konzervatív¹² politikai viselkedési forma, tradíció társul. Márpedig a mi társadalmunkban a minták és viselkedési mechanizmusok örökletes ereje óriási, és az evolúció irányát sokkal inkább ez szabja meg, mint a külső koercitív erők. Egy példa: 1989 decemberében politikai vákuumban nem egy székely faluban az utca-tized rendszer alapján szerveződött meg pillanatok alatt a helyi hatalom és közigazgatás. (Itt egy olyan archaikus modell továbbéléséről van szó, amely minden tíz porta után állít egy előljárót, és amennyiben erre szükség van, minden tíz előljáró további egyet választ, amennyiben a község lakosainak a száma nagy. Ebből alakul ki a hites emberek gyülekezete, avagy az úgynevezett *hütösség*.)

*

A régió nacionalizmusai szemben a világgazdasággal? Lehetséges, erről van szó. A nacionalista politikai viselkedés és ideológia versenyellenes. Léteznek olyan történelmi képzetek, megrögzöttségek, megszokások, amelyek a hagyományoknak egyfajta konzervatív értelmezésével a versenyt nemzet idegennek, nemzetellenesnek tekintik, és a liberális elképzeléseknek ezt a szemérmesen ugyan nem kifejezett és manapság annyira ugyan nem hangsúlyozott formáját elutasítva, a maguk történelmileg konzisztensnek tűnő létmódja mellett optálnak. Kelet-Európában ezt az opciót fejezik ki elsősorban a paraszti társadalom benső értékeire, a paraszti társadalom értékteremtő képességeire vonatkozó régebbi és újabb keletű elképzelések. Mi az, amit tehát a nacionalizmus elutasít és kizár? A nem integrálható racionalizmust, kritikai gondolkodást, toleranciát és a versenyt. Voltaképpen tehát a klasszikus liberális alapelveket. A legfontosabb azonban, hogy a nacionalista ideológia globálisan, *a maga szerkezetével (kizárásos modelljével)* utasítja el ezeket az elveket, értékeket, gazdasági és politikai viselkedési mechanizmusokat és stratagémákat.

Fel lehet tenni azt a kérdést, hogy vajon egy archaikus elemeket tartalmazó tradicionális közösségi modell továbbélésének valamilyen reflexéről is szó van? Hogy tulajdonképpen a gazdasági szervezeti formák, a politikai viselkedésmód alatt itt hagyományos közösségek is élnek és kívánnak élni - tovább? -, amelyek gazdasági viselkedésmódjukat talán nem is változtatták meg? Amennyiben szociológiai megfontolásokat alkalmazunk ennek a kérdésnek a tárgyalásakor, lehetséges, hogy erre igenlő választ kell adnunk. Mindenféle kozmetikázott román statisztika szerint is a romániai dolgozó népesség fele vagy annál több még mindig falusi népesség.¹³

Az új politikai-gazdasági-társadalmi helyzetben a városokon jelentős munkaerő-felesleg szabadul fel, és bizonyos politikai elképzelések szerint ezt a munkaerő-felesleget vissza kell irányítani falura. És a közvetlen környezetben sem lényegesen eltérő a helyzet. Gondolok Bulgáriára, illetve egyes szomszédos köztársaságokra, Moldáviára, Ukrajnára elsősorban. De az ipar szerkezete és ezzel összefüggésben az urbanizáció is olyan, hogy a terciér szektorok - kereskedelem és turizmus - legalábbis belátható időn belül képtelenek felvenni ezt a felszabaduló munkaerő-felesleget. Ilyen értelemben akár legitimnek is tartható az a nacionalista opció, amely - mivel a nacionalizmus mindig optimista-nagy östermelői - idézőjelben mondom - közösségek számára kíván valamilyen politikai jövőt ideologizálni.

Tehát a nacionalizmus nem pusztán a történelmi tradícióknak, hanem a jelen helyzet artikulációinak is - a hagyományos patternekben megvalósított - ideológiai terméke. Ennek a nacionalizmusnak a terminológiája lehet kozmetikázott és lehet nagyon türelmetlen és agresszív: előbbi formája, legalábbis Romániában, a hagyományos politikai pártprogramok¹⁴ és az azokhoz kapcsolódó viselkedésmoделlek felélesztésének a formájában fejeződik ki. Agresszívebb formájában viszont a minden más értékelvet vagy jelenlétet képviselő politikai nézetek nyílt, ellenséges elutasításában. És létrejön a román politikai életnek az a mindenkor különös, hagyományos rendje, koncertje, amelyben egy erős többségi nacionalizmus mellé kötelező érvénnyel fel kell zárkózniuk az egyéb nemzeti értékrendszereknek. Ne feledjük el, hogy a román nemzeti liberalizmus, az államteremtő liberalizmus is egészen más, mint késő liberális európai kortársai. John Stuart Millnek ugyan kortársa a nagy Brătianu, de hát nyilván az a liberalizmus *teljesen más*.

*

Következtetéseim arra mutatnak,¹⁵ hogy a nacionalista ideológia és a politikai nacionalizmus továbbélése Kelet-Európában hozzátartozik a régió történetéhez. Politikai hagyományrendszerben, gazdasági és szociális összefüggésekben gyökerezik. Mentáltörténeti közvetlen hagyománya és közvetlen folyománya is van. Ne feledjük el, hogy ötven év alatt a régi, legsajátosabbnak hitt értékeitől és kifejezésformáitól vágta el a kommunizmus a társadalmat, a nemzeti értékeitől. Tehát egyfajta *restitutio* jön létre, hogy ez *restitutio in integrum*, akkor ebben benne foglaltatik a háború lehetősége is, hogyha *restitutio in partium*, akkor van némi esélyünk. Nehezen tudom elképzelni azt a fajta liberális tökemozgást, amely ennek a berendezkedési formának a teljes lebontását rövid idő alatt el tudná végezni. És nem látom annak a populista ideológiának a megszüntetési lehetőségeit sem, amelynek az elvontabb és pontosabb értéképzetekben kifejezett nacionalista ideológiai szuperstruktúrája és az óriási felvevő közege, részben forrása is. Tehát mindezzel megerősödni látszik az az elképzelés, hogy Kelet-Európa valahogy visszazökken a saját történelmi medrébe, hogy egy metaforikus képzetet használjak. És a visszazökkenés egyben további kényszerpályát is jelent. Amennyiben mindehhez hozzáadjuk a mitologikus lehetőséget is, az etnikai mítoszoknak a jelenlétét, amelyek egy nacionalista elképzelésben mindig fantasztikus hatóerőt jelentenek, úgy tűnik, hogy ezt a mentális képzet- és eszmerendszert a maga logikai erős konzisztenciájában megbontani alig lehet. És paradox módon, egyetlen praktikus erő szegülhet szembe a kényszerpálya folyamataival. Ez a praktikus erő - az állam. Az államnak alkalmaznia kell egy bizonyos terápiát, méghozzá olyan terápiát, amely a más opcióknak teret, lehetőséget biztosít, az államhatalmi mechanizmusainak a segítségével is akár. Persze mindezt igen nehéz elképzelni abban az esetben, ha valamilyen formában fennmarad valamilyen állampárt s ezzel szinte izomorf pártállami hatalmi szervezeti forma. Fenn kell tartani a társadalom optatív lehetőségét. Amennyiben ugyanis a társadalom nacionalizmusa kizáró érvényűvé válik, az el fogja nyelni az államot, és egy nacionalista állam-eszközt hoz létre. A demokratikus folyamatot képviselő állami hegemoniáknak létérdeke fenntartani a másik alternatíva és következképpen egy másik konszenzus lehetőségét. Ez nemcsak államérdek, hanem regionális érdek is, ennek következtében itt állami együttműködésre is szükség van. Ha valahol autoriter konzervatív, akár diktatórikus államforma jön létre az ösztönös és politikai

nacionalizmus nyomására, tehát megvalósul a társadalmi-állami monizmus, az a geopolitikai környezetében is erősíti a hasonló folyamatokat.

Minden akadémikus vita és a nacionalizmusnak minden módszertani teoretikus elemzése, ismétlem ebben a politikai környezetben praktikus megfontolásokhoz és pragmatikus modellekhez is kell hogy vezessen. Nemzet felelősségünk az, hogy ne legyünk nacionalisták.

Jegyzetek

- 1 „Ahogy Seton Watson azt a legcélratoróbban bemutatja, Európában és közvetlen perifériáján a 19. század volt az aranykora a lexikonszerkesztők, nyelvtannal foglalkozók filológusok és irodalmárok nemzeti nyelvért folytatott mozgalmainak. A szakértő intellektuelek ilyen energikus aktivitásának volt köszönhető a 19. századi európai nacionalizmus, amely tökéletesen ellentétes volt az 1770 és 1830 közötti amerikai helyzettel. (...) Hobsbawm szerint: az iskolák és az egyetemek a nacionalizmus legtudatosabb harcosaivá váltak. Ez a megállapítás kétségkívül érvényes a 19. századra, ha más helyre és időre nem is az.” Benedict Anderson: *Képzelt közösségek: megjegyzések a racionalizmus eredetéről és terjedelméről*. London, Verso, 1983. Janus VI.1. Pécs.
- 2 Egy mérvadó tipológia szerint a nemzetiségi politika következő fokozatai különböztethetők meg: 1. hátrányosan megkülönböztető; 2. korlátozó; 3. megengedő vagy elismerő; 4. osztó. Vö.: Diószegi István: Az államnemzet-konceptió belső problematikája a XIX. század utolsó harmadában és a századfordulón. *Magyar Filozófiai Szemle* 1984. 1-2. 17-18.
- 3 Métei Gyula: *Magyar politikai pártprogramok (1867-1914)*. Budapest 1934. 15. 21, 31, 41, 45, 61, 163. A szerző értelmezésében a német teoretikus államnemzeti elképzeléseivel a magyar programok szinkrónban vannak.
- 4 „A régi Magyarország a nemzetiségi kérdés megoldatlanságán vérzett el. Abba bukott bele, hogy nem tudott föderációvá átalakulni.” Peéry Rezső: *Requiem egy országrészért*. München 1984. 40.
- 5 A kizáró célok megfogalmazása az *egy nép egy haza* elképzelés értelmében mint folyamatos konfliktusforrás; a nacionalizmus mint erős azonosulási séma, amelynek alapján megvalósul a hatalom disztribúciója is, a politikai elképzelések transzcendentális jellege, amely az egyén számára erős érzelmi töltést hordozó, ám üres üzenetként működik - íme néhány Schöpflin elvei közül. In: George Schöpflin: *The Political Traditions of Eastern Europe*. Winter, 1990. 75. „Social mobility was low to very low, with the consequence of a relative weakness in the structure of the state-analogous to ethnonational segmentation - of a higher reliance on coercion or the threat of it than is compatible with political consensus, of low levels of loyalty and thus of legitimacy. At this point, ethnonational and social cleavage could coincide. It was an obvious choice for these weakly grounded semiautonomous or fully dictatorial regimes of the interwar period to seek to build loyalty to the state by promotion of nationalism. To some extent this was successful, but it raised two problems. In the first place, it left open or exacerbated the issue of the national cleavage. Reliance on the national ideology of the ethnonational community frequently, brought that community into conflict with another, as national ideologies tended to be incompatible and concerned with mutually exclusive goals defined in terms of territory of people. Second, nationalism as a political doctrine provided answers very few questions of political organizations and the distribution of power. It created strong identities and a sense of belonging to the state - for members of the dominant group - but said next to nothing about political structures, the resolution of conflict of interests, the allocation of resources and values, participation and representation, i.e. the day-to-day problems of political, economic, and social life. If anything, by stressing a transcendental vision of politics, in which implicitly all the members of the nation shared a near identical view of political elements of nationhood, nationalism came close to denying the need for intermediate institutions between the state and the individual, and state and society. The comparative vagueness of the nationalist message, together with its emotional intensity produced a somewhat contradictory result. East European nations in the interwar period reached a fairly high state of national consciousness as to be excluded as nonmembers. At one and the same time, the implicit promise of equality and justice, encapsulated in the nationalist message, was left unfulfilled, with inevitable frustration and resentment at the social-political closures enforced against society by its rulers.” George Schöpflin: *The Political Traditions of Eastern Europe*. Daedalus, Winter, 1990. 75. Hivatkozással: Erdei Ferenc: *A magyar társadalom a két háború között*.
- 6 „Az állam legitimitás-igénye a törvényekben lefektetett egyetemes kompetencia és az összérdek kizárólagos képviselése alapján követelheti meg polgáraitól az engedelmességet, lojalitást-abszolutista és monista, mivel azon a hibás feltételezésen nyugszik, hogy a priori érvényes, iránya egybeesik az emberek elkötelezettségeinek irányával, s hogy az engedelmességek releváns döntéseiket az állam elsődleges, egyetemes kompetenciájához igazodva, azzal harmonizálva hozzák. Ezzel szemben a tapasztalati valóságban a társadalom pluralista szerkezetéből következően az emberek motívumrendszerei, elkötelezettségei is pluralista jellegűek, melyek értelemszerűen korlátozzák az állam hatalmát.” Cs. Kiss Lajos: A pluralizmusról. *Filozófiai Figyelő* 1987.1. 63.
- 7 Ezzel a kérdéssel két tanulmányban próbáltam szembenézni. Vö.: Tájékp csata közben. *Korunk* 1991. 2. 133-141.; valamint: A félelem és a hazugság politikai intézménye. *Az ész hieroglifái*. Kolozsvár 1993.
- 8 Nyíri Kristóf: Nemzettudat és „nyílt társadalom”. *Magyar Filozófiai Szemle* 1979. 3-4. 477. passim.
- 9 „Azoknál a népeknél, amelyeknek állami léte önállósága és függetlensége csak rövid múltra tekinthet vissza - ahol tehát a nacionalizmus még új hiedelem -, a gyermekbetegségek rendkívüli erővel és szinte állandóan felütik a fejüket. Különösen áll ez Közép Európa és a Balkán kis népeire és új államalakulataira. (...) Mivel ezek a kis népek

többszire nem régi korszakokban szabadultak fel, és nacionalizmusuk gyermekkorát éli, hiedelmük gyermekbetegségei elsősorban a nemzetiségi türelmetlenségben jelentkeznek. Az érzelem-tünetek következtében nem tudnak megférni egymás mellett. Állandóan gyűlölködnek. Egymás nyelvét, kultúráját, civilizációját el akarják nyomni.” Makkai János: *Politika - isten rabságában*, Budapest 1943. 208.

- 10 Kiss Endre: A jó közép-európaiság lehetőségéről. *A Hét* 1991. jan. 10. (XXII. évf. 2.) 11. »să se păstreze nealterat suflitul poporului român«. Cum era înțeleș acest comandament etnic? »În condițiile actuale, țara analfabetică, să ne fie un ideal« proclamă cu emfază un recunoscut șef de școală viterară gardistă, prin gura unui erou dintr-un cunoscut roman al său. »Să vedem - spunea mai departe - dacă românul poate rămânea însuși, când va înțelege să se spele în fiecare zi«. Și concluzia: »Când vom introduce școli înalte, biblioteci, medii culturale, Dumnezeu știe ce se va alege din ființa noastră română«. (Mircea Eliade: Hulgani.) Poporul român trebuia să rămână în întineric - analfabet și ros de bolile mizerei fiziologice - căci numai astfel putea fi el »însuși« dar mai ales numai astfel mistica legionară găsea climatul favorabil propriei înfloriri. Între idealul conducătorilor gardiști, așa cum îl doreau ei poporului român și sumbra realitate în care acest popor trăiește, există o perfectă identitate. Între mijloacele de propagandă întrebuintate și fondul însuși al gândirii legionare, nu există nici o deosebire. Propagandă și ideologie se suprapun perfect. Acesta este a doua trăsătură specifică a mișcării fasciste din România.” Lucrețiu Pătrășcanu: *Sub trei dictaturi*. Forum, București 1946, 45.
- 11 „Una din afirmațiile des repetate de literatura legionară era necesitatea
- 12 A falusi struktúra, az eredendően konzervatív román politikai osztály, az államnak a kommunisták által megórzött mítosza, a sajátos román baloldali populizmus (Ceașescu úgynevezett népi bázisa), az elégedetlenek agresszív - fasisztoid rétege - a sajátos román konzervativizmus összetevői. „Normálisnak tartom az utca és a könyvtár közötti közlekedést”. Steliau Tănase beszélget Lorin Alexandrescuval „22” II., 2(52) (1991. január 18.) „Romániára politikai szempontból egyfajta konzervativizmus jellemző. Ez a konzervativizmus mindig létezett. Vagyis - több történelmi korszakáról elmondható: Románia egy fázissal lemaradt, lépéshátrányban volt. Miért? Talán azért, mert létezett egyfajta falusi struktúra, amely eredendően konzervatív, és azért is, mert a román politikai vezető osztály-konzervatív osztály. A konzervatív jegyek számosak ennél az osztálynál. Például: az állami funkciók - nem pedig az állam keretei között megvalósítható demokrácia iránti elsődleges érdekeltség; ez az attitűd jellemezte a román politikai vezető osztályt a két világháború között. II. Károly alatt és még a kommunizmus időszakában is. Az államnak mint legfelső politikai formációnak a kényszerképzete. A legérdekesebb azonban az, hogy a kommunista politikai vezető osztály, amely - mindegy, hogyan szétzúzta a burzsoá államot, épp a konzervatív részt mentette át a maga számára - az állam mítoszáat. Mit kellett megmenteni? Meg kell menteni a román államot. Ezt mondta Ceașescu - és az övé volt a népszerűség. Ugyanazt, amit II. Károly - megmenteni az államot, feláldozva égy részét, elfogadván a bécsi döntést stb. Amikor igen könnyen azt is mondhatta volna: »nem, uram, én elfogadom a lemondást!« (...) Vannak hagyományaink a demokrácia terén. Hangsúlyozom, hogy '38-ig, abban az időszakban, amikor a fasizmus uralta egész Kelet-Európát, csak Csehszlovákia és Románia maradt demokratikus, Magyarország és Lengyelország nem, Bulgária és Jugoszlávia még annyira sem. A két világháború között mindezek autoriter, katonai államok voltak. És most nagyon furcsának tűnik az, hogy minket tanítanak demokráciára, hiszen mi ismertük a demokráciát, csak nem tudtuk megvédeni. És ez már más. Nem sikerült. Viszont, visszatérve a kommunizmusra, azt hiszem, hogy Romániának a kommunista korszak alatti devianciája azzal magyarázható - hogy ma a román kommunizmus volt deviáns. Egy populista - nem politikai, ideológiai - hagyományokra alapozó kommunizmus volt. Igen, egy baloldali populizmus volt, melyet áthatott a nacionalizmus is, amelyben magára ismerhet Iorga 1901-től datálható »sámánatorizmusa«, a sovinizmus és mások. Nem politikai koncepció volt. Tehát a ceașizmusról úgy beszélhetünk, mint egyfajta nemzeti kommunizmusról. Vagyis más, mint Hitler nemzeti szocializmusa. Vagyis nem beszélhetünk úgy a ceașizmusról, mint baloldali doktrínáról. Egyfajta újfasizmus volt, szélsőséges nacionalizmus hoz vezetett, amely természetesen átfogott bizonyos rétegeket, de hát hol nem fog át? Lásd Nyugat-Európában - Franciaországban Le Pennek, Németországban a republikánusoknak - sok hívuk van. Miért? Mert minden társadalomban létezik az elégedetlenek egy rétege, egy agresszív rétege, amely nem tudja kifejezni magát az ideológia terrénján, csak agresszió révén, és amely kétségtelenül fasisztoid. És az első jeladásra fasiszta lesz. És - ez volt Ceașescu úgynevezett népi bázisa. Másrészt viszont a hűséges kliensrétege, a nómenklatúra...” Normálisnak tartom az utca és a könyvtár közötti közlekedést. Steliau Tănase beszélget Lorin Alexandrescuval. „22” II., 2 (52) (1991. január 28.)
- 13 Vö. *Változó valóság*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984. 5.
- 14 Vö. *Románia 1944-1990*. Budapest 1990. 22.
- 15 „Szelényi említette, hogy egy szociológus kollégája szerint Kelet-Európának két opciója van, ha a kommunizmustól megszabadul: egy etnikai és egy polgári. - Azt hiszem, az etnikai opció van kibontakozásban.” Konrád György. Interjú. *Interpress Magazin* 1991. január. 133.

PÉTER EGYED

COMPULSIVE COURSES, OR: WHAT KIND OF STATE IS TO BE SUPPOSED FROM A NATIONALIST OPTION?

Starting from Benedict Anderson's idea about 19th century's origins of Eastern Central European nationalism, this paper asserts the necessary continuity of this very nationalism, based on the one hand on social systems maintaining and regenerating cultural values, and on the other hand on restrictive political and legal institutions like restrictions on

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1994. 5. évf. 1.sz.

the use of minorities' mother tongue or an exclusive state school system. Eastern Central European ideas about the functions of the state are rather transcendental than instrumental; they are predominated by the image of an authoritative and monolythic state system, and exclusivistic mental mechanisms like an authoritarian and intolerant fundamentalism. This leads to a tragical conception of individual destiny, in so far as it is bound to the existence of a Marxist state, which can assure this very existence only by excluding supposed and real enemies. This is a closed, self-generating process, which keeps the society on a compulsive course. In a paradoxical way, therapeutical solutions are possible only from the side of the state which asserts an optive social possibility.

FELIX ERMACORA

Teremts békét, törődj a kisebbségekkel!

Népcsoport- és kisebbségvédelem mint európai feladat

Nem minden kisebbség valós kisebbség - a jelenleg folyó vita álláspontja alapján ezt ma kijelenthetjük! Ezt az igazságot ismerte fel II. János Pál 1989. január elsején, a Világbéke Napja alkalmából kiadott humanitárius üzenetében, amely az egyes államok kisebbségi politikája mellett magukról a kisebbségekről is szól. A Szentatya üzenete nem a követelőző és taktikázó állami politika pozícióink támogatását jelentette, hanem általában beszél a kisebbségekről, bennszülötteket és őslakókat, vallási kisebbségeket említ, és rámutat, hogy a diszkrimináció semmilyen újabb formája (mint például a lakáskiutalásoknál vagy a munkavállalásban előforduló megkülönböztetés) sem megengedhető. Az üzenet a kisebbség egyfajta komplex meghatározását tartja szem előtt. Nem a kisebbségi kérdésekkel összefonódó politikai problémákat kívánja félreértelmezhető fogalmakkal elkendőzni, hanem a jelenlegi kisebbségi gondokat akarja jogilag és politikailag helyesen meghatározni. Az üzenet alapvető célkitűzése az emberi jogi törekvések támogatása. Az egyes államok és a nemzetközi szervezetek politikájában azonban nem mindig és minden emberi jogi okokból védelmezendő kisebbség számít jogi értelemben is valódi kisebbségnek.

Mit értünk kisebbségen?

Amikor a különböző országok és a nemzetközi szervezetek - mint például az Egyesült Nemzetek Szervezete vagy az Európa Tanács, az EK és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet-politikájában védelmezendő kisebbségekről beszélnek, akkor az úgynevezett „nemzeti kisebbségek”-re (európai terminológia)¹ vagy a nyelvi, etnikai és vallási kisebbségek re (ENSZ-terminológia)² gondolnak, de egy esetben sem gondolnak olyan kisebbségekre, amelyeknek tagjai munkát és lakást keresnek, azaz bevándoroltakra és a menekültekre. Ezeket a modern szóhasználat „új kisebbségek”-nek nevezi.³ Az egyes államok gyakorlata és a nemzetközi jog jelenlegi állása szerint csak a „klasszikus kisebbségek” élveznek - ha egyáltalán élveznek - mint kisebbség nemzetközi és nemzeti védelmet, az egyéb kategóriákba tartozó csoportok nem.

A kisebbségeknek két fajtája létezik: a nemzetközi és többnyire a nemzeti jog által elismert kisebbségek és a kisebbségi pozícióban lévő, de jogi értelemben kisebbségnek nem nevezhető csoportok.⁴

Vajon ez a megkülönböztetés mesterséges, vagy létezik magyarázat kialakulására és meglétére, vagy netán teljesen önkényes lenne? A megkülönböztetés egyrészt a kisebbség fogalmának változásával, másrészt a jelenlegi európai népmozgással hozható összefüggésbe.⁵ Az etnikai, nyelvi, vallási és faji kisebbség fogalma a 19. századtól kezdődően alakult ki fokozatosan, az egyes államok gyakorlata alapján.⁶ A két világháború közötti időszak kisebbségvédelmi rendszerében megszilárdultak, a társadalomtudományok többé-kevésbé azonos értelmű szakkifejezéseivé váltak.⁷ A nézőpontokat illetően az ENSZ-korszak kezdetéig sem kétség, sem bármiféle beavatkozás a kisebbségi jogi doktrínában nem merült fel. Ahhoz, hogy egy csoportot egyáltalán kisebbségnek tekintsenek, figyelembe vették a letelepedettség jellegét és az adott országhoz fűződő állampolgári viszonyt. Kisebbségvédelmet csak olyan csoportok számára biztosítottak - ha biztosítottak -, amelyek egy adott földrajzi területen, nyelvi, etnikai, vallási vagy faji jegyek alapján különböztek a polgárok többségétől. A csoport tagjai vagy maga a csoport a fenti ismertetőjegyekhez a definíciókban és az állami gyakorlatban továbbra is ragaszkodtak; a legszélesebb körben elismert definíciók ezen a téren Capotortitól és Dechône-től származnak.⁸ Az úgynevezett új kisebbségeket is méltányoló progresszív teoretikusok mind ez ideig hiába küzdöttek a fenti meghatározás ellen. Ha tehát létezik is a faji megkülönböztetés elleni⁹ vagy specifikus kisebbségvédelem, ez az érvényes nemzetközi és nemzeti jogok alapján is a kisebbségben élő embereknek csak azt a kategóriáját illeti meg, amelynek sorsával szemben az Egyesült Nemzetek Szervezete sem kíván „közömbös” lenni.¹⁰

Hiba volna azonban azt feltételezni, hogy azok az emberek, akik etnikai, nyelvi, vallási vagy faji szempontból különböznek a többi embertől egy adott államban, de nem tartoznak a fenti értelemben vett kisebbségekhez, Európa jogfosztottjai és számkivetettjei lennének. Nem, ők is élvezik az általános emberi jogokat - rájuk is érvényes mindenekelőtt a diszkrimináció tilalma¹¹ -, viszont nem élveznek olyan csoportos jogokat - eltekintve az egyesülési és gyülekezési szabadságtól -, amelyek külföldiként is megilletnék őket.¹² Természetesen a törvény azt is tiltja, hogy elő ítéletekkel viseltessenek irántuk. Ezek a személyek a fentiekből következően egy nem mindig megfelelő, de mégiscsak speciális normákkal lefedett jogi státusba kerülnek, nevezetesen a menekültjog, az idegenjog, külföldiekre vonatkozó munkajog és az EK-törvények (beleértve az úgynevezett négy szabadságjogot is) hatálya alá.

Mindaddig, amíg Európában az idegenek kisebbséggé minősítésére vonatkozóan nem létezik egységes állampolitika, bele kell törődnünk, hogy a speciális kisebbségvédelem rájuk nem alkalmazható.

Bár az európai őslakosok, mint például a lappok esetében a „bennszülött kisebbség” (indigenous minorities) kifejezés lassanként meghonosodni lát szik, az Egyesült Nemzetek nem számítja őket a kisebbségek közé, hanem privilegizált kisebbségi státust élveznek.¹³ Nem létezik azonban nemzetközi jogilag rögzített meghatározás a kisebbségekre vonatkozóan, így elismerésük az egyes államok belügyei közé tartozik.¹⁴

A jelenlegi helyzet

A pápa 1989. január elsejei üzenete olyan időpontban született, amikor még senki sem láthatta előre, hogy a kisebbségvédelem két éven belül Európa egyik legégetőbb problémájává válik. Sem az 1947. évi békeszerződés, sem az Európa Tanács és az EK nem törődtek igazán a kisebbségek védelmével; a kisebbségek létezését e szervezetek megalakulásuk (1950, illetve 1957) óta szóba sem akarták hozni. Nyugat-Európa azon részein, ahol ez a probléma különösen égető volt, kétoldalú megállapodásokkal kerestek békés meg oldást. Kitűnő példa erre Dél-Tirol kérdésének a kezelése.¹⁵ Európa keleti felében az 1948 utáni államvezetők azonban a heveny problémák leküzdésére vagy a sztálinista-leninista ideológiát látták alkalmasnak, vagy a nacionalista propagandát vetették be, mint például Romániában.¹⁶

A kelet-európai kommunista rezsimek összeomlásával megszűnt a népcsoportok és kisebbségek gúzsba kötöttsége is. Az addig elnyomott kisebbségek és nemzetiségek szabadon kifejezhették saját identitásukat. Az önállósági törekvések, illetve a hatékony népcsoport- és kisebbségvédelem utáni vágyak a felszínre törtek. A mulasztások pótlásának szükségességét az Európa Tanács ismerte fel elsőként. Intézményi keretei között két olyan egyezménytervezetet dolgoztak ki, melyekről jelenleg politikai tárgyalások folynak.¹⁷ A koppenhágai EBEÉ-konferencia 1990 júniusában tág kereteket biztosított a kisebbségi kérdés megvitatására; jelenleg meg kell elégednünk azzal, hogy a legfontosabb nemzetközi szervezetek elkötelezték magukat a kisebbség- és népcsoportvédelem mellett.¹⁸ Az EBEÉ moszkvai konferenciája 1991 októberében kidolgozta egy békéltető mechanizmus alapjait,¹⁹ de az EK-parlament szintén évek óta fáradozik a kisebbségvédelem politikai vezérfonalának megalkotásán.²⁰

Ami a kétoldalú megállapodásokat illeti, a Német Szövetségi Köztársaság és Lengyelország, továbbá a Német Szövetségi Köztársaság és Csehszlovákia már eljutottak a népcsoportok védelmének bilaterális szerződésekbe foglalásáig.²¹

Nyitott kérdések

- A számos törekvés ellenére a lényegi problémák megoldatlanok maradtak. Ezek a következők:
- Érvényes-e a népek önrendelkezési joga a nemzetiségekre és a kisebbségekre?
  - Mi a helyzet a nemzetiségek és a kisebbségek autonómiájával, milyenek a minimális kritériumai az ilyen autonómiának?
  - Milyen legyen a nemzetiségek és a kisebbségek nemzetközi garancia rendszeré?

- Magukat a csoportokat kell védeni, vagy elegendő a nemzetiségek és kisebbségek tagjait jogokkal felruházni és kötelezettségeket kiróni rájuk; hol húzódnak a minimális jogok normatív határai?

- Mennyiben lehet a kisebbségektől vagy nemzetiségektől elvárt lojalitást jogi kötelezettséggé emelni?

A fenti problémák egyike sem oldódott meg a gyakorlatban, ezért továbbra is folytatódik a megoldás keresése.²²

Habár nem léteznek a kisebbségek és a nemzetiségek jogait tartalmazó lezárt katalógus, az elmúlt 45 évben születtek olyan jogi előírások, amelyek kedvezőek számukra. Ezek a rendelkezések a különféle nemzetközi jogi szövegekben szétszórva találhatók, és a legtöbb európai állam elismeri őket. Az alábbi előírások tartoznak ide: a népirtás - a kitelepítést is beleértve tilalma; csoportok és a csoporthoz tartozó személyek etnikai, nyelvi, faji vagy vallási különbözőségeken alapuló diszkriminációjának tilalma; lehetővé kell tenni a kisebbségek tagjai számára, hogy csoportjellegüket megtarthassák, valamint ebből levezetve lehetővé kell tenni a csoport számára, hogy megőrizze életképességét.²³ Mindezek ellenére az egyes államok és a nemzetközi szervezetek még nem jutottak arra az elhatározásra, hogy ezekből a szabályokból érvényes nemzetközi kódexet készítsenek.

A kisebbségvédelem akadályai

Ez a kódex máig meghiúsult olyan államok miatt, amelyek nem akarják ezeket a kodifikációs lépéseket megtenni. Az európai országoknak egy csoportja több oknál fogva is szkeptikus a nemzetiség- és kisebbségvédelemmel szemben. Franciaország teljesen nyíltan azt vallja, hogy területén nem élnek kisebbségek, ezért úgy véli, a kisebbségek védelmének kötelezettségét nem helyes nemzetközi szerződésekbe beépíteni.²⁴ Görögországban és Cipruson a macedónokat, illetve a ciprusi törököket még nemzetiségként sem ismerik el, nemhogy önálló államiságot biztosítanak számukra. Románia „nemzetállami” és ebből fakadó asszimilációs programjával a magyar népcsoport továbbélését próbálja akadályozni. Jugoszlávia a nemzetiségek és a kisebbségek elismerésétől immár azért ódzkodik, mert fél, hogy a be nem avatkozási záradékmegszűnése után idegen államok és nemzetközi szervezetek adnák meg a kegyelemdőfést a jugoszláv önállóságnak.²⁵ Törökország az örmény- és kurdkérdésben olyan nemzetiségi és vallási problémákat lát, amelyek a már általa elfogadottaknál magasabb szintű nemzetközi kötelezettségek kényszerű átvételéhez vezethetnek.

Hatékony jogvédelem

Látható tehát, hogy az újfajta nemzetiség- és kisebbségvédelemre irányuló, jelentős kezdeményezések ellenére tekintélyes erők gátolják az előrelépést. Úgy tűnik, néhány állam csak vonakodva kész jogi védelmet biztosítani, pedig mindenekelőtt az adott államközösség feladata lenne kialakítani a különböző népcsoportok mérgező előítéletek nélküli együttélését.

A kisebbségek védelméhez ugyanis bizonyos állami keretfeltételekre is szükség van. Ezekhez a keretfeltételekhez tartozik egyrészt a demokratikus államforma, másrészt a parlamentarizmus. Egyedül a demokratikus államforma biztosítja a politikai csoportosulások²⁶ közötti párbeszédet, és a parlament egyike azon fórumoknak, ahol ez a párbeszéd nyilvánosságra kerül. A keretfeltételekhez tartozik az általános emberi jogok tiszteletben tartása is, ahogy azokat az ENSZ 1948. december 10-i közgyűlése által elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata tartalmazza.²⁷ Ebben a tulajdonhoz való jog tiszteletben tartása is szerepel.²⁸ Egy kisebbségvédelmi rendszer államon belüli kereteihez hozzátartozik a szociális és gazdasági minimumok normája is, ahogy ez a legtöbb demokratikus állam alkotmányában megtalálható. Ehhez hozzá kell még tenni egy jogi garanciarendszert, mert egyedül ez nyújt fedezetet a viszályok békés úton történő megszüntetésére. Csakis ilyen belső keretek között jöhet létre a kisebbségek hatékony jogvédelme.²⁹

Védhatalom vagy „gondoskodó” hatalom

Nemzetközi ügyekre gyakran ráerőltetik a védőhatalom eszközét; hogy ez a kisebbségekre és a nemzetiségekre vonatkoztatva nem korrekt, a tudomány már régen világossá tette. A védőhatalom nemzetközi jogi értelemben többnyire egy államot jelent, amely magára vállalja egy másik állam vagy az ott élő állampolgárok érdekeinek valamilyen konfliktus miatt nemzetközileg el nem látott képviselését.³⁰ Ily módon a védőhatalmat nem lehet a kisebbségekre és nemzetiségekre vonatkoztatni, ebben az esetben inkább gondoskodó hatalomról van szó, amelynek valamilyen nemzetközi státusa van, és kiáll bizonyos kisebbségek és nemzetiségek mellett, anélkül hogy kiállítását már eleve idegen állam belügyeibe való beavatkozásnak tekintenék. A legjobb példát a gondoskodásra, amelyet egy hatalom a kisebbségek számára nyújt hat, az Olaszországban élő dél-tiroli német kisebbség sorsa mutatja. A tiroli országrész 1920-as olasz anektálása óta Ausztria egyfolytában Dél-Tirol érdekeiért küzdött. A két világháború között fáradozásait nem sok eredmény koronázta. Ma már azonban Ausztria ténylegesen gyakorolhatja az 1946. évi párizsi békeszerződésből eredeztethető „védhatalmi” jogait.³¹

Léteznek azonban „elfelejtett” kisebbségek is, melyeknek nincsen védő hatalmuk. Ezek mindenekelőtt a cigányok vagy más bennszülött kisebbségek, mint például a baszkok, a bretonok vagy a ladinok, akik állami védelem nélkül küzdenek létükért.

Védőhatalomnak lenni különleges hivatást jelent a fölöttébb érzékeny nemzetközi kapcsolatokban, mivel a védőhatalomnak az adott kisebbség vagy nemzetiség melletti kiállása, annak sikere attól függ, hogy az adott állam hajlandó-e a nemzetiség vagy a kisebbség érdekeit komolyan képviselni. Ha - akár védőhatalomként is - visszalépne, a kisebbség vagy nemzetiség melletti kiállítását rögtön rosszindulatú tettnek tekintenék, főleg ha más, létfontosságú érdekek is kockán forognak. Emberi jogi ügyekben a védőhatalom funkcióját egy-egy nemzetközi konvenció minden tagja meg kaphatja, s nekik a panasztétel eszközével van lehetőségük arra, hogy az emberi jogok megsértése miatt nemzetközi szervezetek előtt lépjenek fel egy másik állammal szemben.³² Minden nemzetközi emberi jogi védelmi rendszer ismeri az állami panasztétel eszközét, de csak néhány, könnyen összeszámálható esetben éltek vele az európai emberi jogi konvenció alapján.³³ Az ezekből a panaszokból levont tapasztalatok azt mutatják, hogy kockázatos eszközről van szó, amelyhez nyilvános nyomásgyakorlás nélkül egyáltalán nem nyúlnak az érdekeltek. Az a tény, hogy a cigányok vagy a kurdok érdekében egy állam sem él a panasz lehetőségével, magáért beszél. Pedig a panasztétel mind az Európa Tanács, mind az ENSZ előtt lehetséges.

Nemzetközi garanciarendszer?

A fenti dilemmából, akár a védőhatalom hiánya, akár annak a csődbe jutása idézte azt elő, egyetlen út vezet ki, mégpedig a nemzetközi kisebbségvédelmi garanciarendszer. Csak ez tudja megalapozni a kisebbségek és a nemzetiségek védelmének nemzetközi felelősségét. Hiszen kétségkívül kollektív felelősségről van szó;³⁴ tulajdonképpen ez az alapvető jelentése az emberi jogok és ezzel együtt a kisebbségek és a nemzetiségek védelmére vonatkozó jogok nemzetközi garanciájának. Jóllehet a nemzetiségekkel és a kisebbségekkel kapcsolatban elsősorban az állami felelősség jöhet szóba, jelenleg mégis a nemzetközi kollektív felelősségért folyik a küzdelem, mivel néhányan azt remélik, ezáltal lehetőség nyílik a nemzeti keretek között zajló folyamatok befolyásolására.

Európában jelenleg két, már régen elavult kérdés mentén folyik a küzdelem:

a) Milyen legyen a kisebbség- és nemzetiségvédelem tartalmára vonatkozó minimumok nemzetközi normája?

b) Hogyan lehet ezt a minimális normát a lehető legjobban érvényre juttatni?

A tartalmilag megszabható minimumok normarendszerének a kisebbségek és nemzetiségek szükségleteire, azaz túlélésükre és identitásuk megőrzésére kell irányulnia. Ezek a szükségletek elsősorban a nyelvre, az iskolai képzésre, a demográfiai változtatások tilalmára, a hivatali pozícióba jutásra, továbbá a diszkriminációnak az élet összes területén érvényes tilalmára koncentrálnak.

Ezek azok a kulcskérdések, amelyeket egy védelmi rendszernek garantálnia kell. Ezek a nemzetiségek és kisebbségek alapszükségletei, ezeket fel kell ismerni és figyelembe kell őket venni. A kisebbségek helyzetétől függően ide tartozhat az autonómia is, amelyet - mint a tapasztalat mutatja - a törvényhozás, az igazságszolgáltatás, a közigazgatás és a helyi önkormányzatok terén biztosítani, illetve biztosíthatnak.

Ezeknek az alapfeltételeknek a biztosításáról van tehát szó. Elsősorban nemzetiségek és kisebbségek egyes tagjai számára szükségesek a fenti feltételek. Nekik ma még nagyon elhivatottnak kell lenniük ahhoz, hogy egyéni jogukat akadályok nélkül érvényesíteni tudják. Ezzel szemben, ha csoportos jogokról van szó, akkor magát a csoportot, illetve annak képviselőit ruházzák fel jogokkal. A csoportok számára lehetővé kell tenni, hogy igénybe vehessék az igazságszolgáltatást, a kisebbségi politikai pártoknak és a nemzetiségi szövetségeknek pedig meg kell adni a jogot, hogy a csoportot mint olyat, védelmükbe vegyék.³⁵

Milyen eszközökkel kell a nemzetközi garanciák rendszerét kidolgozni? A tapasztalat azt mutatja, hogy az európai emberi jogi rendszer jelenleg viszonylag biztos garanciát nyújt az egyéneknek emberi joguk érvényesítésére.³⁶ Három, kumulatív egymást kiegészítő modell létezik. Ezeket a modelleket a jogtudomány már 1907 óta felhasználja viszályok békés rendezésére,³⁷ de a nemzetiségek és a kisebbségek nemzetközi védelmére is használhatók. A konfliktusos eseteknél használt kontradiktórikus tényfeltárásról, a konfliktusban álló felek közötti közvetítésről és a jogsértések feletti ítélkezéssel van szó. Ez utóbbi két formában fordulhat elő: a bírói döntés vagy méltányosságon, vagy az írott jogon alapul.³⁸ Az embernek az a benyomása, hogy az európai kisebbség- és nemzetiségvédelem jelenlegi tervezeteiben; az EBEÉ-mechanizmusban³⁹ és az EK terveiben⁴⁰ mind a három modell megvalósul. Ezek a modellek nem kizárják, hanem kiegészítik egymást. Azt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy gyakran különböző erők állnak a jelenleg tervezett eszközök mögött, amelyek különböző eredményekhez is vezethetnek. A mechanizmusok milyensége és hatékonysága azon a kérdésen múlik, hogy mi történik akkor, ha az állam nem hajlandó a területén letelepedett etnikai csoportokat, kisebbségeket elismerni és jellegzetességeiket megőzni, vagy ha az állam elutasítja a nemzetközi kisebbségvédelmi rendelkezéseket. Ilyen esetekben a nemzetközi jog továbbra sem képes segítségnyújtásra. A nemzetközi kényszerítő rendszer nem annyira kiforrott, hogy minden esetben működni tudna, hacsak az ENSZ a kollektív felelősség keretei között mozgásba nem tudja hozni szankciós mechanizmusát.⁴¹ Így ennek a kérdésnek a megválaszolását bízunk a jövőre.

A hamis nacionalizmus ellen

A nemzetiségi és kisebbségi konfliktusok jelenlegi állását figyelve az a benyomás alakul ki az emberben, hogy a nemzeti kisebbségek mintha nacionalista csoportokként konfrontálódnának. Egyre többször tesz fel a nemzet és a nacionalizmus értékére vonatkozó kérdést,⁴² amely több mint egy évszázadig uralta a nemzetközi kapcsolatokat Európában. Az első nagy, demokratikus konfrontációhoz a nemzetek és nemzetiségek értékével, illetve érettségével kapcsolatban az 1848. évi frankfurti Paulskirche, Közép- és Kelet-Európának - amely ekkor még teljes egészében az osztrák császársághoz tartozott - ez az első nagy, demokratikus polgári gyűlése vezetett. Nekem személyesen az a véleményem, hogy nemzet és nép megőrzendő közösségi értékek, a nacionalizmus viszont a nemzeti jelleg olyan perverziója, amely hegemoniatörekvéseken, fajgyűlöleten és előítéleteken alapszik. Veszélyes volna azonban a nacionalizmus elítélésével együtt a közösségi értékeket is elítélni; ezt mindenféleképpen el kell kerülni. A megfelelő látásmódhoz és a mértékek helyes megválasztásához tanulási folyamatnak kellene párosulnia. Ez csak részben - a jogkultúra területén - a jog feladata. Az eredmény legnagyobb részét különböző nevelési folyamatokon keresztül - a szülői háznál, az iskolában, a templomban vagy akár a politikai pártokban - kell elérni.

Jegyzetek

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1994. 5. évf. 1.sz.

- 1 A „nemzeti kisebbségek”-kifejezés az Európai Emberi Jogi Konvenció (továbbiakban: EEJK) 14: cikkelyében található.
- 2 Az ENSZ-terminológiában szereplő kifejezés a polgári és politikai jogokról szóló egyezmény (továbbiakban: Egyezmény) 27. cikkelyében található. A szövegeket illetően lásd: Felix Ermacora (szerk.): *Internationale Menschenrechtstexte*, 3. kiadás, Wien 1982. 7956.
- 3 A kifejezés használatossá vált a nemzetközi terminológiában.
- 4 Ide elsősorban a Franciaországban honos bretonok és katalánok tartoznak, akiket Franciaország jogi értelemben nem ismer el kisebbségeknek.
- 5 A kisebbség fogalmának változását illetően ld.: Felix Ermacora: *Menschenrechte in der wandelnden Welt. I.* 1974. 349.
- 6 Uo.
- 7 Ld.: Felix Ermacora: The protection of minorities before the United Nations. *Recueil des Cours*, vol. 182 (1984), 251.
- 8 Capotorti, F.: *Study of the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, New York 1979. Sales Nr. E. 78 XIV. 1.; Dechônes definíciója többek között az ENSZ titkársága által kidolgozott kompilációban, az E/CN. 4/1191/WG. 5/CRP 1. sz. dokumentumban található.
- 9 Ebben az összefüggésben elsősorban a faji diszkrimináció tilalmának deklarációja és az arról született nemzetközi egyezmény érdemel említést, amelyben a „faji” fogalmába beleértették az etnikai eredetet is. A megfelelő szövegeket lásd a 2. jegyzetben szereplő kiadványban.
- 10 Elsősorban az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, továbbá a diszkrimináció tilalmának különböző formái tartoznak ide: ld. a 2. jegyzetben megadott szövegeket.
- 11 A közömbös magatartástól való intéz mindenekelőtt az ENSZ-közgyűlés 1948. december 10-i keltezésű, 217 C (III) sz. határozatában lelhető fel.
- 12 Ld.: például az EEJK 11. cikkelyét.
- 13 Ld.: Ermacora: The protection, *i. m.* 279. továbbá: Ermacora, F: Der Minderheitenschutz im Rahmen der Vereinten Nationen, *Ethnos* 31 (1988).
- 14 Az európai államok között jelenleg folyó vita legalábbis e felé hajlik. A kisebbségi kérdések már nem kizárólag az államok belső hatáskörébe tartoznak (a Charta 2. cikkelyének 7. sora), de a kisebbségek elismerése még mindig elsősorban belügynek számít.
- 15 Vö. Ermacora, F: *Südtirol und das Vaterland Österreich*, Wien 1984.
- 16 Ld.: Ermacora, F.: Bedrohtes Volkstum, in: *Handbuch zur Deutschen Nation* 2. 1987. 501.
- 17 Ld.: a European Commission for the Democracy Through Law szövegét: Preliminary Draft European Convention of Minorities valamint a Standing Conference on Regional Languages in Europe szövegét: European Charter for Regional and Minority Languages.
- 18 Ld.: mindenekelőtt az EBEE emberi dimenzióról tartott konferencia 1990. június 29-i kopenhágai találkozásának dokumentumát. *Regio* 1991. 2. 205-208.
- 19 Document of the Moscow Meeting of the Conference on Human Dimensions of the CSCE.
- 20 Az Európai Közösségben élő nemzetiségek jogairól szóló charta tervezete, Doc. PE 121. 211.
- 21 Ld.: a Német Szövetségi Köztársaság és a Lengyel Köztársaság közötti jószomszédsági, barátsági és együttműködési szerződés 20. cikkelyének 1. bekezdését, valamint a hasonló német-cseh szerződés 20. cikkelyét.
- 22 Jó példa volt erre a Wiener Institut für Staats- und Verwaltungsrecht rendezésében 1991 novemberében, a közép- és kelet-európai kisebbségek kérdéséről megtartott szimpózium, amelyen az alapvető elméleti problémákat tárgyalták meg.
- 23 Ermacora, F.: The protection, *i. m.* 303, 310.
- 24 Feltűnőek a Francia Köztársaság fenntartásai az egyezmény 27. pontjával kapcsolatban, amelyet Franciaország alkalmazhatatlannak minősített, mondván, hogy területén nem élnek kisebbségek.
- 25 Ld.: J. Dengler legutóbb megjelent cikkét.
- 26 Alapvető dolgokat fejt ki ezzel kapcsolatban H. Kelsen *Vom Wesen und Wert der Demokratie* című művében. (1929.; újabb kiadás: 1963.)
- 27 A szöveg megtalálható a 2. jegyzetben szereplő szöveggyűjteményben.
- 28 Ld.: a 17. jegyzetben az általános nyilatkozatot.
- 29 A védőhatalom fogalmáról lásd: Verdross/Simma: *Universelles Völkerrecht* 1984. 933.
- 30 Hafner részletesen tárgyalta a kérdést a kisebbségi problémával kapcsolatban a 22. jegyzetben említett szimpóziumon.
- 31 Ld.: Ermacora, F.: Südtirol, *i. m.*
- 32 Ld.: az EETK 26. cikkelyét és az Egyezmény 41. cikkelyét; Ezek kritikai elemzése: Ermacora, F: *Über die Staatenbeschwerde in Fragen der Menschenrechte*, FS-Bridel, 1968, 167.
- 33 Ld.: A European Commission on Human Rights kiadásában megjelent munkát: *Stock Taking of the Practice of the European Commission on Human Rights*, 1987.
- 34 Az emberi jogok betartásának kollektív felelősségét Európában először az Európai Emberi Jogi Bizottság hangoztatta az Ausztria és Olaszország közötti ügyben; Appl. 788/60.
- 35 Theodor Veiter a *Nationale Autonomie* című 1938. évi írásában dolgozta ki ezeket a klasszikusnak számító szempontokat.
- 36 Ld. Frowein/Peukert: *Europäische Menschenrechtskonvention*, 1985.

37 Utalás az 1907. október 18-án kelt, a viszályok békés rendezéséről szóló I. Hágai Egyezményre.

38 Ld. mindenképp a moszkvai dokumentumot, vö. a 19. jegyzettel.

39 Ld. mindenképp az EEJK 48. és utána következő cikkelyeit.

40 Ld. a 20. jegyzetet.

41 Ilyen mechanizmus európai szinten nincsen intézményesítve, az ENSZ-ben viszont igen. Ha egyes államok az általános nemzetközi jogot alapul vennék, akkor az emberi jogok tömeges és rendszeres megsértése miatt szembe kellene nézniük a beavatkozással. Ld. Ermacora, F: *Geiselfreiung als humanitäre Intervention im Lichte der UN-Charta*,

42 Ld.: Ermacora, F.: *Allgemeine Staatslehre* 1970, 58.

FELIX ERMACORA

MAKE PEACE, TAKE CARE OF MINORITIES. PROTECTION OF MINORITIES AS A TASK OF EUROPE

This paper gives an overview of the development, problems of terminology and open questions of international protection of minorities in Europe, distinguishing the category of “acknowledged” ethnic minorities from that of “new minorities”, organizing themselves according to new, particular aspects. It refers to obstacles of the protection of minorities, conditions of an effective protection of their rights, and the theoretical debates about the formation of an international system of guarantees. In response to the accusations qualifying the aspirations of nationalities as nationalism, the author speaks for the right of protection of the values represented by the minorities.

NONNA MAYER

Rasszizmus, idegengyűlölet az Európai Közösség országaiban

Kényes vállalkozás összehasonlító vizsgálatot készíteni a rasszizmusról. A jelenség meghatározása, megközelítése, mérése országról országra változik. Még ha fontosnak tartjuk is a közvélemény kutatásokkal összegyűjtött rasszista attitűdök vizsgálatát, a feltett kérdések, megfogalmazási módjaik ritkán azonosak. E tekintetben szerencsés kivételt jelent az a felmérés; amely az Európai Közösség Tanácsának készült. Ez a rasszizmus és az idegengyűlölet erősödése miatt érzett nyugtalanságtól hajtva rendelt meg erről a témáról egy kérdőíves vizsgálatot a Közösség tizenkét országának állampolgárai között, hogy feltárják az emberi jogokról, a bevándorlási politikáról és a külföldiek jelenlétéről alkotott véleményüket. A vizsgálat eredményei először tesznek lehetővé egy szisztematikus összehasonlítást.¹

Azonosságok

Az európaiak túlnyomó többsége a demokráciához és az emberi jogok védelméhez kötődőnek mutatkozik, elítéli a rasszista mozgalmakat, és egyetért a rasszizmusellenes mozgalmakkal.² Ám nem elhanyagolható részüknek az az érzése, hogy hazájában túl sokan vannak a „más” nemzethez, más fajhoz, más kultúrához, más valláshoz vagy más társadalmi osztályhoz tartozók. A mintában szereplők kevéssel több mint fele (51 százalék) vélte úgy, hogy e csoportok közül legalább egy túl nagy számban van jelen, és közel negyede (23 százalék) úgy, hogy közülük legalább három túl népes.³ A heterofóbiának vagy a másság elutasításának átlagos szintjéről alkotott fenti becslés pontosan megegyezik azzal, amelyet más kérdésekkel végzett más vizsgálatok adnak meg Franciaországgal kapcsolatban. Azon az etnocentrizmus-skálán, amely a saját csoportba való visszahúzódat és a más csoportok elutasítását mutatja az etnikai kisebbségekre (zsidókra; muzulmánokra; bevándorlókra) vonatkozó-kérdések alapján, a megkérdezettek 51 százaléka közepes (2-es vagy ennél magasabb) osztályzatot kapott, és csak szűk negyedük minősíthető erősen etnocentrikus beállítottságúnak (3-as vagy 4-es osztályzat).⁴ Az a tipológia, amelyet Roland Cayrol dolgozott ki az Emberi Jogi Konzultatív Nemzeti Bizottságnak végzett, *A franciák és az idegengyűlölet ellen vívott harc* című évenkénti közvélemény kutatás keretében, és amely a bevándorlókra, az idegenekre és a kisebbségekre vonatkozó, 1990 óta szisztematikusán feltett kérdésekre épül, ugyancsak 55 százalékosnak mutatja a tágabb értelemben vett rasszisták arányát; a vizsgálatok szerint ezeknek egy kisebb része, 15-21 százaléka „meggyőződéses rasszista”.⁵

A „mások” iránti attitűdök, bármilyenek legyenek is, szorosan összefüggenek egymással az európai mintán. Akik például úgy vélik, hogy a más nemzethez, más fajhoz vagy más kultúrához tartozók túlságosan nagy számban vannak jelen, azt is gondolják, hogy ezek kellemetlenséget jelentenek a mindennapi életben, jobban hajlanak arra, hogy negatívan ítélik meg az Európai közösségen kívüli országok állampolgárainak jelenlétét, és gyakrabban mutatkoznak fogékonynak a bevándorlók jogainak korlátozására. Más szavakkal: a másság elutasítása az attitűdök egyazon tünetegyütteséhez tartozik, amelyet a szerzők szerint a heterofóbia, az etnocentrizmus vagy a rasszizmus jellemez, ahogy ezt több mint negyven évvel ezelőtt Adornónak és munkatársainak *A tekintélyelvű személyiségről* végzett úttörő vizsgálatai kimutatták.

Végső soron ugyanazok a társadalmi, kulturális és politikai tényezők tanúskodnak az intolerancia különböző megnyilvánulásairól: főleg az iskolázottság, az életkor és a politikai orientáció. E megnyilvánulások elsősorban az idős, a megengedő és „poszt-materialista” értékek iránt kevésbé nyitott embereket jellemzik: azokat, akik kevésbé iskolázottak, és akik a baloldaliság-jobboldaliság skála jobb felén helyezkednek el, a szélsőjobbon érve el a csúcserőértéket. Ezen a ponton megint egybeesnek egymással az európai vizsgálat és a francia vizsgálatok eredményei.

Különbségek

Az európai átlag mindamelllett megtévesztő. Az intolerancia mértéke országról országra változik az iparosodás szintjétől, a migrációs hagyományoktól és a bevándorolt lakosság nagyságától függően. Minden mutató szerint két csoport áll élesen szemben egymással. A bevándorlók és a kisebbségek elutasítása az olyan befogadó országokban a legerősebb, mint Franciaország, Németország, Anglia, Belgium vagy Dánia-Hollandia feltűnő kivételével. Ugyanakkor a kibocsátó országok: Dél-Európa országai (Olasz-, Spanyol- és Görögország, Portugália), valamint Írország messze toleránsabbak (1. táblázat). Az eltérések tekintélyesek lehetnek, mint például azon a skálán, amely azt mutatja, hogy az ország jövőjének szempontjából negatívan vagy pozitívan értékeli-e a bevándorlók jelenlétét, és amely 77 ponttal különbözik a belga és az ír mintán.

Az Európai Közösség országai nem csak az intolerancia szintjét tekintve különböznek egymástól: az annak céltáblájául szolgáló csoportok is mások. Az európai vizsgálat különösen érdekes ebből a szempontból, mert nyitott kérdéseket használ, amelyek azt tudakolják a megkérdezettektől, hogy mire gondolnak, amikor a más nemzethez, fajhoz, valláshoz, kultúrához vagy társadalmi osztályhoz tartozó emberekről van szó. Különösen eltérnek az első három kérdésre adott válaszok (2. táblázat). A nemzetiségek kapcsán a franciák spontán módon a magrebiekre, az angolok az ázsiaiakra, a németek a törökökre gondolnak, míg a dél-európaiak szétszórtabb válaszokat adnak, és inkább a többi európaira utalnak. A fajok kapcsán leggyakrabban a feketéket nevezik meg. De a franciák és az angolok válaszai megint csak gyarmatosító múltjuk súlyáról tanúskodnak: az előbbieket elsősorban az arabokat, az utóbbiak pedig az indo-pakisztániaiakat említik. Ami a vallásokat illeti, leggyakrabban - a franciák és a belgák több mint fele, a hollandok, a dánok és a németek több mint 70 százaléka - az iszlámot említik. Ám a déli országokban, csakúgy, mint Luxemburgban, Jehova tanúi és a szcientisták vezetnek. Írországban - nyilvánvaló okokból - a protestánsok a „mások”, míg az angolok legalább olyan gyakran említik a katolikusokat, mint a muzulmánokat (25 százalék).

Metamorfózisok

A rasszizmus nemcsak térben, de időben is változik. Számos munka hangsúlyozza, hogy az Egyesült Államokban új formái alakultak ki a rasszizmusnak, amelyeket a szerzők „burkoltnak”, „kifinomultnak”, „softnak”, „közvetettnek” vagy „szimbolikusnak” minősítenek.⁶ Visszahúzódóban vannak a legkiáltóbb rasszista előítéletek, amelyek a kisebbségek feltételezett fizikai, erkölcsi vagy szellemi alacsonyabb rendűségén vagy egyenjogúságuk meg tagadásán alapulnak. Ám ezzel párhuzamosan még a jómódú és művelt körökben is az a nézet van kialakulóban, hogy a kisebbségek nem tisztelik Amerika alapvető értékeit, és tartózkodás figyelhető meg a diszkriminációval szembeni hatékony küzdelemre alkalmas politikákkal szemben.

Franciaországban P. A. Taguieff munkái hangsúlyozzák azt, hogy az új jobboldal ideológiai offenzívájával párhuzamosan a biológiai alapú inegalitáriánus rasszizmus kulturális alapú differencialista rasszizmussá alakul át.⁷

E fejleményeket igyekeznek feltérképezni egy másik összehasonlító vizsgálat, amely Franciaországra, Németországra, Hollandiára és Angliára terjed ki, és amelynek eredményeit érdemes felidézni.⁸ A szerzők két rasszizmus-skálát állítottak fel. Az első, amely a kisebbségellenes érzületekre és a bensőséges viszony elutasítására vonatkozó kérdésekre épül, a szerzők által „szembeszökőnek” nevezett rasszizmus mértékét mutatja. Azok, akik ezen a skálán magas pontszámot kaptak, tisztességtelennek, kevésbé tehetségesnek, a társadalombiztosítással visszaélőnek, a munkanélküliség okozóinak stb. tekintik a külföldieket. Elutasítják továbbá a velük való kontaktust (a házasságot, a nemi kapcsolatot, az irányításuk alatt végzett munkát). A második skála a burkolt rasszizmust mutatja. Azok, akik ezen a skálán magas pontszámot kaptak, nagyobb arányban gondolják azt, hogy a hazájukban élő külföldiek nem alkalmazkodnak a hagyományos értékekhez (erőfeszítés, munka, társadalmi előrejutás), és eltúlozzák a nyelvhez, a valláshoz vagy a nemi élethez kötődő kulturális különbségeket. Bár nem adnak hangot negatív érzelmeiknek, ritkábban juttatnak kifejezésre olyan pozitív érzelmeiket, mint a rokonszenv vagy a nagyrabecsülés. Mármost a két skála szorosan összefügg egymással. Azok, akik nem adnak hangot „szembeszökő rasszizmusnak”, csupán burkoltnak, kevésbé fogadják jóindulattal a rasszizmus ellen tett radikális lépéseket, mint például a honosítás megkönnyítését vagy a rasszisták beperlését. És bár nem helyeslik a kisebbségek jogainak szűkítését, ezek bővítését sem támogatják.

A jelenség kialakulását azzal hozzák kapcsolatba a szerzők, hogy a nyugati demokráciákban általánossá vált a rasszizmusellenes norma. Akik magas pontszámot kaptak a burkolt rasszizmus skáláján, részben magukévá tették e normát, elítélik a rasszizmust, önmagukat pedig nem tekintik rasszistának. Ugyanakkor a szerzőknek a szembeszökő és a burkolt rasszizmus egyazon érem két oldala.

**

E vizsgálatok óta Európa számos gazdasági, társadalmi és politikai változáson ment át. A kibocsátó országok befogadó országokká válnak, és most először rasszista incidensek robbantak ki Olasz- és Spanyolországban. Magának az európai egyesülésnek a folyamata éleszti újra a nacionalizmust és az intoleranciát. Ideje lenne megvizsgálni, hogy ma is valóságos-e az Észak-Dél ellentét, és hogy a gazdasági és politikai válság nem éleszti-e fel a rasszizmus legelemibb, legszembeszökőbb formáit.

Fordította: Bajomi-Lázár Péter

A jelentés az Emberi Jogi Konzultatív Nemzeti Bizottság megbízásából készült. Lásd: La lutte contre le racisme et la xénophobie. *La documentation française* (meg jelenés alatt).

Jegyzetek

1 Kérdőíves vizsgálat az Európai Közösség 12 országának felnőtt (15 éves és idősebb) lakosságát reprezentáló mintán, összesen 11.795, speciális kérdezőbiztosok által otthon megkérdezett személlyel, az Eurobaromètre 30 keretében. Lásd Dominique Bonnafé (Faits et Opinions) Eurobaromètre. L'opinion publique dans la Communauté Européenne. Racisme et xénophobie (Eurobarométer. Az Európai Közösség közvéleménye. Rasszizmus és idegengyűlölet) című jelentését. Commission des Communautés Européennes, Brüsszel, 1989. november, 121

- 2 60 százalékuk látja az „emberi jogok” védelmében „napjaink egyik olyan ügyét, amelyért érdemes kockázatokat vállalni és áldozatokat elfogadni”. 70 százalékuk gondolja úgy, hogy „a demokrácia, bármi történjék is, a legjobb rendszer”. 82 százalékuk ítéli el (teljesen vagy inkább) a rasszista mozgalmakat. 71 százalékuk ért (teljesen vagy inkább) egyet a rasszizmusellenes mozgalmakkal.
- 3 49 százalékuk véli úgy, hogy egyetlen csoport sem túl nagy létszámú. 15 százalékuk gondolja úgy, hogy egy csoport, 13 százalékuk úgy, hogy két csoport, 9 százalékuk úgy, hogy három csoport, 7 százalékuk úgy, hogy négy csoport, 7 százalékuk úgy, hogy 5 csoport túl nagy létszámú. *l. m.* 43.
- 4 Nonna Mayer: Ethnocentrisme, racisme et intolérance, in: *CEVIPOF, L'électeur français en questions*. Párizs, Presses de la FNSP, 1990, 17-43. A CEVIPOF-SOFRES vizsgálata, 4032 fős, a szavazó korú francia lakosságot reprezentáló országos mintán, 1988. május 9-20.
- 5 Roland Cayrol: Les Français, le racisme et la lutte anti-raciste, in: *Comission nationale consultative des droits de l'homme*. 1992. *La lutte contre le racisme et la xénophobie*. Párizs, La documentation française, 1993, 59-67. A CSA Intézet vizsgálatai 1000 fős, a 18 éves és idősebb lakosságot reprezentáló országos minta alapján készültek 1990 februárjában, 1990 októberében, 1991 novemberében és 1992 novemberében.
- 6 A témával kapcsolatos amerikai és francia munkák összefoglaló bemutatásáért lásd a *Revue internationale de psychologie sociale* J. S. Jackson és G. Lanaine által közösen szerkesztett különszámát: *Le racisme: domination, exclusion, identité*, 1989. július-szeptember, No 3
- 7 Ld.: Pierre-André Taguieff alapvető művét: *La force du préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles*. Párizs, La Découverte, 1987.
- 8 Thomas F. Pettigrew, R. W. Meertens: Le racisme voilé: dimensions et mesure. 109-126. in: Michel Wieviorka, szerk. *Racisme et modernité*, Párizs, La Découverte, 1992. 1988 végén készített országos vizsgálatok a fenti négy országban, Gérard Lemaine (EHESS, Párizs), James Jackson (Michigani Egyetem) és Ulrich Wagner (Bochumi Egyetem) közreműködésével.

1 táblázat

Az országok besorolása a csökkenő intolerancia sorrendjében

Egyetértenek a rasszizmusellenes mozgalmakkal*	Úgy találják, hogy túl magas a más nemzethez tartozók száma**	fajhoz
Belgium 2,8	Németország 46	Belgium 44
Franciaország 2,9	Franciaország 44	Nagy-Britannia 42
Németország 2,9	Nagy-Britannia 44	Franciaország 40
Nagy-Britannia 3,0	Belgium 42	Németország 35
Dánia 3,0	Dánia 35	Dánia 33
Írország 3,1	Olaszország 33	Olaszország 29
Luxemburg 3,2	Luxemburg 29	Hollandia 26
Portugália 3,3	Hollandia 29	Portugália 15
Olaszország 3,4	Görögország 18	Görögország 13
Hollandia 3,5	Portugália 13	Luxemburg 13
Spanyolország 3,6	Spanyolország 11	Spanyolország 11
Görögország 3,7	Írország 4	Írország 4

A bevándorlók jelenlétének mérlege***	A bevándorlók jogainak korlátozása mellett foglalt állást**
Belgium -20	Belgium 32
Dánia -9	Dánia 31
Németország -4	Nagy-Britannia 25
Franciaország -2	Franciaország 25
Görögország +5	Németország 24
Nagy-Britannia +6	Hollandia 16
Olaszország +15	Görögország 14
Portugália +33	Írország 14
Spanyolország +36	Olaszország 8
Hollandia +41	Portugália 8
Luxemburg +48	Luxemburg 6

* Átlagos pontszám. Teljesen egyetért = 4-es osztályzat, inkább egyetért = 3, inkább nem ért egyet = 2, egyáltalán nem ért egyet = 1.

** Százalékban.

*** Az indexet úgy kaptuk, hogy összeadtuk azoknak az arányát, akik a nem Európai Közösségi állampolgársággal rendelkező bevándorlók jelenlétét az ország jövője szempontjából „jó” vagy „elég jó dolognak” tekintik, illetve azokat, akik ezt „rossz” vagy „elég rossz dolognak” tekintik.

2. táblázat

A „Mások” spontán többségi megjelenése az egyes országok szerint, százalékban

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1994. 5. évf. 1.sz.

Más:	nemzetiségű	fajú	vallású
Belgium	észak-afrikai 32	fekeete 53	muzulmán 55
Dánia	ázsiai (KK) 45	fekeete 39	muzulmán 74
Spanyolország	európai 37	fekeete 62	JT, szcientista 27
Franciaország	észak-afrikai 55	arab 39	muzulmán 52
Görögország	európai 23	fekeete 47	muzulmán 33
Hollandia	török 73	fekeete 57	muzulmán 71
Írország	európai 57	fekeete 54	protestáns 64
Olaszország	európai 25	fekeete 63	JT, szcientista 31
Luxemburg	európai 67	fekeete 69	JT, szcientista 29
Portugália	európai 18	fekeete 61	JT, szcientista 30
Németország	török 63	fekeete 63	muzulmán 73
Nagy-Britannia	ázsiai (TK) 44	indiai 41	muzulmán 26

KK: Közép-Kelet, TK: Távol-Kelet, JT: Jehova tanúi, Európai: kivéve a dél- és kelet-európaiakat

NONNA MAYER

RACIALISM AND XENOPHOBIA IN THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN COMMUNITY

This paper resumes the results of a social inquiry made on commission of the European Council in the twelve member states of the European Community. The inquiry proves that the majority of Europeans are bound to democracy, condemn racialism, and agree with anti-racialist movements. However, in the same time a large number of them believe that their country gives home to too many people from other nations, cultures, religions or social classes. These persons value rather negatively the presence of citizens of non-Community countries, and are more responsive to the restrictions of the rights of the immigrated. This response is characteristic of older, less educated and rightist people.

The level of intolerance changes from country to country, depending from industrialization, traditions of migration and the percentage of the immigrated. The most repulsive are target countries like France, Germany, Great Britain, Belgium or Danemark. The countries of departure (Italy, Spain, Greece, Portugal, Ireland) are far more tolerant.

Another inquiry proves that open and disguised racialism are but two sides of the same coin. The representatives of a disguised racialism in general do not approve of more radical anti-racialist dispositions; and even if they are against the restrictions of right of minorities, they do not approve of the extension of their rights.

JANUSZ GRZEGORZ

Nemzetiségi kisebbségek a mai Lengyelországban

A nemzeti kisebbség fogalmába beleérték minden olyan etnikai csoportot, amely az állam egyéb népességéhez képest nyilvánvaló kisebbségben marad, lakóterületén nem alkot saját államot, amelyet az állam többi népességétől kifejezetten vagy nyilvánvalóan megkülönböztető és az etnikai különállóságát meghatározó alapvető jegyek: saját kultúrája, hagyománya, nyelve és vallása ápolására való törekvés jellemez. A kisebbségi kérdések kutatásában gyakran két csoportot különböztetnek meg:

a) amelyeknek államba rendezett anyanemzetük van (például a németek, litvánok, ukránok), melyekre azt a kifejezést használjuk: nemzeti kisebbségek.

b) amelyek a nép *in statu nascendi* állapotában vannak, vagyis nincs saját anyaországunk, és amelyeket leggyakrabban az etnikai kisebbség, illetve nemzetiségi csoport fogalmával határoznak meg (például a cigányok, karaimok).

Jelen munkában a nemzeti kisebbség meghatározást használom, mely mindkét csoportot magába foglalja.

A nemzeti kisebbség tág értelemben vett helyzetét az államban többek között a következő tényezők határozzák meg:

- a) a kisebbség létszáma, elhelyezkedése és belső ereje,
- b) a letelepedési ország vezetésének kisebbségi politikája,
- c) a letelepedési ország vezetésének megítélése a kisebbség által az állam biztonságára, különösképpen területi egységére gyakorolt veszély hatásáról,
- d) a letelepedési államnak (a többségi népet illetően) és a kisebbség származási államának (az anyanemzetét illetően) kapcsolata,
- e) a kisebbség megítélése a letelepedési ország társadalma által, figyelembe véve a létező sztereotípiákat, valamint a tömegtájékoztatási eszközök szerepét,
- f) az adott kisebbség anyaországa által nyújtott segítség és támogatás mértéke.

Kétségtelen hatást gyakorol az így értelmezett kisebbségi helyzetre az aktuális nemzetközi helyzet, mind regionális (például európai), mind globális méretben.

Az alábbi munkában a két első tényezővel foglalkozom, vagyis a lengyel országai nemzeti kisebbségek létszámával és elhelyezkedésével, valamint az állam kisebbségpolitikájával 1945 után.

1. Létszám és elhelyezkedés

Lengyelországban 1945 után az a meggyőződés szilárdult meg a társadalomban, hogy egy nemzetiségű állam vagyunk, tehát a kisebbségek marginális jelenséget alkotnak. Ezt a meggyőződést erősítette az az állami politika, amely leginkább arra törekedett, hogy beolvassza a nemzeti kisebbségeket a szocialista társadalomba.

Bár számos hivatalos kérdőíven formálisan szerepelt a nemzetiség-rubrika, ezt a kérdést nem vették figyelembe az általános népszámlálásoknál. Egyetlen kivétel a háború utáni első általános népszámlálás volt 1946. február 14-én. Bizonyos fogyatékosai mellett (melyek főként a negyvenes évek második felében Lengyelország területein zajló migrációs mozgásokból, valamint az ország határainak — mind önkéntes, mind kényszerű — átlépéséből következtek), ennek eredménye bizonyos kiindulási képet ad a nemzeti kisebbségek egy része jelenlegi létszámának, mai állapotának meg határozásához.

A népszámlálás adatai szerint Lengyelországnak akkor 23 928 000 lakosa volt, ebből 2 288 000 német, 399 526 más, nem lengyel nemzetiségű, valamint 304 000

olyan személy, akiket egyetlen, Lengyelországban élő nemzetiséghez sem számoltak hozzá, tehát a lengyelhez sem. Azonkívül 417 000 személyt, akik igazolási folyamat alatt voltak, külön csoportba soroltak.¹

A fenti népszámlálási adatok nem tükrözték a nem lengyel népesség valódi állapotát. Eltekintve a német népesség csoportjától, amelyre abban az időben kényszeráttelepítés volt érvényben, mégis meg lehet határozni az akkori legnagyobb, vagyis az ukrán, a belorusz és a zsidó kisebbség létszámát.

A belorusz és ukrán népesség a népszámlálás idején főként Lengyelország délkeleti sávjában lakott, vagyis az akkori białystoki, lublini és rzeszowi vajdaságban. A deklaráltan nem lengyel lakosság (amint fentebb jeleztük a német kivételével) ezeknek a vajdaságoknak a területein - 326 791 lelket számlált, ami - a Köztársaság nem lengyel népessége egészének 81,8 százaléka. Ebben a csoportban az ukránok száma körülbelül 162 ezer volt, míg a beloruszoké 138 ezer.²

Más adatok összehasonlítása azonban rámutat egy, az összeírás folyamán előálló jelenségre: az emberek egy része lengyel nemzetiségűnek vallotta magát, vagy meg sem határozta a nemzetiségét. Bizonyítja ezt a zsidó népesség száma, amit a népszámlálás idején több mint 110 ezerre becsülnek.³ Csupán e három népesség létszámának összege jelentősen meghaladja a népszámlálásban kimutatott nem lengyel népesség számát.

Tekintetbe véve a népesség más csoportjait (cigányok, csehek, litvánok, oroszok, szlovákok), megalapozottnak tűnik a fenti megállapítás. Megerősítik ezt azok a krakkói vajdaságból származó adatok is, melyek 17 668 nem lengyel nemzetiségű személy tartózkodását mutatták ki a népszámlálás idején. Ez a szám lényegében csak a zsidó, illetve a szlovák népesség csoportját meghatározó számnak felel meg.⁴

A jelenlegi Lengyelországban élő nemzeti kisebbségek létszámának meghatározása komoly nehézségekbe ütközik és inkább becsült megállapítások, semmint statisztikai adatok eredménye. Emellett figyelmeztetni kell arra, hogy a lengyel hatóságok becslése általában alacsonyabb, mint az egyes csoportok saját becslése.

1. 1. Beloruszok

Zárt csoportokban laknak a białystoki, bielskopodlaski és siedlecki vajdaságokban, ahol őshonos (autochton) népességet alkotnak. A legnicai és a zielonagórai vajdaságban, az 1945-46-ban Belorussziából származó repatriáltakat helyezték el (köztük egy bizonyos belorusz nemzetiségű csoportot, amely a repatriálás folyamán lengyel nemzetiségűnek vallotta magát). E csoport fő központja Białystok. A hivatalos becslésekben, valamint az irodalomban hosszú éveken keresztül körülbelül 170-180 ezerben határozták meg a belorusz csoport létszámát Lengyelországban.⁵ Jelenleg a csoport létszámát körülbelül 250-400 ezer főre becslik.⁶ Emellett emlékeztetni kell arra, hogy a belorusz népcsoportban különböző időszakokban jelentős eltérések mutatkoztak a saját nemzeti identitás meghatározása terén. Ennek következtében amellett, hogy jelenleg valószínűbbnek tűnik a 250 ezres szám, nem lehet kizárni annak növekedését egészen a 400 ezres létszámig.

E csoport fő egyesülete hosszú éveken keresztül a Belorusz Társadalmi-Kulturális Egyesület volt, amely jelenleg a Lengyel Köztársaság Belorusz Szövetségévé alakult át. 1990-ben alapították meg az - egyelőre az egyetlen - kisebbségi pártot Lengyelországban, a Belorusz Demokratikus Egyesülést. 1956-ban jelent meg belorusz nyelven a *Niwa* című hetilap.

1. 2. Cigányok (Romák)

Lengyelországban a cigány népesség négy fő népcsoportja él: a lengyel romák, kelderászok, lovárik és a labankák, azaz hegyi cigányok.

A cigány csoport létszámát 15-18 ezerre tették.⁷ A csoport saját aktivistái 40 ezerre teszik számukat, ami azonban túlzottnak tűnik.⁸

A hatóságok által a hatvanas évek elején bevezetett adminisztratív letelepedési kényszerig a lengyel cigányokat a vándor életmód jellemezte. Ezután városokba telepítették őket (elsősorban az akkori járási székhelyekre). A legutóbbi időkben a roma aktivisták akciót kezdeményeztek, melynek szándéka az volt, hogy ez a csoport a roma közös elnevezést vegye fel, és mondjon le a cigány elnevezés használatáról, mely a lengyel nyelvben pejoratív jelentésű. Jelenleg néhány roma társaság működik. Köztük a Lengyelországi Roma Egyesület, valamint a Roma Kulturális Központ Tarnówban. (Ez a legrégebbi szövetség, mely 1963-ban alakult.) 1990 áprilisától jelenik meg a *Rrom p-o Drom* folyóirat.

1. 3. Csehek

Körülbelül 4-5 ezer lelket számlálnak. A Kłodzko Völgy vidékén élnek (őshonos népesség), Zelów vidékén (a 15. századi huszita imigráció leszármazottai), valamint szétszórva az ország más területein (többek között néhány család Lublin környékén).⁹

1952-től működik a Lengyelországi Csehek és Szlovákok Társadalmi Kulturális Egyesülete. (1947-52 között Csehszlovák Kulturális Társaság néven működött. Megjelenik a *Život* című folyóiratuk.

1. 4. Görögök

Politikai okokból történő menekülés következtében létrejött kisebbséget alkotnak. 1948-50-ben érkeztek Lengyelországba nagyobb hullámban, és több mint 14 ezer lelket számláltak, melyből ebben a csoportban körülbelül 40%-ot tettek ki a görögök (a népesség fennmaradó része macedón nemzetiségű volt). Alsó-Szilézia vidékén (Zgorzelec, Wrocław) a Tengerszemléken, Varsóban, Ustrzyki Dolne környékén (Krościenko, Liskowate, Trzcianiec) helyezték el őket. 1974 után megkezdődött a görög népesség reemigrációja.

Jelenleg a görög-macedón csoport körülbelül 5 ezer lelket számlál (1982-ben 6 ezret), melyből a görögök már körülbelül 96%-ot tesznek ki.¹⁰

1953-ban alakult meg a Görög Politikai Menekültek Szövetsége, amely 1984-ben átalakult a Lengyelországi Görögök Egyesületévé.

1. 5. Karaimok (Karaikok)

Ma inkább vallási, mint sem etnikai kisebbséget alkotnak. A lengyelországi karaim közösség körülbelül 300 embert számlál (e vallás 12 ezer követőjéhez képest a világon).

A nagyobb karaim csoportok Varsóban, Gdańskban, Opolében és Wrocławban találhatók.¹¹ Világi szervezetük nincs, mivel csak a Karaim Vallási Szövetség működik (melynek 1927 óta autokefal státusa van). A lengyel karaimok a lengyelországi orientalista kutatások kezdeményezői közé tartoztak. (Többek között Nadzi Seraj Szapszal, Ananiasz Zajaszowski.)

1. 6. Litvánok

A litvánok zárt közösségekben élnek a suwalki vajdaságban, ahol őshonos népességet alkotnak. E csoport fő központja Puńsk. A határ menti sávban (Sėjnytól Wizajnyig) élő litván népesség számát 6 ezerre tették a vajdasági hatóságok 1975-ben.¹²

Egész Lengyelországban 8-10 ezer körülire becsülik a litván népesség számát.¹³ Maga a litván népesség 20 ezer körülire becsüli saját lakosságának a számát.¹⁴

A litván kisebbséget az öntudat és a nemzeti szolidaritásérzet magas foka jellemzi, ami még a II. Köztársaság ellengyelesítési törekvéseiből fakad. A lengyelországi litván mozgalmat nacionalista mozgalomként tartotta számon a hatalom. Ezzel is magyarázható, hogy csak 1956-ban jött létre a Litván Társadalmi Kulturális Egyesület, mely 1993-ban

átalakult Lengyelországi Litvánok Egyesületévé. 1990-ben alakult meg a Szent Kazimír Litván Egyesület, 1956-tól jelenik meg litván nyelven az *Aušra* (Jutrzenka) című folyóirat.

1. 7. Ruszinok

A ruszinok az ukrán etnikum határvidékén élnek, nemzeti létüket részben az ukránokhoz kötik, részben pedig az önálló etnikai csoport státusa elnyerése iránti törekvéseket mutatnak. A ruszinok státusáról való vita a ruszin-ukrán diaszpóra között is folyik (elsősorban Kanadában és az USA-ban). A lengyel-szlovák határvidéken élnek (őslakosság), valamint Lengyelország nyugati és északi részén, ahová erőszakkal telepítették őket 1947-ben a „Visztula” akció keretében. Létszámukat nehéz meghatározni, a kérdés néhány kutatója a lengyelországi ukrán népesség körülbelül 50%-ra teszi a számukat, ami azonban túlzottnak tűnik.¹⁵ Mások körülbelül 50 ezerre teszik a csoport létszámát¹⁶, ami inkább valós szám. 1989-90-ben két ruszin társaság jött létre: (az ukránbarát orientációjú) Ruszin Egyesület gorlicai székhellyel, valamint a (nemzeti orientációjú) Ruszin Társaság, legnicai székhellyel.

A ruszinokat bizonyos értelemben egyesíti az 1983-tól évente megrendezett kulturális esemény, a „Ruszin tábortűz”. A már említett vita mögött a ruszinok nemzeti hovatartozásának kérdésében részben vallási megosztottság rejlik: a nemzeti különállóságot főként a pravoszláv hitűek deklarálják, míg az ukránbarát orientáció esetében a görög katolikusok vannak többségben.

1. 8. Macedónok

Görögországból a politikai menekültek csoportjában érkeztek Lengyelországba, a menekültek körülbelül 60%-át alkották. A macedónok jelentős többsége (közel 5,2 ezer) az ötvenes évek végén Jugoszláviába (Macedón Köztársaság) emigrált, ahol a Lengyelországban megszerzett képzettségnek és képesítésnek köszönhetően sikerrel kapcsolódtak be az ország társadalmi-gazdasági életébe. Egy kis csoport Bulgáriába távozott. Ez idő tájt a Lengyelországban maradt macedónok egy része felvette a bolgár állampolgárságot, és bolgár nemzetiségüként határozta meg magát.

A hetvenes évek közepén a közvetlen imigráns macedónok közössége körülbelül 300 embert számlált Lengyelországban. Ma száznál alig valamivel vannak többen.¹⁷ 1985-től működik a Lengyelországi Macedónok Társasága gdański székhellyel.

1. 9. Németek

Főként Szilézia és a Tengeremlék vidékét lakják, ahol őshonos népességet alkotnak. Kis csoportok vannak Warmiában és Mazury vidékén is, valamint az ország más részein. Hivatalos lengyel adatok szerint hazánkban 1955-ben 65 ezer német nemzetiségű személy élt, míg a hatvanas évek elejére a népesség száma 3,5 ezerre csökkent.¹⁸

Ezek az adatok csak a wrocławai, szcsecini és koszalini vajdaságban lakó német nemzetiség számát tükrözték, ahol akkoriban a lengyel hatóságok elismerték a német kisebbség létezését. E népesség valódi létszáma sokkal magasabb volt: a pontatlan számot az egykori német birodalom (1945-49) volt állampolgárainak igazolása eredményeképpen formálisan a lengyel csoporthoz számított népesség adta, mely főként Észak-Szilézia vidékén lakott. 1989-ben a lengyel hatóságok hivatalosan elismerték a német kisebbség létezését hazánkban, és számukat körülbelül 400 ezerre tették.¹⁹ Más becslések helyhez kötötték a német csoport létszámát, mely csoportot túlnyomó részben az úgynevezett német opció őshonos népessége alkotta, vagyis az az őshonos népesség Sziléziában, amely jelenleg német nemzetiségűnek vallja magát, 300-400 ezres létszámban.²⁰ Figyelembe kell itt venni, hogy a Szilézia területén élő népességet mindig az jellemezte, hogy jelentős mértékben változtatta nemzetiségi beállását. 1956-ban a mai wrocławai vajdaság területén létrejött a Német Társadalmi-Kulturális Egyesület, amely 1972-ben formálisan egész Lengyelországra kiterjesztette tevékenységét, de nem bontakoztatta ki. 1985-től működtek Sziléziában a Németbarát Körök illegális struktúrái, melyek 1990-ben e csoport jelenleg legerősebb egyesületének, a Szilézia-Opolei Német

Társadalmi Kulturális Egyesület csirái lettek. Ezenkívül jelenleg a német kisebbségnek több tucat helyi és önálló egyesülete működik. 1990 szeptemberétől a Lengyelországi Németek Központi Tanácsába tömörültek (jelenleg a Német Társadalmi-Kulturális Egyesület Szövetsége). 1952-58 között jelent meg az *Arbeiterstimme* című hetilap, 1990-től kéthetente pedig a német nyelvű *Oberschlesische Zeitung*.

1.10. Oroszok

Az oroszok nagyobb csoportjai Łódzban és Varsóban találhatóak. Ma főként a vegyes házasságok tagjai alkotják ezt a népcsoportot. Számukat 8-20 ezer körülire teszik.²¹

E csoport szervezete (az 1957-ben alapított) Orosz Kulturális Egyesület volt. Nem mutatott jelentősebb aktivitást, mivel az oroszok elsősorban a lengyel-orosz Baráti Társaságban tevékenykedtek. 1989-ben létrehozták a Lengyelországi Orosz Állam polgárok Egyesületét, amely semmilyen tevékenységet nem fejtett ki (többek között a Szovjetunió széthullása miatt).

1. 11. Szlovákok

Zárt csoportokat alkotnak Szepeesség és Árva vidékén (őshonos népesség). Számukat 20 ezer körülire tették.²² A legutóbbi becslésekben a 9-17 ezres szám jelent meg, amely túl alacsonynak tűnik.²³

A szlovákokkal szembeni politikát megterhelte Szepeesség és Árva 1939-es Szlovákiához csatolása, valamint az 1945 tavaszán fennálló néhány hónapos határkonfliktus. Cseh és Szlovákia föderációjának szétesése ellenére továbbra is a csehekkel közös egyesületben tevékenykednek.

1. 12. Tatárok

A karaimokhoz hasonlóan ma inkább vallási, mintsem etnikai kisebbséget alkotnak. Kulturális különállóságukat megőrizve, nagymértékű azonosulást mutattak a lengyel állammal, közvetve a lengyel társadalommal is. Körülbelül 2,5 ezer lelket számlálnak. A lengyelországi tatárok fő csoportja (1,8 ezer ember) Białystokban található. A białystoki vajdaságban lévő Kruszyniany és Bohoniki ismert tatár kulturális központok.²⁴ A II. Köztársaság idején a lengyelországi tatárok jelentős szerepet játszottak az iszlám országokkal való diplomáciai és gazdasági kapcsolatok létesítésében. A háború után, sokáig nem volt világi szervezetük, mivel csak a Muzulmán Vallási Szövetség tevékenykedett. 1991-ben jött létre a Lengyelországi Tatárok Szövetsége, białystoki székhellyel.

1. 13. Ukránok

Lengyelország délkeleti részén élnek (őshonos népesség). 1947 után a „Visztula” akció következményeként e népesség kényszeráttelepített csoportjai alakultak ki Lengyelország északi és nyugati részein.

Az ukrán csoport létszámát a ruszinokkal együtt 200-210 ezer főre becsülték.²⁵ Jelenleg e csoport létszámát 300-400 ezerre teszik.²⁶ Közvetlen a háború utáni időszakban Lengyelországban az ukránok másodrendű állampolgárok voltak, ami az 1945-46-os erős ukrán földalatti mozgalommal függött össze. 1956-ban a hatóságok engedélyezték az Ukrán Társadalmi-Kulturális Egyesület megalakítását, valamint az ukrán nyelvű *Nasze Slowo* című hetilap kiadását. Az ukrán közösség aktivitásának növekedése a nyolcvanas évek közepén a tevékenységi formák bővülését eredményezte. 1990-ben az UTKÉ a Lengyelországi Ukránok Szövetségévé alakult, melynek székháza (tekintettel az ukránok szétszóródására) Varsóban található. Ezenkívül tízegynéhány más társaságuk is működik. Ellentétben a német közösséggel, melynek hasonlóan kiépített, de független jellegű szervezeti struktúrái vannak, az ukrán közösség szervezeti struktúrájának változatossága témakör szerinti; hiszen női, tanári, ifjúsági (egyetemi és cserkész - Płast) vallási, gazdasági, szakmai egyesületei működnek.

Mindezek kapcsolatban vannak az Ukránok Szövetségével, melyet a közösség fő szervezetének tartanak.

Podlasiében 1992 óta működik a Podlasi Ukránok Szövetsége, mely formálisan önálló szervezet. A már említett *Nasze Slowo* című hetilap mellett, ukrán nyelven megjelenik még a *Blahowist* című folyóirat, a *Peremyški Dzwoni* kéthetente kiadott lap, valamint rendszeresen (évi néhány alkalommal): a *Zustriczi. Nad Buhomi Narwoju, Plastowyj Wisnyk, Widryzka* című kiadvány. Negatív jelenség az időnként megnyilvánuló vallási konfliktus az ukrán közösségekben. Ez abból fakad, hogy e csoportban két vallás van többségben: a görög katolikus (főként a volt osztrák megszállás alatti területek népessége) és a pravoszláv (főként a volt orosz megszállás alatti területek népessége).

1.14. Zsidók

Ma nincsenek nagyobb zsidó csoportok. Jelenleg 5-10 ezer²⁷ vagy 15 ezer²⁸ körülre teszik a létszámukat. Ez a kisebbség nagymértékben asszimilálódott a lengyel társadalomhoz. Kis csoportot alkotnak a Mózes Hitűek Vallási Szövetségéhez tartozó emberek (körülbelül 3,6 ezer ember). Varsói székhellyel működik a Lengyelországi Zsidók Társadalmi-Kulturális Egyesülete. 1947 óta működik a Zsidó Történeti Intézet (a Lengyel Tudományos Akadémia tagozataként), valamint az E. R. Kamińska Állami Zsidó Színház. 1991 végéig jelent meg a *Folks Sztyme* című hetilap (jiddis és lengyel nyelven), ami 1992 januárjától *Słowo Żydowskie* című kéthetente megjelenő lappá alakult. Kiadják még a *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* című periodikát (negyedévenként) valamint a *Bleter far Geszichte* című évkönyvet.

1.15. Más kisebbségek

Lengyelországban az előbb említetteken kívül más nemzeti kisebbségek csoportjai is élnek, melyek létszáma több tucattól több százig terjed. Kiemelhetjük itt a bolgárokat (e csoportot főleg a macedónok alkotják, akik az ötvenes évek végén bolgár állam polgárságot szereztek és 1958-tól a Christo Botev Bolgár Kulturális Művelődési Egyesületben tevékenykedtek), élnek még itt örmények (1990-ben alakult meg az Örmény Kulturális Egyesület), románok, magyarok. Új jelenség, hogy arab országokból, Afrikából és Ázsiából származó emberek maradnak Lengyelországban (főként házasságkötések révén). Van egy sajátos új kisebbségünk is, többek között vietnámiak (körülbelül 2,5 ezer személy, 1987-ben jegyezték be a Lengyelországi Vietnámiak Társadalmi-Kulturális Egyesületét), kínaiak (néhány száz fős csoport),²⁹ valamint a FÁK országainak állampolgárai, akiknek lengyelországi tartózkodási idejük meghaladta a három hónapot, némely becslés szerint számuk eléri a 200 ezret.

Új jelenséget alkotnak az elismert menedékjogot kapott, valamint a menekült státusban Lengyelországban tartózkodó személyek.

2. A lengyel vezetés politikája

A háború utáni Lengyelországban a hazánkban lakó nemzeti kisebbségek helyzete lényegében nem igazodott a jogi szabályozáshoz. Ha lehet jogi szabályozásról beszélni, akkor inkább negatív értelemben; az elfogadott jogszabályok nyilvánvalóan sértették az egyes kisebbségek érdekeit.

A politikai döntések jelentős része a normatív leirat formájában történő megfogalmazást sem érte meg. A jogszabályok egy részét (különösképpen az Elnöki Tanács rendeleteit) nem publikálták. A kisebbségekre vonatkozó jogi szabályozásokat a következőképpen lehet csoportosítani.

a) Standard, általános alkotmányi szabályozások, melyek fajra, nemzetiségre vagy vallásra való tekintet nélkül minden állampolgár egyenlőségének elvét foglalják

magukba. (A LNK alkotmánya 69. paragrafusa, jelenleg a Lengyel Köztársaság alkotmánya 2. rendelet 67. paragrafusa és 81. paragrafusa.)

b) A második világháború, és különösképpen a határok változásának következményeire vonatkozó szabályozások (a népesség áttelepítésével és cseréjével kapcsolatos belső szabályozások és nemzetközi megállapodások a német népességre vonatkozó, igazolási és rehabilitációs eljárási jogszabályok, az úgynevezett német vagyon lengyel állami tulajdonba vétele, a még ki nem telepített népesség tartózkodási és foglalkoztatási kérdéseinek ideig lenes szabályozása).

c) Az egyes kisebbségek anyanyelven történő oktatásának megszervezésére vonatkozó szabályozások (a Közoktatásügyi Minisztérium és a Nemzeti Nevelésügyi Minisztérium rendelkezései, utasítása körlevelei.)

d) Az egyes kisebbségekre vonatkozó jogszabályok (az Elnöki Tanács Elnökségének rendeletei, dekrétumai, utasításai, határozatai). Ki lehet itt emelni az Elnöki Tanács Elnökségének 1947. április 17-i rendeletét a „Visztula” Operatív csoport felállításáról és az ukrán lakosság kényszeráttelepítéséről, az 1949. július 27-i dekrétumot az úgynevezett ukránok után maradt (elhagyott) vagyon állami tulajdonba vételéről, az 1950. július 20-i rendeletet a lengyel nemzetiségtől való elszakadás megtorlásának hatálytalanításáról (a volt *Volksdeutschokra* vonatkoztatva) az Elnöki Tanács Elnökségének nem publikált, 1951. április 7-i határozatát, mely a foglalkoztatási és társadalmi kérdések tekintetében a német népesség jogait egyenlővé tette a lengyel népességével.

e) Az európai országok egy részével 1991 óta kötött kétoldalú szerződések és nemzetközi megállapodások a nemzeti kisebbségek kölcsönös kezelése ügyében.

A nemzetközi szabályozásoknál meg kell említeni, hogy Lengyelország aláírt számos, az emberi jogokra vonatkozó nemzetközi megállapodást, de (1991-ig) elkerülte az olyan megállapodások megkötését, melyek a lengyel állampolgároknak lehetőséget adtak volna, hogy a nemzetközi döntőbíróshoz forduljanak.

Az úgynevezett Népi Lengyelország (1944-1989) idején a lengyel vezetés kisebbségi politikája az úgynevezett lenini nemzetiségi politikára támaszkodott. Annak ellenére, hogy formálisan minden nép, köztük a kisebbségek nemzeti identitása ápolásának jogát hangsúlyozta, valójában egy egységes szocialista nép létrehozására törekedett, melyben nem volt helye a kisebbségnek. Ebből következően a kisebbségekre vonatkozó tevékenységnek is (kisebbségi iskolaügy, sajtó, a kultúra területén) megvalósítását kellett lehetővé tennie. A kisebbségi tevékenységet a Belügyminisztérium felügyelete kísérte, s ez szűkre szabta annak kereteit. Általánosságban állítható, hogy a vezetés asszimilációs jellegű politikája a kisebbségeket e politika tárgyaként, nem pedig alanyaként kezelte.

A háború utáni időszakban a nemzeti kisebbségek helyzetére különböző tényezők gyakoroltak hatást. A lengyel vezetés (mind központi, mind helyi szintű) célzatos asszimilációs tevékenysége mellett ilyen hatásként kell említeni a háború utáni (akár önkéntes, akár kényszerű) migrációs folyamatokat; az ország iparosítását, az urbanizációs folyamatokat, valamint a lengyel tömegkultúra ellengyelesítő jellegét. A háború utáni első évtized migrációs folyamatai tömeges méretekben jelentkeztek újra a hetvenes években, a munka, a jobb élet- és lakásfeltételek keresése miatti helyváltoztatáshoz kapcsolódva. A hetvenes években a tömegturizmusban megvolt a maga hatása, ami a közlekedés javulásával együtt járó állandó turistaáramlatot jelentett a korábban perifériális kisebbségi közösségek felé. A kisebbségek által lakott perifériális jellegű területek hosszú éveken keresztül nehezen elérhetőek és kevésbé vonzóak voltak - ami kedvezett a túlnyomó többségben falusi közösségekből álló kisebbségek bizonyos elzártságának (abban az időben az ukránokat, ruszinokat,

beloruszokat, litvánokat, szlovákokat vagy a németeket is abban az időben az őshonos lakossághoz számították).

A lengyel kultúrának már említett asszimiláló jellegét erősítette a televízió elterjedése is.³⁰ A lengyel kultúra a 20. század folyamán rendkívül központosító jellegű volt, egyetlen kulturális modell kapott támogatást. Lengyelországban ebben az időszakban negatívan értékelték azokat, akik nem az irodalmi nyelvet használták, kigúnyolták a nyelvjárást, különösen a falusi nyelvjárást beszélőket. Ebben a modellben nem volt helye a nyelvművelésnek, illetve hogy a kisebbségi kultúrákat mint bizonyos egzotikumot kezeljék.

2. 1. Az 1944–49 közötti évek

Lengyelországban a háború utáni első időszakban átmeneti jelenségként kezelték a nemzeti kisebbségek létezését, amelyeknek - a Lengyel Munkáspárt etnikai határokról hirdetett téziseinek megfelelően - el kell tűnniük - a német lakosság kitelepítése, valamint a Szovjetunióval történő népcserére - eredményeképpen. Alapvetően a németeket és az ukránokat, valamint kisebb mértékben a beloruszokat és litvánokat érintő telepítések nagyrészt kényszer jellegűek voltak, habár a nem lengyel lakosság egy része önként távozott. Lengyelországot ebben az időben összesen csaknem 3,2 millió német és a lengyel közigazgatás által tévesen a német nemzetiséghez számított személy, 481,2 ezer ukrán, 36,4 ezer belorusz és ezer litván hagyta el. Ezen felül ezer szlovák hagyta el Lengyelországot, akik a „Tűz” elnevezésű különítmények terrorja következményeként Szlovákiába távoztak. Távozott 200 ezer zsidó is.³¹ A fennmaradó nem lengyel azonban asszimilálnia kellett. Ezért 1945-ben csak két csoport: a zsidó (jiddis és héber nyelvű), valamint a belorusz csoport számára engedélyezték a nem lengyel nyelvű oktatást. Az első esetben morális szempontok döntöttek: annak szükségzerűsége, hogy a megszállók által teljes megsemmisítésre ítélt népek segítséget kell nyújtani. A másodikban azonban a politikai konjunkturalizmus: annak következtében, hogy a megszállás idején Białystok vidékén a Honi Hadsereg erős földalatti mozgalma miatt hiányzott a Lengyel Munkáspárt szervezete. Az új hatalmat tehát a belorusz lakosságra építették, mely többségében pravoszláv hitű lengyelnek, és itteni nyelvűnek vallotta magát. A két csoport iskolaügye különbözött egymástól, mivel a belorusz iskolaügyet állami költségvetésből tartották fenn, míg a zsidó iskolaügyet különböző zsidó egyesületek és intézmények irányították.

1946 őszétől Białystok vidékén elkezdődött a kényszer-lengyelesítés folyamata. Felszámoltak minden belorusz struktúrát (iskolákat, kulturális intézményeket), valamint megtiltották, hogy a lengyelül rosszul beszélő személyeket alkalmazzák a közigazgatásban. Ebből is következik, hogy 1948-ban azt állíthatta a białystoki előljáró: „lehetséges, hogy a járás területén voltak olyan egyedek, akik belorusznak nevezték magukat, de ma mindenki demonstratívan hangsúlyozza lengyeliségét.”³²

Az asszimilációs politika megvalósítását szolgálta az ukrán népesség ellen irányuló „Visztula”-akció is. Az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) bázisai megszüntetésének terve az 1945-46-os években talán még megalapozott volt, de 1947-ben már elveszítette a létjogosultságát, mivel az ukrán földalatti mozgalom már nem jelentett reális veszélyt az állam érdekeire. (Ennek ellenére, helyi szinten kétségtelenül veszélyt jelentett a helybéli lengyel lakosság számára.) Az akció fő feladata az ukrán népesség zárt csoportjainak szétszórása volt. Közel 150 ezer ukrán nemzetiségű személyt érintett a kitelepítés, köztük nemcsak az Ukrán Felkelő Hadsereg támogatásával gyanúsított személyeket, de a Lengyel Munkáspárt tagjait, az

Államrendőrség és a Belügy minisztérium funkcionáriusait is (családjukkal együtt). Lengyelország északi és nyugati részeire telepítették át őket, azt az elvet alkalmazva, hogy az adott járásban az ukránok száma nem haladhatta meg az ott lakó népesség 10% át.³³

Megváltozott a zsidókhoz való viszony is. A kezdeti időszakban a zsidó népesség Lengyelországban a lengyel hatóságok kifejezett támogatását élvezte, ám Izrael állam létrejötte után azzal vádolták, hogy túlzott mértékben izraeli befolyás alatt áll. Ez is magyarázza, hogy megindult egy - nem csupán a cionista csoportok, hanem a zsidó népesség társadalmi-kulturális életének más struktúrái ellen is irányuló - politika, amely 1948-49-ben a cionista mozgalom, valamint más zsidó pártok és egyesületek felszámolásához vezetett, melyeket végül a Lengyelországi Zsidók Társadalmi-Kulturális Társasága helyettesített.³⁴

1949-ben határozat született a zsidó intézmények államosításáról, kezdve a különféle egyesületek által vezetett iskoláktól, egészen a zsidó népkonyháig.

Ehhez kapcsolódott a LEMP KB 1949. szeptember 13-i határozata, mely Izrael állam javára lehetővé tette a zsidó nemzetiségű személyeknek, hogy állampolgárságot válasszanak, valamint az a bejelentés, hogy az állampolgárságot választóknak lehetőségük van emigrálni.³⁵

A zsidó népesség ügyében hozott határozatok bizonyos értelemben lezárták a háború utáni első időszak kisebbségpolitikáját, mely a népesség áttelepítése, az igazolási és rehabilitációs folyamat, valamint az asszimiláció révén a kisebbségi csoportok felszámolására irányult. Egyben a kisebbségpolitika azon változásait is előrevetítették, mely változások a kisebbségnek a szocialista társadalom keretei között történő integrálását kívánták elérni.

2. 2. Az 1950-1955 közötti évek

Már 1949-ben változás történt a lengyel vezetés kisebbségpolitikájában, de az 1949-50-es éveket átmeneti korszaknak kell tekinteni. Az egyik első rendelet a LEMP KB 1949. évi nyári határozata volt a kisebbségek anyanyelvi állami iskoláinak 1949. szeptember 1-jétől történő megnyitására. Ennek eredménye volt a zsidó iskolák már említett államosítása. E határozat alapja az volt, hogy a kisebbségi közösségek gyerekeit is integrálni kell a lengyel társadalom számára megvalósított iskolai képzésbe. Elismerték azonban, hogy jobb eredményeket érnek el a kisebbségi iskolán keresztül, különösképpen azután, hogy a kisebbséghez tartozó gyerekek jelentős része nem látogatta a lengyel iskolákat. E határozat eredményeképp alapították meg a belorusz, cseh és szlovák, litván, zsidó nyelvű iskoláztatást.³⁶

Ezzel párhuzamosan kezdték meg a Görögországból menekültek iskoláztatását is (macedón és görög nyelven), mindamellett ezt a tényt - az e csoportról szóló minden információval együtt - eltitkolták. 1950 júliusában határozatot hoztak a német tannyelvű iskoláztatás 1950. szeptember 1-jével történő megkezdéséről.

Az 1952-53-as tanévtől engedélyezték a lengyel iskolákban az ukrán nyelv tanítását a „Visztula”-akció következményeként áttelepített családok gyerekei számára. Elvileg ez az iskoláztatás minden olyan közösségben működhetett, melyben a szülők megfelelő számú gyereket jelentettek be a kisebbségi iskolákba (formálisan legkevesebb 11 gyereket, de 7 gyerek mellett is létrehoztak kisebbségi osztályokat).

Csak két népcsoportot érintett korlátozás: a németeket, akiknek iskolái kizárólag Dél-Szilézia és a Nyugati Tengeremlék területén létesülhettek, valamint az ukránokat, akik számára nem iskolákat létesítettek, hanem csupán az anyanyelv

tanítását engedélyezték, és csak a „Visztula”-akció keretében történt célzatos áttelepítések területein.

1949-50-ben megváltozott a Dél-Sziléziában és a Nyugati Tengermelléken élő német népességgel szembeni politika is. A hatalom érdekelt volt abban, hogy a német szakemberek és családjaik Lengyelországban maradjanak és integrálódjanak. Erre való tekintettel 1949 júliusában a kormány visszavonta a Minisztertanács Gazdasági Bizottságának 1946. szeptemberi rendeletét, mely alapján a német nemzetiségű dolgozók keresetéből 25%-os hányadot vontak le a Visszaszerzett Területek Újjáépítési Alapja javára. Hozzájárultak a német nyelv tanításának megszervezéséhez is, majd pedig meg alapították a már említett német tannyelvű iskolákat. Ugyanekkor ahhoz is hozzájárultak, hogy Legnicában, a „Włókniarz” sportklub keretében sport szekciót (futball) szervezzenek a német ifjúság számára.

A kisebbségi politikában (az oktatásügyön kívül) fordulópontot jelentett 1951-52. 1951. április 7-én a Kormány Elnökségének egy nem publikált határozatával a Lengyelországban tartózkodó németeket - a lengyel munkatörvénykönyvből és társadalmi törvényekből következő jogok terén egyenlővé tették a lengyelekkel.³⁷ Kétségtelen hatással volt a német népességgel szembeni politika változására az 1950. július 6-i Zgorzeleci „Megállapodás”, valamint az NDK-val való baráti szerződés aláírása.

1952 áprilisában a LEMP KB Politikai Hivatala átfogóan értékelte a lengyelországi nemzeti kisebbségek helyzetét, és elismerte, hogy meg kell változtatni a velük szemben folytatott politikát.³⁸ Ennek eredménye volt a kisebbségi sajtó (többek között az *Arbeiterstimme*, *Život*), az egyes kisebbségek kulturális élete, valamint a csehek és szlovákok kisebbségi egyesületei újjászervezésének (1952) engedélyezése. Külön kérdést jelentett a hatalom hozzájárulása ahhoz, hogy 1953-ban a Görögországi Demokratikus Politikai Menekültek Egyesülete (mely 1950 óta működött) átalakuljon a N. Beloiannis Lengyelországi Görög Politikai Menekültek Szövetségévé. Elhatározták azt is, hogy lehetővé teszik a kisebbségek számára a helyi közéletben való tevékenykedést azáltal, hogy kisebbségekhez tartozó személyeket (olyanokat, akik a LEMP-hez vagy párt által helyeselt szervezetekhez kötődtek - főleg szakszervezeti tagokat) emeltek ki a nemzeti tanácsi választásokon.

Ebből is adódik, hogy az első nemzeti tanácsi választásokon (1954. december 5-én) a Nemzeti Front listáján számos, kisebbségekhez tartozó személy szerepelt, akiket beválasztottak a községi, városi és járási szintű tanácsokba.

1954 után a rendőri-parancsuralmi rendszer enyhülése bizonyos toleranciát eredményezett a kisebbségekkel szemben. A kisebbségi közösségekben azonnal megjelentek a cselekvési lehetőségek kitágítására irányuló javaslatok. Különösen a kisebbségi iskolák tanárai - akik az adott közösségben a kulturális életet is irányították - alkottak aktív csoportot. Ennek eredményeképpen a wrocławai vajdaságban elnézték az ukrán és a német közösség nagyobb aktivitását: 1954-ben hozzájárultak az Ukrán Kulturális-Közoktatásügyi Bizottság megalapításához, valamint ahhoz, hogy 1955-ben az a német nemzetiségű párt-szakszervezeti és tanári aktíva kezdje meg működését, mely e kisebbség szervezeti struktúráinak kialakítására, a német népesség vagyoni kérdéseinek, valamint státusának rendezésére törekedett.³⁹ Az 1950-55 közötti évek ugyanakkor az az időszak volt, amikor megteremtették a nemzeti kisebbségek kulturális életének alapjait.

1949-50-től kezdve a nemzeti kisebbségek finanszírozásában az illetékességi felosztás elve működött: az oktatásügyet az állami közoktatásügy részlege finanszírozta, a kisebbségi sajtót a „Prasa” Munkás Kiadói Szövetkezet, míg a

kulturális tevékenységet (főleg az amatőr művészeti csoportokat) a Szakszervezetek Központi Tanácsa és annak helyi fórumai támogatták.

2. 3. Az 1956-1980 közötti évek

A Lengyelországban végbemenő változások a kisebbségpolitika változását is magukkal hozták. Ez különösen 1956-57-ben volt érzékelhető. A belorusz, litván, német és ukrán csoportokban hozzájárultak a kisebbségi szervezetek létrehozásához. Minden társadalmi-kulturális társaságot bevontak a Nemzeti Egységfront struktúrájába, felvázolva ezzel tevékenységüknek az állami vezetés számára elfogadható kereteit. Engedélyezték ukrán tannyelvű iskolák megszervezését is. Az egyes nemzetiségek új, anyanyelvi kiadói is megjelentek. 1957 januárjában létrehívták a LEMP KB Nemzetiségügyi Bizottságát.

Ugyanilyen bizottságokat hívtak létre e párt 11 vajdasági bizottsága mellett. Az akkori változások alapján született Zygfryd Sznek belügyminiszter helyettes (s egyben LEMP KB melletti, Nemzetiségügyi Bizottság elnökhelyettese) javaslata, hogy vezessék be a kétnyelvűséget a bialystoki vajdaság keleti részében. A javaslat, mely precedensértékű megoldás lett volna a jövőre nézve, a központi és helyi vezetés egy részének ellenkezését váltotta ki, akik attól féltek, hogy a belorusz és a lengyel csoportban felerősödik a nacionalista hangulat.⁴⁰

Ebben az időben mérlegelték a németek és ukránok utáni - korábban elhagyottnak tekintett - vagyon elkobzásával kapcsolatos tulajdonügyek rendezését is. Különösen fontos volt a kitelepített ukrán lakosság korábbi lakóhelyére való visszatérésének kérdése. A hatóságok azonban elvetették a tömeges áttelepülési akció lehetőségét, de szórványos esetekben engedélyezték az egyéni visszatérést.⁴¹

A kisebbségek számára kedvező helyzet nem tartott túl sokáig. A demokratizálódás kirajzolódó folyamata lefékeződött a LEMP KB IX. plénuma után (1957. május). A liberális kisebbségpolitika azonban kitartott az ötvenes évek végéig, jóllehet már 1957 közepétől kezdve megindult az egyes szervezetekben azok eltávolítása, akiket a nemzeti orientáció képviselőinek tartottak, akik között ott voltak a háború előtti kisebbségi vagy vallási szervezetek aktivistái is. A hatóságok ezen tevékenysége leginkább a litván, ukrán és szlovák kisebbséget érintette. A zsidó kisebbség közösségében többek között azzal győzték le az úgynevezett revizionistákat, hogy számos embernek engedélyezték a Lengyelországból való emigrálást. E jelenségnek csak részben volt kisebbségi dimenziója, inkább egy, magában a LEMP-en belüli politikai konfliktussal volt összefüggésben.

A hatvanas évek közepén felfüggesztették a LEMP KB Nemzetiségügyi Bizottságának tevékenységét, a kisebbségi tevékenységet pedig pénzügyi és módszertani szempontból a Belügyminisztérium alá rendelték.

Csak a kisebbségi sajtó (1989. december 31-ig a „Prasa Ruch” Munkás Kiadói Szövetkezeten keresztül), valamint az iskolaügy finanszírozása maradt a Belügyminisztérium hatáskörén kívül. Ebben az időben felmerült az a javaslat is, hogy oszlassák fel a kisebbségi egyesületeket, ami végső soron csak arra irányult, hogy korlátozzák a kisebbségek által folytatott önálló gazdasági tevékenység lehetőségét. Az akkori vezetés álláspontjának következményeként, a végbemenő asszimilációs folyamatoktól függetlenül, észre kell venni a nem lengyel tanítási nyelvű oktatás, valamint a kisebbségek kulturális helyzetének kifejezett romlását. A hatvanas évek második felében erősödött a hatalom részéről a kisebbségi szervezetek aktívájának ideológiai alárendelésére irányuló nyomás is.

A hatalomnak a kisebbségekhez való viszonyát megterhelte a LEMP-en belül, a nagyobb befolyásért és hatalomért ez időben zajló frakcióharc is. Ez 1968-69-ben zsidóellenes hisztériához, valamint tíz-egynéhány ezer zsidó nemzetiségű vagy származású személy emigrációba kényszerítéséhez vezetett.

A hetvenes években a hatalom a szocialista lengyel nép morális politikai egységének koncepcióját támogatta. Az egyik első tevékenységként a Közoktatásügyi Minisztérium 1971. februári határozata módosította a kisebbségi nyelvek oktatásának addigi alapelveit. Ennek célja a nem lengyel tannyelvű iskolák felszámolása volt. Az eddigi oktatást a kisebbségi nyelvek a nem kötelező tárgyként való tanításának kellett felváltania. Egyúttal megkövetelték, hogy a szülők évente nyilatkozatot adjanak arról, hogy gyermeküket nem lengyel tannyelvű iskolába küldik, vagy nem kötelező tárgyként választják az anyanyelvüket.⁴²

Ez, a kisebbségi oktatás működését nehezítő tevékenységekkel alátámasztott döntés a kisebbségi oktatás drasztikus visszaesését eredményezte. Az akkori vezetés következő tevékenysége volt, hogy a Belügyminisztériumon keresztül korlátozta a kisebbség kulturális tevékenységére szánt anyagi esz közöket - ami számos amatőr művészeti csoport széthullását vagy felfüggesztését eredményezte. A hetvenes évek közepén a lengyelközpontú politika keretében elkezdődött az ország keleti és déli részein, főleg a belorusz és ukrán eredetű helységnevek és más földrajzi nevek ellengyelesítése. Egyes esetekben ez csak egyetlen betű megváltoztatására korlátozódott, amellyel a lengyel nyelvnek megfelelő hangzást értek el, más esetekben teljesen meg változtatták a megnevezéseket.

Tekintettel az ukrán közösségben érezhető komoly feszültségre, a (Bug és a Narwia közötti) Podlasei Ukrán Társadalmi-Kulturális Egyesület csoportjainak felszámolásán keresztül korlátozták a szervezetek működési lehetőségét.⁴³

Az 1980-as események és a „Szolidaritás” megalakulása bizonyos késéssel hatott a nemzeti kisebbségek aktivizálódására, mely csak az 1980-81-es fordulat után következett be.

2. 4. Az 1981-1989 közötti évek

A kisebbségeknek a nyolcvanas évek elején történt aktivizálódása összefüggésben volt mind a társadalmi-politikai eseményekkel, mind pedig az akkor politikai vezetés szervezetlenségével: Az ukrán és belorusz kisebbséghez tartozó személyeknek a Szolidaritás mozgalomba való bekapcsolódására irányuló kísérlete azonban az esetek többségében nem talált rokonszenvre a helyi aktivisták részéről.

Nagymértékben döntő volt ebben „belorusz-kommunista” és „ukrán-banderista” (Stepan *Bandera* a Terrorista Ukrán Nacionalista Szervezet vezetője. A szervezetnek 1940-ben alakult meg a forradalmi szárnya, tagjai: banderisták. - A fordító megjegyzése.) élő sztereotípiája.

A Szolidaritás Független Szakszervezettel kapcsolatban álló értelmiségiek jelentős csoportja azonban szükségesnek találta kiemelni a kisebbségek Lengyelországban való zavartalan tartózkodásának és nemzeti identitásuk ápolásának jogát. Ez a megfogalmazás helyt kapott a Szolidaritás I. Kongresszusának a nemzeti kisebbségekről szóló határozatában. Ez idő tájt a nemzeti kisebbségek aktivizálódása legnagyobb mértékben a belorusz, litván és ukrán kisebbségekre volt jellemző. A vezetés szervezetlensége a cenzúra követelményeinek enyhülését is jelentette, többek között törölték a „görög katolikus szertartás” meghatározásra vonatkozó cenzori megjegyzést.

1981. december 13-án a hadiállapot bevezetése minden olyan kisebbségi szervezet tevékenységének felfüggesztését eredményezte, melynek csak 1982 ősztől engedélyezték tevékenysége megkezdését.

Azonban az 1981-ben elindult folyamatokat mindez csak rövid időre fékezte meg, és azok a nyolcvanas évek közepétől egyre intenzívebbé váltak. Ez idő tájt megnőtt a politikai vezetés készsége, hogy elfogadja azokat a nemzetiségek körében végbemenő változásokat, melyek túllépték a politika által kijelölt határokat. A német kisebbség létének tagadása és egyesületeik sorozatos bejegyzési kérvényeinek elvetése mellett (1983-1989) a nyolcvanas évek második felétől a hatalom kisebb szenvedéllyel reagált az egyes kisebbségi csoportok által felvetett önszerveződési kísérletekre. A változásoknak egyfajta szimbólumává vált a Podlasie-i Ukrán Társadalmi-Kulturális Egyesület csoportjainak újbóli aktivizálódása 1985 után. E csoportokat adminisztratív intézkedésekkel a hetvenes években szüntették meg. Ez időben sikerült megtörni a Belügyminisztériumnak kisebbségi ügyek koordinációjára vonatkozó kizárólagos jogát.

Összefüggött ez az Országos Lengyel Egyetemista Szövetség mellett működő Nemzeti Kisebbségi Egyetemista Kulturális Tanács megalapításának engedélyezésével is, amelybe belorusz, litván és ukrán nemzetiségű egyetemisták léptek be. A Tanács kezdeményezésére adták ki (a fent említett nemzetiségi nyelveken, valamint lengyelül) a *Spotkanie (Találkozás)* című periodikát.

Ez a lényegében apró tény meglehetősen fontos adaléka volt a hatalom kisebbségpolitikájában történő változásoknak. 1988 decemberében a hatóságok bejegyezték a két hónappal korábban megalakult Belorusz Egyetemista Szövetséget. A nyolcvanas évek végén megtörték az Észak-Sziléziában működő Németbarát Kör féllegális tevékenységét.

A kisebbségpolitikában bekövetkező változások előjele volt, hogy 1988. december 18-án létrehozták a Nemzeti Kisebbségügyi Együtműködési Bizottságot, azon 15 bizottság egyikét, melyet a Szolidaritás Független Szakszervezet Elnöke melletti Állampolgári Bizottság keretében alapítottak meg.⁴⁴ Egy ilyen bizottság létrehozása azt jósolta, hogy a „kerekasztal” tárgyalások folyamán az akkori ellenzék felveti a kisebbségi kérdéseket. 1989. májusában a nemzeti kisebbségek képviselői, valamint Leszek Miller, a LEMP KB titkára találkozájának eredményeképpen döntés született a Nemzetiségügyi Bizottság működésének újraindításáról.

A kisebbségi egyesületek működését jelentősen megnehezítette az egyesületekről szóló 1989. áprilisi új törvény, mely a kisebbségi szervezeteket a társadalmi szervezetekkel egyenlő módon kezelte. Ennek következtében került sor a kisebbségi egyesületek tevékenységére korábban megítélt dotációk visszavonására (de fenntartották a sajtó - 1989 végéig -, valamint az oktatásügy finanszírozását).

2. 5. A vezetés politikája 1989 után

A kisebbségpolitikában alapvető cezúrát jelentett az 1989. június 4-i választás, melynek eredményeként társadalmi-politikai rendszerváltozásra került sor Lengyelországban. Az újonnan megválasztott Szejm egyik első határozata a Parlamenti Állampolgári Bizottság képviselői kezdeményezésére a Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Szejm Bizottságának létrehozása volt (1989. augusztus 2.).

Vezetését Jacek Kuroń, majd pedig Jerzy Wuttke vette át. A Bizottság elsőként kezdeményezte azoknak a folyamatoknak az elindítását, melyek eredményeként a kisebbségek kulturális-oktatásügyi tevékenységének felügyelete a Belügyminisztériumtól átkerült a Kulturális és Művészeti Minisztériumhoz, ahol 1989

decemberében létrehozták a Nemzeti Kisebbségügyi Hivatalt.⁴⁵ A Szejm Bizottság másik kezdeményezése az volt, hogy folyamatos találkozásokat szervezett az összes lengyelországi nemzeti kisebbség képviselőivel. Ezt a német kisebbség képviselőivel való találkozó indította, ami e kisebbség létezésére tényének elismerését jelentette.

Ez a kisebbség egyébként tevékenysége jogi lehetőségét - egyesületeinek bejegyzése formájában - csak Helmut Kohl német szövetségi kancellár lengyelországi látogatása után (1989. november) szerezte meg.

A német kisebbség egyesületei bejegyzésének engedélyezése annak az új politikának kifejeződése volt, mely a kisebbségek szervezeti struktúrájával kapcsolatos kérdések megoldását ráhagyta az érdekelt csoportokra.

A kisebbségi problémák túl széles aspektusára való tekintettel elrendelték a kisebbségek védelme alapelveinek módosítását és az 1990. szeptember 7-i 142. minisztertanácsi rendelettel létrehozták a kormány véleményező-tanácsadó szerveként működő Nemzeti Kisebbségügyi Bizottságot. A bizottság tagjai lettek: a kulturális miniszter (mint elnök), a közoktatásügyi miniszter, a szociálpolitikai és munkaügyi miniszter, az igazságügyminiszter, a belügyminiszter, a külügyminiszter, a Minisztertanácsnak a politikai pártokkal és társadalmi szervezetekkel való együttműködéséért felelős minisztere, a Rádió és Televízió Bizottság elnöke, valamint a białystoki, opolei, przemiskie-i és suwalki vajdaságok vajdái.⁴⁶ A rendelet a szervezeti-technikai háttérrel arra a Kulturális és Művészeti Minisztérium Bizottságára ruházta át (gyakorlatilag a már említett Hivatalra), mely Nemzeti Kisebbségügyi Csoporttá alakult át. Nem került sor azonban a J. Wuttke által követelt, a Kormány Nemzeti Kisebbségügyi Meghatalmazottjának kinevezésére. Ez a Minisztertanács mellett működő Nemzeti Kisebbségügyi Bizottság nem túl szerencsés helyzetét mutatja, mivel formális, gyakorlati tevékenységet nem folytató testületről volt szó. 1990. szeptember 3-án az Államtanács szenátusa a „Visztula”-akció lefolytatását elítélő határozatot hozott.⁴⁷

Jelenleg a következőképpen néz ki a nemzeti kisebbségek tevékenységének finanszírozása Lengyelországban:

- a Kulturális és Művészeti Minisztérium dotálja a nemzeti kisebbségek kiadóit, főként a sajtót, valamint kulturális-oktatási tevékenységét;
- a Közoktatásügyi Minisztérium finanszírozza a nem lengyel tannyelvű oktatásügyet, valamint a nemzetiségi anyanyelv nem kötelező oktatását;
- saját egyesületeik keretéből tartják fenn a művészeti csoportok instruktori státusait, az egyesületek státusait, valamint ebből fizetik a helyiségek bérletéért járó összeget.

Azok a kisebbségek, melyeknek közvetlen képviselőik vannak a parlamentben, közvetve abból a keretből is részesülnek, amit a képviselőknek irodáik fenntartására fizetnek ki (melyeket az egyesületek székházaiban szerveznek).

A kisebbségi oktatásügy említett finanszírozását a nemzeti kisebbségek nemzeti, etnikai és nyelvi identitástudatának megőrzését lehetővé tevő képzés tárgyában hozott 1992. március 24-i közoktatásügyi miniszteri rendelkezés szabályozza. E rendelkezés értelmében az anyanyelvi oktatást abban az esetben szervezik meg, ha a szülők vagy a jogi képviselők legkevesebb hét tanulót jelentenek be az általános iskolai osztályba, tizenégyet az általános iskola utáni oktatási intézménybe.

Kisebbségi létszám esetén osztályokközi (vagyis az egy évfolyamon tanulók számára) vagy évfolyamközi - (tehát a különböző évfolyamon tanulók számára) - anyanyelvi oktatást szerveznek. A gyerekek alacsony létszáma esetén iskolák közti anyanyelvi oktatási csoportok szervezhetők.⁴⁸

A rendelkezés egyúttal a korábbi időszakról eltérően kezeli az anyanyelv tanítás kérdését-amennyiben korábban mint nem kötelező tárgyat tanították, míg jelenleg csoportokban történő oktatásuk esetében kötelező tárgyként. Ez az alapelv, a nem lengyel tanítási nyelvű iskolában történő tanuláshoz hasonlóan, csak azokra a tanulókra vonatkozik, akiknek szülei írásos nyilatkozatot adtak (az általános iskola utáni oktatási intézményekben a tanulók is tehetnek ilyen nyilatkozatot).

Nyilatkozatot csak a tanítás megkezdésekor lehet tenni, és annak az adott iskolatípusban történő befejezéséig vagy visszavonásig szól. Ezt a rendelkezést az oktatási rendszerről szóló 1991. szeptember 7-i rendelet 13. paragrafusában meghozott törvény alapján adták ki.⁴⁹ Ez a rendelet arra kötelezte a közoktatási intézményeket, hogy a szülők indítványára lehetővé tegyék a tanulók számára a nemzeti, etnikai, nyelvi és vallási identitástudat megőrzését.

A politikai vezetés kisebbségpolitikájában 1989 után végbemenő változások kétségtelenül pozitívak. A megvalósításkor jelentkező alapvető problémák véleményem szerint a következők:

- a központi hatalom kikristályosodott kisebbségpolitikájának hiánya, mely politikát nagymértékben a jószándék esetlegessége, a különböző lengyel csoportok magukra haragításától való félelem, valamint a klasszikus „szemfényvesztés” jellemzi;

- a Nemzeti Kisebbségügyi Bizottság nagyfokú szervezeti bénultsága (a „Sejm” Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Bizottságának, valamint a kulturális és Művészeti Minisztérium Csoportjának nyilvánvaló és hatékony munkájához képest);

- a nemzeti kisebbségek szükségleteinek nem kielégítő finanszírozása, ami mindenekelőtt az állami költségvetés helyzetéből következik;

- a helyi közigazgatási és önkormányzati vezetés nem eléggé érti meg a nemzeti kisebbségek szükségleteit, ami abból fakad, hogy hiányzik a központi vezetés világos politikája, hiányoznak az egyértelmű jogi előírások, valamint máig élnek a múltban gyökerező sztereotípiák, előítéletek és a xenofóbia;

- számos esetben fordul elő a hivatalnokok közönséges hanyagsága a kisebbségek által bejelentett követelményekkel és igényekkel szemben;

- az egyes kisebbségek gyakran érezhető nagyfokú türelmetlensége igényeik és követelményeik benyújtásában, amit nagymértékben igazolnak a fenti okok, valamint a hatalom képviselőivel való korábbi tapasztalataik.

Kétségtelenül pozitív vonása a vezetés 1989 utáni kisebbségpolitikájának a Belügyminisztérium „mecenatúrájának” megszüntetése, valamint hogy a kisebbségek védelmének ügyét e rezorton kívülre helyezték. Nyilvánvaló azonban, hogy a Belügyminisztérium fenntartja érdeklődését a kisebbségi ügyek iránt (hasonlóképpen, ahogy Európa számos országában is történik).

Ugyanakkor ez az állam biztonságával kapcsolatos ügyek szűk körére korlátozódik, és nem hat ki a kisebbségpolitika egészére (ezt a politikát a korábbi időszakban gyakran csak ebből az aspektusból figyelték).

A jelenleg folytatott kisebbségpolitika pozitív oldalához tartozik az a tény, hogy a hatalom a kisebbséget nem az állami politika kisebb és rosszabb tárgyaként, hanem a politika kisebb, de mindenki mással egyenértékű alanyaként kezeli.

Fordította: Éles Márta

Jegyzetek

1 *Rocznik Statystyczny* 1947. 20; 1949. 18. Azok a személyek, akiket érintett az igazolás, elnyerhették a lengyel nemzetiséget, vagy megmaradhattak német nemzetiségűnek.

- 2 Uo.; K. Podlaski (B. Skaradziński): Białorusiny, Litwini, Ukraińcy. Białystok 1990. 77.
- 3 J. Andelson: W Polsce tak zwanej Ludowa, in: *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*. Szerk.: J. Tomaszewski, Varsó 1993. 390.
- 4 G. Janusz: Usytuowanie mniejszości narodowych w społeczeństwie i polityce państwa polskiego po 1945, in: *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX. wieku*. Szerk.: J. Jachymek, Lublin 1992. 230. Ezenkívül tekintetbe kell itt venni az ukrán csoporthoz számított legalább tízezer népeséget, mely a krakkói vajdaság keleti szegélyén élt.
- 5 J. Byczkowski; Mniejszości narodowe w Europie 1945-1974. Opole 1976. 107; *Mały słownik historii Polski*. Varsó 1967. 193.
- 6 K. Podlaski (B. Skaradziński): *Białorusini...*21; *Mały słownik historii Polski*. Varsó 1991. 21.
- 7 *Mały słownik...*1967. 193.; J. Ficowski: *Cyganie na polskich drogach*. Kraków-Wrocław 1986. 152.
- 8 *Rrom p-o drom*. 1992. 4. 5.
- 9 *Mały słownik...* 1967. 193.
- 10 M. Wojecki: *Uchodźcy polityczni z Grecji w Polsce 1948-1975*. Jelenia Góra 1989. 9., 23.
- 11 *Leksykon religioznawczy*. Varsó 1988. 106-107.
- 12 *Polska 75*. Varsó 1976. 635. Hasonlóan határozták meg e csoport létszámát a białystoki vajdaság hatóságai 1973-ban (vö.: Mapa województwa białostockiego. 1:500000 PPWK, Varsó 1973). Figyelembe kell itt venni, hogy a *Polska 75* című kiadványban csak a suwalki vajdaság hatóságai tettek közzé a területükön élő nem lengyel népességre vonatkozó adatokat (a litvánokon kívül feltüntették még a Bani Mazurskich térségében élő ukránok létszámát 4 ezer számban).
- 13 J. Byczkowski: *Mniejszości...*107; *Mały słownik...*1967. 193.
- 14 K. Podlaski (B. Skaradziński): *Białorusini...*, 10., 56.
- 15 J. Byczkowski: *Mniejszości...*108.
- 16 A. Sakson: Mniejszość niemiedcanatle innych mniejszości narodowych we współczesnej Polsce. *Przegląd Zachodni*. 1991. 2.8.
- 17 M. Wojecki: *Uchodźcy...*9., 55-56.; M. Wojecki; *Przemiany świadomości narodowej polskich Macedończyków* (referat na IV Lubelskie Seminarium Antropolog Kulturowej Etnocentryzm i nacjonalizm a tożsamość narodowa, Lublin, 7-8 maja 1992).
- 18 G. Janusz: Die Situation deutscher Kinder im Schulsystem Polens. P. Bott, H. Merkens, F. Schmidt (Hrsg.), *Türkische Jugendliche und Aussiedlerkinder in Familie und Schule*. Schneider Verlag Hohengehren 1991. 185.
- 19 Informacja o Polonii i Emigracji w Niemczech. *Materiał na IV. plenarne posiedzenie Międzyresorlowej Komisji do Spraw Polonii i Emigracji przy Prezisie Rady Ministrów w dniu 26 września 1990*. Varsó 1990. 2.
- 20 A. Sakson: *Mniejszość...*4., 23.
- 21 J. Byczkowski: *Mniejszości...*109; *Mały słownik...*1967.193.
- 22 *Mały słownik...*1967.193.
- 23 A. Sakson: *Mniejszość...*4.
- 24 A. Miskiewicz: *Tatarzy polscy 1918-1939* Varsó 1990. 167. 1973-ban a białystoki vajdaság hatóságai 1,5 ezerben határozták meg a tatár csoport létszámát a vajdaságban. (Mapa województwa...)
- 25 *Mały słownik...*1967. 193; K. Podlaski (B. Skaradziński): *Białorusini...*78.; M. Czech: Kwestia ukraińska w III. Rzeczypospolitej. *Ukraińcy w Polsce 1989-1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje*. Varsó 1993. 268.
- 26 A. Sakson: *Mniejszości...*4.
- 27 Uo.
- 28 J. Byczkowski: *Mniejszości...*107
- 29 Több mint négyszáz kínai nemzetiségű személynek adtak ki munkavállalási engedélyt magában Varsóban.
- 30 A televíziónak más országokban is megvolt a hatása a kisebbségi csoportok dezintegrációjára. Többek között Nagy-Britanniában végeztek vizsgálatokat az ötvenes évek közepén Wales kelta népességének helyi nyelvhasználatára szintjéről. A tíz évvel később megismételt vizsgálatok a walesi nyelvhasználat jelentős visszaesését mutatták az angol nyelv javára, különösen a fiatal nemzedék körében. Ez a folyamat egyértelműen összefüggésben volt a televízió elterjedésével Wales területén, valamint azzal, hogy ennek révén az angol nyelv mindenütt jelen volt.
- 31 G. Janusz: *Zagadnienia teorii i praktyki grup etnicznych*. Lublin 1993. 153. Szlovákiába távozott a népesség azon része, amely Spisz 1939. évi őszi Szlovákiához csatolása után aktív tevékenységet fejtett ki Tiso szlovák állama keretei között. A zsidók többsége Palesztinába távozott (121 800 ember). Ebben az időben a lengyel hatóságok támogatták az izraeli állam létrehozását Palesztinában, azáltal hogy engedélyt adtak, és szervezeti anyagi támogatást biztosítottak Haganá

- harcosai kiképzéséhez, melynek tábora Dolny Slaskban, többek között Bolkówban működtek a negyvenes évek második felében.
- 32 E. Mironowicz: Białorusin - kommunista. *Przegląd Kresowy*. 1990.1. 30.
- 33 A "Visztula"-akció fő szakaszában, vagyis 1947. április 29. - július 20. között 140 575 embert telepítettek ki. Ezenkívül a lublini vajdaságból kitelepítettek még körülbelül 30 ezer embert. (M. Iwanicki: *Ukraindy, Białorusini, Litwini i Niemcy w Polsce w latach 1918-1990*, Siedlice 1992. 74-75. Ezenkívül 1950-ben a nyugat-ruszin területekről kitelepítettek 4 falut. Ezzel együtt a kitelepített ukrán népesség létszáma körülbelül 180 ezret tett ki.
- 34 Izrael állam létrejöttét a szovjet, valamint a többi úgynevezett reálszocialista állam úgy tekintette, mint egy szövetséges megjelenését, a nyugati államokkal való harcban. E szemlélet megváltozását eredményezte az amerikai-izraeli szoros együttműködés. Ugyanebből az okból a cionista csoportokat már nem kezelték szövetségesként az angol imperializmussal való harcban. Ebből is következett a zsidó közösség szervezeti struktúrájának újjászervezéséről való döntés. A Lengyelországi Zsidók Társadalmi-Kulturális Egyesülete 1950. október 29-én a két utolsó zsidó egyesület: a Lengyelországi Zsidók Központi Bizottsága és a Zsidó Kulturális Egyesület összekapcsolása eredményeként jött létre. (Utóbbit 1947. november 23-án alapították a LZS KB kezdeményezésére, de formálisan attól függetlenül.)
- 35 J. Andelson: *W Polsce...* 477.
- 36 A zsidó nyelv fogalmán abban az időben a jiddist értették. Magát a zsidó iskolaügyet ellenben úgy hozták létre, hogy a társadalmi iskoláknak állami iskolai státust adtak. Ez a folyamat 1949 szeptemberében indult meg, 17 általános iskolát és 2 gimnáziumot érintett, (melyeket korábban cionista társaságok irányítottak), és 1950 februárjában fejeződött be, amikor a Lengyelországi Zsidók Központi Bizottsága által irányított iskolákat államosították és felszámolták. Uo.: 465.
- 37 T Bialecki: Mniejszość niemiecka na Pomorzu Zachodnim w latach 1951-1964, in: *Przegląd Zachodni*. 1968. 5-6. 157.
- 38 K. Pudło: Polityka państwa polskiego wobec ludności ukraińskiej (1944-1991). *Sprawy narodowościowe*, II. 158.
- 39 Különösen aktív volt a német közösség a walbrzyski járásban (1955 közepén 19 041 német nemzetiségű személy élt itt), ahol sok német tartozott a LEMP-hez, valamint nagy számban képviseltették magukat a párt városi és járási bizottságában. A németek jelentős csoportot alkottak a Lengyel Ifjúsági Szövetségben és a Bányász Szakszervezetben. A LEMP, a LISz és a BSz német aktívája lengyel vagy NDK állampolgársággal igazolta magát. Vö.: G. Janusz: *Die Situation...* 186-187.
- 40 E. Mironowicz: Białorusin-konfomista. *Przegląd Kresowy* 1991. 4. 20.
- 41 A 150-180 ezer kitelepített személy közül 1991-ig körülbelül 40 ezer ukrán és ruszin tért vissza Lengyelország délkeleti részére. Vö.: K. Pudło: *Polityka...* Jegyzetek 38.
- 42 A korábbi időszakban a szülők csak egyszer, vagyis a tanulmányok kezdetén nyilatkoztak az iskolaválasztásról, vagy kisebb közösségekben arról, hogy a gyerek a kiegészítő anyanyelvi oktatást látogatja. Ez a nyilatkozat az iskolai tanulmányok egész ideje alatt érvényben volt. A nyilatkozat a lengyel iskola vezetőjénél (ha a nem lengyel tannyelvű iskolát még csak szervezték, vagy a lengyel iskola folytatott kiegészítő nemzetiségi nyelvoktatást), illetve a kisebbségi iskola vezetőjénél volt.
- 43 A lengyel vezetés Podlasie területén a Bug folyót etnikai határként ismerte el a belorusz lakossá - melynek a Bugtól északra - és az ukrán lakosság között, melynek a Bugtól délre kellett lakniuk. Ilyen elméletet hirdetett a Szovjetunió vezetése is, amikor 1939-41 között Białystok vidékét sajtóterületéhez csatolta.
- 44 *Ukraińcy w Polsce...* 8.
- 45 M. Czech: *Kwestia...* 273.
- 46 *Monitor Polski* 1990. 34. 274. tétel.
- 47 *Ukraińcy w Polsce...* 130-131.
- 48 *Dziennik Ustaw* 1992. 34. 150. tétel.
- 49 *Dziennik Ustaw* 1991. 95. 425. tétel.

JANUSZ GRZEGORZ

NATIONAL MINORITIES IN CONTEMPORARY POLAND

In the contemporary structure of nations Poland takes place of the one-nation state. It is a result of change of borders in 1945, migration of people and process of assimilation. National minorities constitute 2,5 - 4% of Polish inhabitants. The most numerous are: Germans, Ukrainians, Bielorrussians, Gypsies, Slovaks, Lithuanians,

whose number is from several hundred up to several dozen thousand. Other minorities number from several hundred up to several thousand people. Their cultural activities (education, publishing) are financed by the state.

The legal status of national minorities in Poland has not been regulated yet (except the general clause in constitution). It is a result of long lasting policy of government in the so called People's Poland (1944-1989), which aspired to “melt” minorities into the socialist society. During the first years after the Second World War, the presence of national minorities was perceived as temporary - they were to disappear in result of displacements and assimilation. The authorities changed their policy in 1949. The education in native languages and cultural activity were accepted. The policy toward minorities was further liberalized in 1956-57. Since that time they could create their own associations. In the sixties; the scope of privileges of minorities was gradually limited. The authorities were even taking on account the possibility of cancellation of the associations of minorities. The further limitations were brought during the seventies, when party and state authorities were focused on an accomplishment of the moral and political unity of Polish socialist nation. The ethnicity was “envigoured” in 1981. The period of marshall law restrained this new trend. The reputed development of the social life of minorities took place in the mid eighties. The decisive breakthrough in the policy of authorities took place only after the elections in June 1989. The parliamentary Commission of National and Ethnic Minorities as well as the governmental Commission of National Minorities were founded. The presence of German minority in Poland was accepted. The issue of education of minorities gained the right to shape their social life. The evolution of governmental policy towards minorities pursues to their subjectivity; they are no longer treated as smaller and worse object of state's policy but as smaller but equal to others object of this policy.

LOSONCZ ALPÁR

A destabilizáció kódjelei

A jugoszláv történelemben a 20. század európai történelme tükröződik, s ez a tükörkép korántsem olyan torz, mint ahogyan sokan hinni szeretnék. A feladat inkább az, hogy a szemünk előtt kibomló civilizációs regressziót a balkáni nemzetállamok történetének bonyolult szövevényében láttassuk, s szemügyre vegyük a modernizáció ellentmondásait a Balkánnak ezen a részén. Nem kevésbé fontos, hogy a nemzetállami partikularitás, az etnikai nacionalizmus és az univerzalizmus feszültségének, valamint az ethnosz és a demosz¹ ellentmondásainak erőterében vizsgáljuk meg a jugoszláv történetet. Hiszen itt egy olyan univerzalizmus „bukott meg”, amely megoldani látszott egy soknemzetiségű térség integrációjának problémáját, s a vereség méretei, az új totalitáriánus készletekkel együtt, ijesztőek. Annál is inkább, mert ez az ország a második világháborút követő négy évtizedben egyfajta poszt nacionális képletet testesített meg, és sajátos geopolitikai helyzeténél fogva közvetítői pozíciót foglalt el Nyugat- és Kelet-Európa között. E nemzetek fölötti közösség szétbomlása a történelmi tanulás tragikus hiányára figyelmeztet Közép- és Kelet-Európában.

A befejezetlen állam

Jugoszlávia az első világháború után kialakult légkörben született meg. Az új állam integratív-stabilizáló kapacitásait mindig a katonai erőszak biztosította; a délszláv kulturális univerzalizmus a politika szférájába transzformálódva „elhasználódott”. Az ország fennmaradása az első és a második Jugoszlávia esetében is a militáris rendek stabilizációs teljesítményétől függött. Ez az államalakulat sohasem vált nyugat-európai értelemben vett politikai közösséggé, hiszen nem a normatív politikai tervezetek kommunikációjában alakult ki. A politikai önértelmezésre irányuló viták kimondatlanul is az államiság mibenlétére irányultak.

Mi az, hogy állam, s melyek a szuverenitás forrásai Jugoszláviában ezek a kérdések húzódtak meg a belső viták mögött, méghozzá azért, mert az elmúlt hat-hét évtizedben az ideológiai önértelmezés lehetetlenné tette az állam „befejezetlenségének” elismerését. A „félállamiság” lebegő állapotával szemben az államformával kapcsolatos eszmecserek gyakorlati relevanciája szinte semmisnek bizonyult. Az állam „befejezetlensége” - amit a szlovén viták domborítottak ki a nyolcvanas évek első felében² - kialakulásuk óta jellemzi a jugoszláv „politikai” kereteket. Ezt figyelembe kell vennünk, mielőtt azon kezdünk töprengeni, hogy Európa e tájékán fennmaradhatnak-e metanacionális közösségek.

Jugoszlávia végítéletzerű destabilizációja megerősíti azt a megfigyelést, hogy egy állam megalakulásának feltételei megszabják további sorsát. Már pedig a jugoszláv állam olyan anyajegyet viselt magán, amelyet semmilyen sebészi beavatkozással nem lehetett eltávolítani. A szlovén vitákban megnyilatkozók³ egyöntetűen arra a megállapításra jutottak, hogy az első (s persze a második) világháború befejezése után a délszláv nemzetek nem voltak abban a helyzetben, hogy kinyilvánítsák politikai akaratukat, és megvalósítsák nemzeti lényegüket - nem szólva az úgynevezett nem államalkotó etnikai csoportokról, nemzeti kisebbségekről. Az állam fogalma ugyanis és ez kivált a nemzetek fölötti állam fogalmára érvényes - feltételezi a politikai közösség szerveződésének minimális ismérveit illető konszenzust, amely lehetővé teszi a különféle politikai elképzelések egyeztetését. Márpedig a jugoszláv polgároknak el kellett feledniük az államuk tartalmára

vonatkozó kérdéseket, és az állam megalakulásával kapcsolatban is amnéziát kellett magukra erőltetniük. Jugoszlávia joggal tekinthető olyan sohasem stabilizálódott államalakulatnak, amelyet a tartalmára vonatkozó bizonytalan kimenetelű megbeszélések menete határozott meg.⁴ Az ilyen alakulat integrációját az államtól és a politikum szférájától a szuverenitás jogát elragadó, az erőszak többletével bíró hatalmi-katonai szervek biztosítják. A jugoszláv történet fő irányvonalát Carl Schmitt ismert megfogalmazása - a szuverén államapparátus helyett bíró dönt a rendkívüli állapotról⁵ - jellemzi: itt folytonosan államfeletti intézményeknek kellett a mindenkori rendkívüli állapotok között életben tartaniuk az államalakulatot.⁶ Minden olyan esetben, amikor a pluralizmust igénylő, versengő politikai koncepciók kerültek napvilágra, kiváltságos hatalmi és katonai csoportok léptek fel azért, hogy az uralmi szerkezet sértetlen maradjon. Pontosabban: minden olyan esetben, amikor a nemzeti elképzelések az etnikai nacionalizmustól a nemzetállamiság felé rugaszkodtak volna el, a rendkívüli állapotot szabályozó rendeknek kellett „helyre tenniük” a konfliktusokba belebonyolódott politikai alanyokat.

Minden államalakulat ésszerűsége nagymértékben függ attól, vannak-e olyan intézmények, amelyek képesek a politikailag releváns alanyok önértelmezései közötti konfliktusokat a fennálló keretek között szabályozni. Az intézményesített kommunikációnak lehetővé kell tennie a versengő politikai tervezetek legitim ütközését,⁷ a politikai alanyok önmódosítását és a szociális tapasztalatból eredő tanulást. Jugoszlávia mint „befejezett”, szabályozó kapacitással rendelkező állam csak akkor jöhetett volna létre, ha olyan intézményrendszert épít ki, amely reagálni tud a multikulturális állapotban gyökerező konfliktusokra, s ezeket nyilvános diskussziók tárgyává teszi. Márpedig a jugoszláv kommunikációs patológiához azok a tragikus félreértések is hozzátartoztak, amelyek a nemzeti önértelmezéseket jellemezték: míg a szerb nemzeti ideológiának szerves eleme volt az a hit, hogy a szerb nemzet felszabadította a délszláv nemzeteket a különféle (magyar, osztrák, német) igák alól, s lehetővé tette számukra a nemzeti fejlődés intézményesítését, addig mások - főképp a horvátok - a szerb hegemonia megvalósulását látták a felszabadítás története mögött. Ezek a deficitek meghatározóak voltak a kommunikációs patológia egyre dagadó folyamában. Míg a legnagyobb népcsoport nemzeti ideológiájához hozzátartozott a délszláv szolidaritás hangoztatása (és az a hit, hogy Jugoszlávia létében a megoldás is benne rejlik), addig ugyanezt a többi délszláv nemzet nem szűnő, sőt erősödő kétellyel fogadta. A kommunikációs patológia az önmegismerés korlátjának bizonyult.

Kulturális univerzalizmus

A jugoszláv történet nem a hanyatlásnak, hanem az állam kialakulásának idején, tehát „genetikailag” kódolt destabilizációnak a története. A konszenzushányt jól szemlélteti az eredethez és a megalakulás indítékaihoz fűződő nemzeti önértelmezések heterogenitása. Az első világháború győztes államai arra törekedtek, hogy a Balkánnak ezen a részén olyan államalakulat jöjjön létre, mely pacifikálja az egymásnak feszíthető törzsi nacionalizmusokat. Ugyanakkor az új államalakulat mint regionális nagyhatalom a nyugati geo és katonapolitikai érdekek rendszerébe is beleillett, hiszen egyaránt szembe lehetett állítani a német és a bolsevik befolyással. A nyugati nagyhatalmak ennek megfelelően választották meg tárgyalópartnereiket, mégpedig az unitárius államot szorgalmazó szerb politikai elit katonai hatalommal is bíró csoportjait. Az egyesülés után voltak olyan szerb ellenzéki pártok, amelyek megkérdőjelezték az unitárius állam létjogosultságát és célszerűségét,⁸ de az új

alakulattal kapcsolatos fenntartások főleg a többi délszláv nemzet részéről fogalmazódtak meg. A két világháború közötti jeles szerb politikai gondolkodó, Slobodan Jovanović hűen írta le a helyzetet: „Az állameszme hiánya a horvátoknál is érződött. Mivel sokáig idegen államban éltek, megszokták, hogy az államban ellenséges erőt lássanak, amellyel szemben meg kell védeni a nemzeti szabadságot. Ezért ódzkodtak attól, hogy Jugoszláviába mint államegészbé integrálódjanak. Beleegyeztek abba, hogy Jugoszláviában maradjanak, de azzal a feltétellel, hogy *corpus separatumként* szerveződnek. Az állam továbbra is idegen maradt számukra, amelyet legfeljebb olyan keretként értelmeznek, amely nemzeti autonómiájukat biztosítja. Ezzel szemben a szerbeket az Ausztriával és Törökországgal vívott néhány évszázados harc arról győzte meg, hogy a monarchikus, központosított állam a legmegfelelőbb számukra...”⁹ A nemzeti konszenzust ideológiai axiómaként tételező rituális történelmi emlékezés a nemzeti érdekek heterogenitását elhallgatta, vagy - a ténylegesen létező jugoszláv állam létrejöttére mint a délszláv lehetőségek optimumára hivatkozva - minimalizálta. A jugoszláv államalakulatot vulgárhegeliánus módon a délszláv világszellem evilági megtestesüléseként értelmező ideológia ma is képtelen felismerni az alakulat létrejöttében rejlő dilemmákat, s a széthulláshoz vezető ösvényen csupán gonosz szeparatista indulatokat, elvetemült nacionalista szenvedélyeket, habzó szájú gonosztevőket azonosít.

Jovanović megjegyzéséhez azt kell hozzátennünk, hogy az államalkotó nemzetek nemzetállami reményeket fűztek Jugoszlávia létrejöttéhez (melyeket a nagyhatalmak nem vettek figyelembe), ami viszont beleillett az első világháború utáni rendezési elvek rendszerébe. A frusztrációk abból fakadtak, hogy a létező keretek között az etnikai igények nem tehettek szert nemzetállami affirmációra.¹⁰ Az első világháború befejezése után a délszláv ideológiák elfogadták az általános „jugoszláv érdekeket mint elsődleges politikai érdeket”,¹¹ minthogy a tervezett érdekérvényesítési mechanizmus biztosítani látszott a feltörekvő polgárság modernizációs törekvéseinek érvényesülését, és úgy tűnt, hogy a jugoszláv szinten végbemenő modernizáció összeegyeztethető a polgárság nemzetállami igényeivel. Ne feledjük, hogy az első modernizációs impulzusok nemzetek fölötti keretekben érték a délszláv nemzeteket.¹² Talán azt a véleményt is elfogadhatjuk, hogy a mérvadó politikai törekvések - így az is, amely a háború kitörése előtt a Habsburg Monarchia föderalizálását tűzte ki célul - elfogadták „a jugoszláv nemzeti egység polgári ideológiáját mint a jugoszláv kérdés ideológiai alapját”.¹³ Ám a „nemzeti egység” normatív fogalma csupán a „jugoszláv nemzet” akkor még problémátlanul tűnő, a kultúra szférájában fogant képzetét, s nem a politikai akaratképzés folyamatát, a majdani államalakulat tartalmát érintette. Nem reflektált azokra a mechanizmusokra, amelyek a prepolitikai közösségből modern politikai azonosságtudattal rendelkező közösséggé alakítják át a nemzetet.

A „jugoszláv nemzeti tudat” egy akkor még nagyon is modern jelenséget, a kulturális integráció programját sejtette, azt a programot, amely a kulturális hagyomány, a történetírás által formált emlékezet és a modern kulturális reflexió ötvözését célozta. A nemzeti egység gondolata - amely műalkotások, jelképek, szokások és történetek, a közös irodalmi nyelv fűzését, azaz a délszláv többkultúrújúságot¹⁴ karolhatta fel - összefüggött a modernizáció eszméjével. A délszláv nemzetek - legalábbis hatékony módon - nem kísérletezhettek egy olyan rituális emlékezet kialakításával, amely a közös misztikus eredetre és a közös területre hivatkozhatott volna. A délszláv kulturális univerzalizmus a kultúrára mint a közös nemzeti lét lényegére apellált, amely a délszláv állam megvalósulásával intézményes keretekben válhat „második természetté”. A kulturális integráció megfelelt a

modernizáció követelményeinek, de a modernizáció többi feltétele nem volt meg. A kulturális koncepció Jugoszlávia széthullásáig hordozta magában a modernizációs energiát, ám folytonosan szembekerült az államilag közvetített etnikai nacionalizmussal, amely abszolutizálja a nyelv és a sors által egybentartott prepolitikai közösségeket. Márpedig az ilyen közösségekben a pluralizmus kizárt, mert a konszenzus az értékek és az életvezetés vonatkozásában elő feltételezett és előírt. A délszláv kulturális modernizáció sohasem tudta erőteljesen befolyásolni a politikai akaratképzést, s (a kulturális elit adott csoportjain kívül) sohasem tudta módosítani az etnikai nacionalizmus világgépét - vagyis sohasem tudott maga mögött olyan politikai erőket felsorakoztatni, amelyek a megfelelő módon befolyásolták volna a társadalom szociális integrációját.

A kommunista jugoszláv entitás

A jugoszláv államalakulatot megalakulása után a kommunista párt bírálta leghevesebben, érthetően osztálypolitikai szemszögből. E bírálat értelmezései a félreértések fenomenológiájához tartoznak. Egy tipikus nézet szerint¹⁵ a kommunista párt a Kominternnel együtt 1923-tól azon fáradozott, hogy a szélsőséges nacionalista mozgalmakkal együtt szétrombolja Jugoszláviát, s ennek romjain felépítse a kis délszláv államok rendszerét. Ezért minden olyan nézettel szembeszegült, amely tagadta a „forradalmi helyzet” tényét, s amely arra irányult, hogy a nemzeti kérdés ne kommunista forradalommal; hanem alkotmányos, demokratikus keretek között oldódjék meg. A párt elképzelésében a „versailles-i” Jugoszlávia csupán a nemzetközi imperialista háború terméke, amelyben a szerb nemzet uralma alá hajtotta a többi délszláv nemzetet. Kétségtelen, hogy a szerb burzsoázia, alárendelt helyzetben lévén a többi délszláv burzsoáziával szemben, óhajtotta a központosítást, s ezt politikai-katonai erejét felhasználva meg is valósította. Ám a legnagyobb népcsoport elitjének törekvését nem szabad a nemzet egészére kiterjesztenünk. Máskülönb arra a megállapításra jutnánk, hogy Jugoszlávia majdani urai a sztálini-kominterni fantazmagóriáknak engedelmessé válva már a délszláv nemzetek egyesülése után eladták lelküket az ördögnek, a nacionalizmus telhetetlen démonának. Nota bene, a hataloméhes kommunista gondolkodás már a történet elején rossz vágányra terelte a délszláv univerzalizmus ügyét. Azzal, hogy negatív színekben tüntette fel az új államalakulatot, fölerősítette azt a nacionalista értelmezést, hogy Jugoszlávia csupán eszköz a nemzetállamisághoz vezető úton. A kommunisták, miközben szerbellenes éllel fejtették ki tevékenységüket, akarva-akaratlanul - íme a folytonosság a két világháború közötti ellenzéki és a második világháború utáni hatalomtartó kommunisták ténykedése között - Joseph de Maistre híresen gúnyos kommentárjának megvalósulását készítették elő délszláv földön: „Én az életben nem találok emberrel vagy polgárral, hanem franciákkal, lengyelekkel és oroszokkal...”.

A fenti okfejtés nyilvánvalóan a démonológiába tartozik.¹⁶ A korabeli kommunista ideológiába egyaránt belefért a nemzeti egység hangoztatása és a szerb burzsoázia ostromozása. Ez az ideológia gátló tényezőnek minősítette a nemzeti mozzanatot, hiszen a nemzeti egyneműsítés veszélyeztette az internacionalizmus ideológiájában kibontott egyneműsítést. Ez a bírálat már a hatalomtartó kommunizmus nemzeti politikájának antinómiáihoz vezet.

A kommunista hatalomátvétel után sokaknak úgy tűnt, hogy a délszláv univerzalizmus megszüntetve őrzi meg a nemzeti mozzanatot. A „régijugoszláviát” célba vevő ítélet mögött ott van az az ideológiai emlékezetszabályozás, hogy az ország nem 1918-ban, hanem az 1941-től 1945-ig tartó népfölkelésekben és a háború

utáni akarattal megnyilvánulásokban született meg. A célirányossá stilizált délszláv történelemben a két világháború közötti Jugoszlávia dialektikus előjátékká változott. Az új értelmezésnek szerves része volt az az axióma, hogy Jugoszlávia a kommunista parancsuradalomban kicsúcsosodó világtörténelem kifejeződése. A délszláv történelem a „kommunista jugoszláv” entitás felé mutató feltartóztathatlan folyamaként jelenik meg. Az autentikus délszláv univerzalizmus egyedüli biztosítója a kommunista életvezetés kiterjesztése a társadalom egészére.¹⁷

Holott a hatalomátvétel nem oldotta fel a jugoszláv államalakulat létrejöttében rögzült feszültségeket. A párt magával cipelte a „versailles-i” Jugoszlávia ellentmondásainak terhét, biztosította a „kezdet kezdetén bekódolt de stabilizáció” folytonosságát. Az említett axióma, amelyhez a történetírást és a történelmi reflexiókat igazították, eleve korlátozta a nemzeti ellentmondások racionális-diskurzív feldolgozását. (Ez a megjegyzés a jelenlegi, úgynevezett harmadik Jugoszláviára is érvényes.)

Míg a két világháború közötti jugoszlávizmust az unitárius államalakulat intézményrendszere, a második világháború utánit a kommunista ideológia valóságteremtése határozta meg. Az unitárius és az ideológiai jugoszláv entitás közötti legfontosabb összekötő kapocs a *nemzetet etnikai és nem politikai közösségként tételező ideológia* volt.¹⁸ A „befejezetlen állam” állapota mindkét esetben korlátozó tényezőt jelentett. Semmi sem volt idegenebb a kommunista valóságképtől, minthogy a nemzetet a polgárok nemzeteként értelmezze. Ez a nemzeti érdek kifejeződését csak olyan hatalmi technika keretében tudta elképzelni, amely szöges ellentéte a renani *aperçu*-ben (a nemzet mint állandó népszavazás) rejlő „aktív kommunikációnak”.

Az új ideológia működéséhez ki kellett terjeszteni az amnéziát. Számúzták az emlékezetből a második Jugoszlávia megalakulásához tapadó erőszakot, a nemzetállami igényekből és a délszláv nemzetek konfigurációjából fakadó szembenállásokat. Feledésre ítéltetett mindaz, ami nem az ideológiailag tételezett nemzeti egyetértést tükrözte. Az emlékezet ellenőrzésének kutatói¹⁹ szerint az emlékezés a szociális rendszerek egészére kiterjed, azaz diffúz, és csak merev, hierarchikus viszonyok megteremtésével lehet lokalizálni. Ezért a felülről diktált amnézia csak a társadalom egészének megfigyelésével érhető el. A társadalomnak az ellenőrzés szempontjából áttetszővé kell válnia ahhoz, hogy az esetleges emlékezés ne veszélyeztesse az uralmi technikákat. Tito, a paternalizmust megtestesítő kommunista vezér tisztában volt azzal, hogy a történelmi ítélőerőt kiiktató újfajta kollektív emlékezet kialakítása sajátos „nemzetekfölötti” aritmetikát igényel. Ennek ismérve, hogy a nemzetállamisággal kapcsolatos hiányérzetet a kezdetben brutális, később már kifinomult erőszak és az előjogok egyenlő adagolásával kell ellensúlyozni (amibe belefért a magyar kisebbséggel szemben alkalmazott nagyon is nemzeti indíttatású bosszú engedélyezése és a szintén nemzeti érdekeket szolgáló áttelepítések gyakorlata). Az erőszak kiegyensúlyozott adagolása, a megrendszabályozás mint a különféle etnikai csoportok közötti nivellálás eszköze lett a „titói konszenzus”²⁰ és a nemzetekfölötti jugoszláv entitás tartópillére.²¹

Az emlékezés ideológiai irányítását, az új világnézet árnyoldalainak elpalástolását olyan kommunista politikai szervezet végezte, amely a második világháború után hipersztálini modellt teremtett meg, sőt úgy vonult be a színre, mint a Nagy Tanítómester dogmáinak autentikus végrehajtója nemcsak a délszláv földön, hanem az egész Balkán-félszigeten. A polgári pártokkal szemben alkalmazott „szalámitaktika” gyorsabb és erőteljesebb volt, mint másutt.²² Tito, aki 1948-ban Sztálinnal szembeszállva működésbe hozta e szervezetet, jobban értette Sztálint, mint

az saját magát. A második Jugoszlávia a szó szigorú értelmében az ötvenes években teremtődött meg, azzal az erőszakhullámmal, amelyet az jugoszláv „antisztálinista sztálinizmus” gerjesztett a negyvenes évek végén. A Sztálinnal szemben kimondott *nem* azonban arra is ösztönözte Titót és egyes munkatársait, hogy változásokat eszközöljenek a szocializmus modelljében. Ezzel kezdetét vette a felülről bevezetett, a termelés szférájába helyezett közvetlen demokrácia depolitizált modelljének és az ideologikus délszláv univerzalizmus vegyítésének páratlan kísérlete. A bolsevik koncepcióba beoltott öngazgatás eszméje liberális elemeket is tartalmazott, de a „transzcendentális” horizont a bolsevik világnézetben végig jelen volt.²³ Ezen nem azt értem, hogy a bolsevik világnézet módosítása a közvetlen demokrácia irányába pusztán illúzió lett volna,²⁴ csupán azt, hogy az öngazgatás felülről bevezetett modellje nem robbantotta szét a bolsevik kozmoszt. Amikor a termelőerők csakugyan élni kívántak a közvetlen demokrácia fogalmában rejlő jogokkal, a pártnak mint a szuverenitást gyakorló szervezetnek kellett fellépnie ahhoz, hogy a dolgok vissza térjenek eredeti medrükbe. (A nyolcvanas években, amikor az ideológiai jugoszláv entitás fénye teljesen kihunyott, a szaporodó sztrájkokat úgy értelmezték, „hogy a munkások az öngazgatási rendszerben csupán önmaguk ellen sztrájkolhatnak, hiszen ők önmaguk életfeltételeik meghatározói”. Nem tudják, de teszik.) Ugyanaz a politikai szervezet gondoskodott a liberalizálásról és az ebből eredő energiák megbénításáról.

Területi pártoligarchiák

A totalitáriánus forradalmiság - az előnyös külpolitikai helyzettel együtt sokáig a szőnyeg alá söpörhette a nemzetállamiságra vonatkozó dilemmákat. Am a hatvanas évek kezdetétől kimerültek az addig sikerrel működtetett modell modernizációs lehetőségei, válságba jutott az ideologikus jugoszláv entitás és az egyneműsítésre alapozott internacionalizmus elegye. A jugoszláv szocializmus válaszut elé került. Az egyik lehetőség a következetesebb liberalizálódás volt, amely nem torzulna a bolsevik hatalmi technika változatává, s olyan közeget hozna létre, amelyben a különféle perspektívák, szociális tapasztalatok diskurzív értelmezések tárgyává válhatnak. A jugoszláv állameszme és a kollektív emlékezet dezideologizálása lehetőséget adott volna a különféle érdekek kifejezésére és ezáltal arra, hogy a „társadalom alanyai szilárd tudattal rendelkezzenek arról, hogy kinyilváníthatják önazonosságukat”.²⁵ Ott, ahol a kollektív azonosságot kizárólag az ideológia valóságteremtő ereje határozza meg, lehetetlenné válik a multikulturális kommunikáció. A jugoszláviai etnikai csoportok azonossági deficittel küzdöttek, amelyet a nemzetekfölötti állameszme ideológiai teljesítménye nem tudott kiküszöbölni.

A *representatio identitatis* problémája jól megfigyelhető a kisebbségek esetében.²⁶ Ezek miatt rengeteg energiát kellett elfecsérelni, hiszen meg kellett magyarázni azt az ellentmondást, hogy milyen módon lehetnek a kisebbségek egyszerre egyenlő és nem egyenlő tagjai a délszláv univerzalizmus intézményrendszerének. Az ideológiai előfeltevések szerint ugyanis a nemzeti kisebbségek (a hivatalos szóhasználat szerint „nemzetiségek”) afféle taine-i értelemben vett területi-etnikai csoportok voltak, amelyek végérvényesen leszakadtak az „anyaország” területéről, és kiváltak annak kultúrájából; ennél fogva kollektív-etnikai létüket, azonosságukat a jugoszláv államalakulathoz kötik. Noha a nemzetiségi státus a kisebbséginél magasabbrendű kategóriát jelenített meg, a nemzetiségeket élesen meg kellett különböztetni az államalkotó nemzetektől. A séma csak úgy működhetett, ha a párt a kisebbségek entitását teljes egészében az ideológiai

integráció modelljéhez csatolja, elősegíti lélektani asszimilációjukat, s még erőteljesebben örökdi az etnikai világképek fenntartásán.

A jugoszláv történetben nemcsak a nemzeti, hanem a regionális mentalitások különbözőségei is nagy szerepet játszanak. A legnagyobb lélekszámú népcsoportok esetében újra és újra előtérbe nyomulnak ezek a különbségek, ami indokoltá teszi a regionális autonómiák, tehát egyfajta demokratikus decentralizáció megszervezését. A bolsevik koncepcióban azonban az egyneműsítéssel szemben semmifajta autonómiának nincs helye, mert az önállóság ellenőrizetlen változatai szétfeszítenék a koncepció kereteit. A hatvanas években a regionális autonómiák talán a liberalizálódás hozadékai lehetek volna. Nem tudjuk, hogy ez az út hova vezetett volna, hogy a regionalizálás feloldotta volna-e a nemzetállamiság hiányából eredő feszültségeket.

A jugoszláv államalakulat létrehozásával kétségkívül egyfajta kényszer pályára kerültek a délszláv nemzetek. Ez azonban nem jelentette az alternatívák teljes hiányát. Hiszen azokat a mozzanatok is figyelembe kell vennünk, amelyek tompíthatták volna a széthullás frusztrációját, és civilizált mederbe terelheték volna a szétválást. A hatvanas évek Jugoszláviájában az az állapot alakult ki, amelyet Koselleck, a válság fogalmát elemelve, *az idő sűrűsödésének* nevezett, amikor az események olyan intenzívek, hogy a társadalmi interakció alanyai válaszut elé kerülnek. Habermas szerint a válságok fogalmához az objektív erő képzete társul: ez az erő elragadja az adott alanyok szuverenitásának egy részét.²⁷ Az események sorát válságként értelmezve normatívan közelítjük meg tárgyunkat, mert a válság megoldása feltételezhetően megmenti a bajban levő alanyokat. Jugoszláviában viszont a válságot átélő alanyok nem rendelkeztek olyan történelmi ítélőerővel és illetékességgel, hogy „kimentsék” a bajban lévő tényezőket. S továbbra is Habermas fogalomhasználatára támaszkodva: a válság megoldásában „illetékes” alany (ez csupán a Párt lehetett) tevékenységében, világnézetében, válságtapasztalatában bennefoglaltatott ellentmondás elkerülhetetlenné tette a nemzeti konfliktusok kiélezését. A jugoszláv történet szereplői nem tudtak „annyi erőt összegyűjteni”, hogy megszabadítsák magukat a Jugoszlávia megalakulása idején rögzült „objektív kényszerektől”, s új önazonosságot teremtsenek maguknak.

De ha elfogadjuk is az alternatíva létezésének tényét a hatvanas évek folyamán, hozzá kell tennünk, hogy a hetvenes évek elejére teljességgel elhalványult ez a válaszut. Ezt az időszakot ugyanis a széthullás periódusának nemzeti-sztálinista tendenciáival jól kivehető vonalak kötik össze. A felszín mást mutatott: a közvetlen demokrácia kitágítását, a külföldi kölcsönökkel megvalósított modernizációs teljesítmények sorát, a központosítás meglazulását, s nem lehet letagadni a reálszocializmus többi országával szemben élvezett „liberális többletet”, az európai kultúra felé való nyitást. De a történelmi rekonstrukció egyértelműen bizonyítja, hogy a politikai elitnek a hetvenes évek elején hozott döntései élesen kirajzolták a szükségszerű széthulláshoz (s nem a civilizált szétváláshoz!) vezető utakat. Ezek a döntések arra irányultak, hogy a decentralizáció ne veszélyeztesse a bolsevik parancsuralom végső szerkezetét. A hatalom megosztásával a köztársasági pártszervezetek is részesültek a szuverenitás gyakorlásából. A hatalom ellen őrzése, a liberalizálódás továbbvitele helyett a bolsevik hatalom funkcionális megosztásának elve diadalmaskodott.

A hatvanas években felvetődő alternatívára adott választ úgy fordíthatjuk le, hogy a liberalizálódás nagyobb veszélyeket rejt magában, mint a kordában tartható nacionalizmus. A demokratikus és a nemzeti legitimáció végleg elvált egymástól. A demokratikus legitimációtól való félelem szükségszerűen a nemzeti mozzanat felé

mozdította el az ingát. A hatalommegosztás jelentése: a hatalom mennyiségi felosztása²⁸ a nemzeti-bolsevik pártok között. Szövetségi szinten a konszenzus elvét fogadták el, amely a hiánytalan egyetértés elvére épült. (Az ilyenfajta rendszer addig működhet, amíg egy paternális, alkotmányfeletti szuverén dönt a vitás kérdésekben.) A délszláv nemzetekben fennmaradtak az etnikai világképek, de a pártelitiek magukhoz ragadták a nemzetállami szuverenitást, és feudális módon szétszabdalták a Jugoszláviának nevezett területet. A kisebbségek soraiból, a részarányos elvnek megfelelően, etnikai oligarchiák alakultak ki, melyek felügyeletet gyakoroltak az etnikai világképek fölött. A hetvenes-nyolcvanas éveket a dél szláv nemzetek közötti gazdasági kommunikáció fokozatos eltűnése, a köztársasági határok megmerevedése, valamint a kulturális integráció és modernizáció lelassulása, a feltörekvő agresszív populizmus jellemezte. A nacionalizmus gyakorlása a nemzeti-bolsevik pártok privilégiuma volt; emögött, legalábbis az *ancien régime* egyes ideológusai számára, az a remény húzódott meg, hogy a tompított nacionalizmus bennrekedhet a pártszervezetek labirintusaiban, nem szivárog ki az ideológiai kamrákból, és nem hatja át a társadalom szöveteit. Az az antinomikus helyzet alakult ki, hogy a rezsim nyilvános állásfoglalásaiban veszélyesnek minősítette a nemzeti mozzanatok artikulációját (ezzel összhangban kíméletlenül üldözte a nemzeti érzéseknek hangot adó törekvéseket),²⁹ ugyanakkor a hatalommegosztással a nemzetállamiság és a nacionalizmus igényeit erősítette.³⁰ A regionalizáció helyett a nemzetállamiság felé mutató tendenciák erősödtek. Csupán Szerbiában hoztak létre a pártelitben dülő harcok eredményeként két látszatra-regionális autonómiát (Vajdaság és Koszovó), amelyek a területi pártoligarchiák uralma alá kerültek. A regionalizálás ezek autonómiájára szűkült. A nyolcvanas évek elején a légkör felforrósodása Koszovó problémájában fejeződött ki, amely mobilizálta a legnagyobb délszláv népcsoport populizmusba torkolló nemzeti energiáját.³¹

A „civil nacionalizmus”

A már jelzett szlovén viták³² kegyetlenül leszámoltak az ideologikus jugoszláv entitás szinte minden összetevőjével. Egyik kulcsszavak a pozitív más megfogalmazásban civil - nacionalizmus volt.³³ Eszerint minden nemzet politikája az öntevékeny nacionalizmusban gyökerezik, amely arra irányul, hogy megőrizze a nemzetet mint a „hatalom keretét”. Létalapja a nemzeti önzés, az, hogy a nemzetnek önnön értékei és akarata szerint kell fellépnie.³⁴ Szlovénia nem képez szuverén nemzeti államot, s a szlovénok sem képeznek szuverén nemzetet, azaz Szlovénia nem a szlovén nemzet politikai szuverenitásának kiteljesedése.³⁵

Az okfejtés szerint a délszláv nemzetek két kategóriába sorolhatók: 1. az önálló nemzeti mozgalmakkal rendelkező nemzetek, amelyek az etnikai és a társadalmi-gazdasági szerkezet szintézisét, azaz a hatalom keretét képviselik - szerbek, horvátok, szlovénok, és 2. az oktrojált nemzetek, amelyek a szövetségi állam segítségével jöttek létre, és amelyeknek érdekükben áll annak életben tartása. E nemzetek vagy nem rendelkeznek nemzeti akarattal (mint a montenegróiak), vagy nem rendelkeznek hatalommal (mint a macedónok) ahhoz, hogy öntevékeny nemzetként afirmálják önmagukat. Az oktrojált nemzetek a hatalommal és akarattal rendelkező nemzetek rovására valósíthatják meg magukat.

I. Urbancic úgy véli, hogy az újkori európai történelem különbséget tesz az erő és a hatalom között. Az erő kontraproduktív, mert közvetlen és korlátolt, s nem a modern tudás fogalmára épül. Csak a rendszer hatalma produktív, a hatalom pedig magasabbrendű, mint az erő. A totális társadalmi rendszerben, amilyen a modern

nemzet, a politikai technológia és az optimális demokrácia kialakulása a hatalom fontos részese. Ezzel szemben az erőszakot előfeltételező erő regresszív, ami a végtelenbe való gyűrűzés formáját ölti magára, mert a válságok megoldása újabb és újabb erőt igényel. A jugoszláv államalakulat problémája abban mutatkozik meg, hogy az erőszak hatékony, ami a rendszer kontraproduktivitását mutatja. A rendszer hatalma a „transzcendens célok” eltörlését követeli. Ilyenek a hagyományos nacionalizmus, a szocializmus, a kommunizmus, egyszóval minden olyan eszmény, amelynek nevében megerősokolják az életet. A jugoszláv államalakulatok (a Szerbia és a párt által szorgalmazott Jugoszlávia egyaránt) megfeneklettek a tradicionalizmusban és a premodern ideológiákban, s mélyen a kor szintje alatt maradtak.³⁶ Az elemzés másik két kulcsszava tehát a nemzeti tudattal egyesített hatalom és a nemzetállamiságra irányuló akarat. Az egyik következtetés: a szlovénok a legerősebb hatalmi-nemzeti afirmációt képviselik a jugoszláv államalakulatban. A másik következtetés a dél szláv nemzetek közötti radikális aszimmetriára utal: ez nem tesz lehetővé egy olyan egységes jugoszláv tervezetet, amely kifejezné az össz-délszláv nemzeti közösség érdekeit. Hogy a civil nacionalizmus szlovén programja, amely az „európai civilizáció *nemzetileg* közvetített értékeit” (gazdasági jólét, politikai szabadságok stb.) óhajtotta, sok vonatkozásban *contradictio in adiecto*, azt több értelmező is hangsúlyozta. Ám ez az önellentmondás szükségszerű megnyilvánulása volt annak, hogy a tradicionalizmusban és a premodern értékrendszerben vergődő unitárius és ideológiai jugoszlávság eszmerendszere végérvényesen széthullott. Ugyanakkor a nemzetállamiság igényeit is kifejezte sajátos történelmi körülmények közepette.

Csakhogy a délszláv nemzeteknek, ha rendelkeztek is nemzetállami akarral, nem adatott még a „civil nacionalizmus” pártolása. A jugoszláv helyzet elemzői gyakran arra hivatkoztak, hogy a kommunizmus összeomlása után légüres tér keletkezett, amelyet a nacionalizmus töltött ki. Noha a kommunizmus bukása utáni irányvesztettség tényét nem lehet megkérdőjelezni, a délszláv apokaliptikus vonatkozásában szó sincs vákuumról: a már a nyolcvanas években teljes vértzetben pompázó nacionalizmus a kilencvenes évek kezdetén csupán önnön folytonosságát biztosította - más körülmények között. A nyolcvanas évek eleje óta arra szűkült le a kérdés, hogy a nacionalizmus „nem civil” hatalmát és akaratát ki fogja az utcára vinni. Amikor megszűnt az az erő, amely a nacionalizmusokat a pártszervezetekben pacifikálta, az utcára került nacionalizmus elkerülhetetlenül a végítéletszerű destabilizációhoz vezetett.

A történelem feléledt dinamikája

A hetvenes-nyolcvanas években az úgynevezett *posthistoire* szószólói úgy vélték, hogy korunkban a minden mozzanatra kiterjedő változás immáron semmi újat nem eredményez. A nóvum nem hasít bele villámként a létezőkbe, megváltoztatva-megbontva a hagyomány és a jelen viszonyát. Elévült a potencialitás és az aktualitás egymásra vonatkozása: az, aki kritikusan viszonyul a jelenhez, nem számíthat többé arra, hogy válságokat azonosítson a világban, hiszen a válság az alternatíva jelenlétét, a döntés kényszerét jelenti.

Az, hogy a haladás rutinná vált, megfosztott bennünket a bizonytalanság borzongató élvezetétől. A haladás elárulja a nóvumot a folyamatosság kedvéért. *Rien ne va plus* - azaz, ahogy Gehlen mondta, a kristályosodás állapotában kimerült a világ lehetőségétára. A legyengült ész nem képes többé cselszövésre, hogy - mint afféle

hegeli rendszerben - lehetővé tegye az újat hordozó előrearszólást. A történelem jelenvalósága olyan szintér, amelyen a dramaturgia nem tud már igazán módosítani.

A berlini fal leomlása sokak számára kérdéssé tette a posthistoire gondolatának érvényességét. Hiszen, ahogy Habermas mondja, a történelem újra mozgásba lendült, sőt ez a mozgás egyre gyorsabbá válik, a *dramatis personae*-k új köntöst öltöttek magukra, s az új problémák elnyomják a régi perspektívákat. Újra vannak alternatívák, föllevekedtek a lehetőségek, vagyis a tetszhalott ismét virul. Habermas főleg három olyan jelenséget lát, amelyek alátámasztani látszanak a fordulat tényét. Németország egyesülése, valamint Közép- és Kelet-Európa nemzeti összecsapásai kiélezik a nemzetállamok jövőjére vonatkozó kérdéseket. A nyugat-európai országok pénzügyi egyesülése fényt vet a nemzetállam és a demokrácia viszonyára, a nemzetállamok demokratikus folyamatai reménytelenül lemaradnak az egyesülés transznacionális tartalmi mögött. S végül (ahogy nem is olyan régen Hannah Arendt jósolta) a lakosság migrációja a földönfutók és menekülők áradatával együtt olyan méreteket ölt, amely a menekültek kérdésének sürgős és mélyreható taglalását igényli.

Az Európa-tervnek fontos erőpróbája volt Nyugat-Európa szembesülése önnön másságával, a közép- és a kelet-európai történelemmel. A jugoszláv „válsághoz” való viszony példa erre a szembesülésre, még hozzá egy olyan történelemmel, amelyet Nyugat-Európa is nagymértékben befolyásolt. A Jugoszláviában dúló etnikai háborúk kapcsán, amelyek éppenséggel az első világháború után kialakított jó/rossz, barát/ellenség elvrendszerét újították fel sajátos környezetben (s ezáltal újra időszzerűsítették a *jus publicum Europas* problémáját), Nyugat-Európa a már nemegyszer használt érdek-érvényesítő mechanizmusokat hívta életre - miközben szinte arra szólít fel, hogy temetkezzünk bele a földi (balkáni) élet vigasztalanságába, és fogadjuk el a nemzetállamok realitását. (Mindennek csupán részeleme, hogy karthágói békék megkötésénél bábáskodik, rövid távú érdekeket részesít előnyben hosszú távúakkal szemben, a „rutinná vált progressziótól”, a nemzetállami partikularizmus és a jólét ötvözésének elvétől vezérelve úgy halad el Közép- és Kelet-Európa megtörtett és meggyalázott polgárai mellett, mint Odüsszeusz betömött fülű hajósa a varázslatos énekű szirének előtt, és eltűri, hogy nyugat-európai fegyverekkel lássák el a legbőszebb nyugatellenességet szító nacionalista ideológia harcos képviselőit.)

A *rien ne va plus* érzése errefelé, Közép- és Kelet-Európában, s valószínűleg másutt is, ismételten erőt vett rajtunk, noha ezúttal bizonyosan más jelentést is nyer, mint a posthistoire filozófiájában, hiszen az önhitt és elfogult nemzetállam diadalra előírányzott történelmébe való dermedtség térségünk meghatározó horizontja maradt. A klasszikus nemzetállam bizonyosan széthullóban van Nyugat-Európában, ám korántsem egyértelmű, hogy mennyire haladt előre ez a folyamat, s mennyire jelenthet mintát a politikai nemzetállam megerősítésén fáradozó közép- és kelet-európai államok számára, amelyek a nemzetállamiságot az etnikai közösség depolitizált létéhez kötik. Kétséges, hogy a Habermas-féle állampolgári patriotizmus, amely a nyilvános vitákban kibomló poszttradicionális azonosság lehetőségét vetíti előre,³⁷ mennyire szolgálhat normálul a konkrét történelmi körülmények útvesztőiben bolyongó közép- és kelet-európai polgár számára.

Habermas szerint³⁸ az európai univerzalizmus koncepciójában folytonosan szem előtt kell tartani *minden* európai polgár szolidaritását és Nyugat Európa *történelmi* felelősségét közép- és kelet-európai szomszédaival szemben. Számomra is ez a normatív kontextus jelenti a jugoszláv „válság” értelmezési alapját.

Jegyzetek

- 1 M. R. Lepsius: Ethnos und Demos. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1986/4. 753.
- 2 Vö.: I. Urbancic: Jugoslavija - drzava u krizi. *Theoria*, 1989/1, 57; Z. Dindic: *Jugoslavija kao nedovrsena drzava*. Knjizevna Zajednica Novog Sada, Novi Sad 1988.
- 3 A legjelentősebb reflexiók megtalálhatók: *Knjizevne novine*, 1987/187.
- 4 Z. Puhovski: Moc i program. *Nase teme*, 1986/7-8, 1160.
- 5 C. Schmitt: *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. München, Leipzig 1934. 11.
- 6 Dindic hasonló megállapításra jut, de ezt csupán a kommunista párt uralmára vonatkoztatja. uo. 81.
- 7 Dindic elemzi a jugoszláv kommunikációs patológiát a nyolcvanas években. Drustvena kriza ili drustvena patologija? *Gledista*, 1988/5-6.
- 8 Erről V. Kostunica: Istorija u sluzbi politike. *Theoria*, 1988/3-4.
- 9 S. Jovanovic: Jedan prilog za proucavanje srpskog nacionalnog karaktera. Avala, Vindzor, Kanada, 1964, 29., idézi: Kostunica: uo. 68.
- 10 Hogy az egyesüléstől milyen koncepciók voltak, 1. Vlajcic: uo. 1803.
- 11 G. Vlajcic: O jugoslovenskom pitanju. *Nasa teme*, 1989/6, 1776.
- 12 A Habsburg Monarchiának a délszláv premodernizációban betöltött szerepéről 1. D. Roksandic: Szerbek, horvátok és Közép-Európa. *Hiány*, 1992/1. 28.
- 13 G. Vlajcic: uo. 1775.
- 14 Vö.: V. Milincevic: Preporodne ideje Srba u Dalmaciji i razvoj jugoslovenske misli sredinom 19. veka, *Pogledi*, 1989/2, 612.
- 15 Vö. Fehér Ferenc - Heller Ágnes: *A többkultúrújság, Kelet-Európa „dicsőséges forradalmi” T-Twins Kiadó, Budapest 1992.*; Lj. Tadic: Napomene o jugoslovenskom modelu nacionalnog socijalizma. *Pogledi*, 1988/2. 479-486.
- 16 Ez a vélemény része a Szerbiában tekintélyes tudósok által is osztott összeesküvés-elméletnek, amely a Komintern mellett a Vatikánt és Nyugat-Európát okolja Jugoszlávia „szétrombolásáért”.
- 17 Ld.: I. Peric: Razlicite optike jugoslovenskog modela „nacionalnog socijalizma”. *Pogledi*, uo. 487-494. A szerző úgy látja, hogy a kommunista párt relativizálta a délszláv nemzetek önrendelkezésének szükségességéről szóló nézeteket (ld.: Treca zemaljska konferencija Nezavisne radnicke partije Jugoslavija (KPJ): Rezolucija o nacionalnom pitanju, Istorijski arhiv KPJ, tom II, 71.), támogatta a nemzeti mozgalmakat, de csak a rezsim ellen, s élesen elhatárolta magát a mozgalmak polgári vezetésétől. Míg Tadic démonológiát művel, Peric figyelmen kívül hagyja a kommunista párt és a nemzeti mozzanat valóban problematikus viszonyát. Egyikük sem veszi figyelembe a délszláv állam létrejöttével kapcsolatos ellentmondásokat.
- 18 Ezt a fogalmat A. Dilas használja, Komunisticko jugoslovenstvo. *Theoria*, 1988/3-4. 53.
- 19 Az eddig említett jugoszláv entitás fogalmakhoz - ideológiai, illetve unitárius jugoszlávság, a délszláv univerzalizmus mint kulturális tervezet - még egy fogalom társítható, különösen a hetvenes-nyolcvanas években: a vegyes házasságokban született gyermekek választott metanacionális fogalma.
- 20 L. R. Squire: Mechanism of Memory. *Science*, 1986/232. Vö.: Dindic: uo. 33.
- 21 A fogalmat pozitív felhangokkal J. Miric használja, ld. *Sistem i kriza*. Zagreb 1984.
- 22 Annak a ténynek, hogy a jugoszláv entitás a nyolcvanas években csupán egy intézményben, a katonaságban nyert jelenvalóságot, szimbolikus értéke van: a jugoszláv entitást csak a szigorú hierarchiába szervezett szociális interakció szintjén lehetett fenntartani.
- 23 Erről a témáról még mindig a legjobb összefoglalás: V Kostunica, - K. Cavoski: Stranacki pluralizam ili monizam; drustveni pokreti i politicki sistem u Jugoslaviji 1944-1949. *Letnik XXXVII*.
- 24 Lj. Tadic pontos meghatározása szerint a Jugoszláv Kommunista Párt protestantizálta a bolsevizmust. *Theoria*, 1982/3-4.
- 25 S. Zizek lacani-althusseri perspektíváiból azt írja, hogy tévedés lenne azt hinni: az öngazgatás csupán ideológiai álarc, amely mögött az állami bürokrácia rejtőzik, s a reális és az öngazgatási szocializmus között nincs lényeges különbség. Ez az elgondolás nem vet számot azzal, hogy az ideológia intézményekben testesül meg, áthatja az iskolarendszert, a politikai rendszert és a gazdasági szférát, a termelési folyamatok megszervezését stb.. S. Zizek: Samoupravljanje cinizam pank. *Knjizevna rec*, 1988. szeptember 25. 5.
- 26 Erről N. Luhmann (Tautologie und Paradoxie in den Selbstschreibungen der modernen Gesellschaft. *Zeitschrift für Soziologie*, 1987/16) és B. Guggenberger (Bürgerinitiativen in der Parteiendemokratie, Stuttgart, Berlin, 1980) alapján Dindic: *Jugoslavija kao...* uo. 55.

- 27 Teljesen egyezem azzal, hogy a korszerű társadalmakban a demokratikus jogok hatékonyságát azon lehet lemérni, hogy a kisebbségek (ezeken persze nemcsak nemzeti kisebbségeket értek) mennyire vehetnek részt az intézményesített kommunikációban. L. E. Fraenkel: *Reformismus und Pluralismus*. Hamburg, 1973. vö.: Dindic: uo.
- 28 J. Habermas: *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus* Suhrkamp Verlag, Frankfurtam Main 1973. 5.
- 29 Ezt a megoldást bírálja, Luhmann alapján, Dindic: uo. 36. Luhmann szerint ugyanis a politikai hatalom nem mennyiség, amelyet osztani lehet, mint a privilégiumokat.
- 30 Egy író (M. Kovac) szerint a rezsim állandóan ösztönözte a nemzeti megnyilatkozásokat, hogy üldözhesse őket.
- 31 Itt már valóban nem lehetett tudni, hogy a kommunisták adták-e el a lelküket a nacionalizmus ördögének, vagy a nacionalisták a kommunizmus démonának.
- 32 Ebbe a problémába jó betekintést nyújt: *Pogledi*, 1988/2 (tematikus szám). A Koszovóval kapcsolatos mítoszokkal a *Kosovski cvor: dresiti ili seci* (Chronos, Beograd, 1990) című könyv számol le.
- 33 *Nova revija*, 1987/57.
- 34 I. Urbancic: Jugoslovenska nacionalisticna kriza in Slovenci v perspektivi konca nacije, ibidem, 53. Vö. M. Kasapovic: O slovenskome nacionalnome programu. *Nase teme*, 1988/4. 773. A civil nacionalizmus azt jelenti, hogy a nemzet nem kényszer, hanem konszenzus kérdése, A. Goljevsek: Arhaicnost: civilnost. *Nova revija*, 1987/57. 129. Kasapovic: *i. m.* 776.
- 35 V. Blazic: Pota slovenske politike. *Nova revija*, 1987. 67-68, Kasapovic: *i. m.*
- 36 T. Hribar: Avantgardno sovrastvo in sprava. *Nova revija*, 1987/57. 21; Kasapovic: *i. m.* 776.
- 37 I. Urbancic: Jugoszlavija..., *Theoria*, uo. 66.
- 38 J. Habermas: *Geschichtsbewusstsein und posttraditionale Identität. Eine Art Schadenabwicklung*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1987. 157-179.; Uő.: *Yet again: German Identity - A Unified Nation of Angry DM-Burghers*. New German Critique, 1991, Winter.

ALPÁR LOSONCZ

EARLIER SIGNS OF DESTABILIZATION

The author emphasizes through a historical analysis on the formation of Yugoslavia, that the state federation of South Slavic nations has never had a real basis of common political interests. The Yugoslavian concept of state did not reflect a free and common political will of its nations, but the intentions of the most powerful national and political block, both after 1918 and after 1945.

Because of its internal conflicts, Yugoslavia could never reach a complete stabilization: there always existed a kind of resistance against the Serbian hegemony on behalf of the other two larger South Slavic nations.

So, destabilization has been generated already since 1918, and during the entire formation process of the state. It was caused by the lack of consensus among the three South Slavic nations. The one-sided concept of Yugoslavian state has coexisted with a continuous need of forming a national state, not only in the case of Serbs but also in the case of Croats and Slovenians.

This analysis also deals with the communist concept of Yugoslavian state, which could not eliminate the national element of disintegration, although they transcribed the history of the country, they tried to neutralize the new elites regarding national problems in each member-state and against national strives they used a refined dialectical system of violence and indulgence etc.

Further on, they could not obtain successful results in managing regional differences either. The strategy for equalizing territorial economical differences failed, and regional self-government models could not develop as they were expected to.

The different number of population, the different economical and political power of each member-state, and the different traditions of the South Slavic nations resulted

an asymmetry which can be considered to be the most important cause of the destabilization process leading to the disintegration of the federation. This could not be equilibrated even by a revised notion of state based on the concept of a Yugoslavian cultural universalism.

Therefore South Slavic apocalypse is not simply consequence of a turn in 1989, but also of a new militant period with full activity already in the 1980es, proving the continuous existence of nationalism among the nations of Yugoslavia.

MÉSZÁROS SÁNDOR Újvidéki hideg hetek 1944-ben

Újvidék neve elsősorban az 1941. évi áprilisi magyar bevonulás, de főleg az 1942. évi januári hideg napok miatt került be a háborús időszak történelmébe. Az 1942. januári bácskai vérengzésekre vonatkozólag legtöbbször csak Újvidéket említették. Ez a város volt a gyászos napok szimbóluma. Talán azért, mert itt volt az ártatlan szerb és zsidó áldozatok száma a legmagasabb. Ugyanakkor a legújabb időkig senki sem beszélhetett, még kevésbé írhatott arról, mi történt ebben a sokat szenvedett városban 1944 októberében és novemberében a felszabadulásnak nevezett rendszerváltozás után.

A háborús bűnöket kivizsgáló vajdasági bizottság elaborátumában azt olvashatjuk, hogy a magyar csapatok 1941. április 13-án vonultak be a városba. Állítólag a magyar kulturális szervezetek képviselőiből valamiféle tízes bizottság alakult, a rendet pedig ugyancsak a magyar nemzetiségű polgárokból alakult nemzetőrség igyekezett fenntartani. Lényegében ez a nemzetőrség csak igen rövid ideig tevékenykedhetett, mert a jugoszláv rendszer bomlásától a helybeli Kulturbund fegyveresei gyakorolták ezt a feladatot, mivel a német csapatok bevonulását várták. Csak miután megbizonyosodtak afelől, hogy a magyar csapatok vonulnak be a városba, adták át a helyet a magyar nemzetőrségnek. Erre április 12-én délután került sor.¹ Az említett elaborátumban azt állítják, hogy a bevonulás április 13-án délután minden zavaró esemény nélkül folyt le. Éjfél tájban azonban elkezdődött a lövöldözés, amely azután két napig tartott. Úgy tüntették fel az események menetét, hogy a magyar katonák szándékosan lövöldözésbe kezdtek, hogy azután megkezdődhessenek a letartóztatások és a kivégzések, amelyekben azután a helybeli nemzetőrség igen tevékeny szerepet vállalt. Azt állítják továbbá, hogy kereken 500 ártatlan helybeli szerbet öltek meg, és túsokat is szedtek (a helybeli szerbek) soraikból.²

Ezekhez az állításokhoz feltétlenül magyarázatot kell fűznünk. Nem felel meg a valóságnak, hogy a fegyveres incidenseket csak a magyar katonák provokálták ki. A volt csetnik szervezet egyes tagjai kezdtek szórványos lövöldözésekbe afeletti elkeseredésükben, hogy úgy látták, az országuk elveszett, és a város, amely a régi Jugoszláviában a vajdasági csetnik mozgalom fellegvára volt, harc nélkül került az ellenség kezébe. A szórványos lövöldözésekre a magyar katonák sortűzekkel válaszoltak, és így valóságos csatazaj hallatszott, és a lakosság úgy érezte, hogy utcai harcok folynak a városban. Felelőtlen és nem megalapozott az az állítás, hogy ezekben a napokban 500 embert gyilkoltak meg. Nem egy idős emberrel is beszélgettünk, akik egyöntetűen állítják, hogy valóban voltak áldozatok, holttesteket is láttak az utcán heverni, de a feltüntetett szám kétségtelenül túlzott. Sajnos, az egypárti időszak történetírásában ezt a számadatot használták. Ezenkívül átnéztük a háborús évekre vonatkozó, s a háború utáni időszak halotti könyveit, és 1941-re vonatkozólag nem sok holtányilvánítási bejegyzést találtunk. Az is lehetséges azonban, hogy különböző okokból nem mindenkit jegyeztek be. A bizottság elaborátumában még az áll, hogy egyes magyar és német nemzetiségű polgárok feljelentették szerb polgártársaikat. Minden esetre az elaborátumban 42 helybeli magyar polgár nevét tüntették fel, akiket felelősnek tartottak az 1941. évi áprilisi újvidéki eseményekért.³

Ezután a magyar éra hetei, hónapjai következtek. (Itt nem bocsátkozunk annak elemzésébe, milyen intézkedéseket tettek az akkori magyar hatóságok, a növekvő partizánmozgalom leküzdésére, a rögtönítélő bíróság ítéleteire a mozgalom újvidéki

résztevőivel szemben.) Így érkeztünk el az 1942. évi januári *hideg napok* valóban véres eseményeihez, amelyek január 21. és 23. között játszódtak le. Milyen szerepe volt ebben a helybeli magyarság óriási többségének? Még az objektívnek egyáltalán nem mondható Golubović Zvonimir vajdasági történész is kénytelen elismerni munkájában, hogy a helybeli magyarság elítélte ezeket a történéseket, s beszámolt a magyarok egy küldöttségéről is, amely tiltakozó látogatást tett a városi hatóságoknál. Igaz, Golubović könyvében nem egy helyen megemlíti, hogy egyes helybeli magyar polgárok feljelentették szerb polgártársaikat a tragikus napokban, de egyetlen konkrét példát vagy nevet sem közöl. Ugyanakkor apatini Fenbah Ferencnek Újvidék főispánjának 1942. évi február végi levelét csak ritkán említik, amelyet Keresztes Fischer Ferenchez, akkori magyar belügyminiszterhez küldött, és amelyben tucatnyi példát hozott fel arról, hogy egyszerű magyar polgárok miként mentettek meg szerb nemzetiségű polgárokat, legtöbbször azokat, akiknél alkalmazásban álltak, mert ezáltal közbenjárásuknak nagyobb fogantja volt.⁴

Ebben a munkában nem célunk az 1942. évi újvidéki januári *hideg napok* áldozatairól beszélni, azt már megtették a jugoszláv történészek az elmúlt évtizedekben. Mégis megemlítenénk, hogy a már említett Zvonimir Golubović legújabb munkájában 1 253 áldozat nevét sorolja fel az újvidéki szerb és zsidó nemzetiségű polgárok soraiból.⁵ Ugyanígy nem foglalkozunk a város felszabadulása előtti utolsó napok eseményeivel sem. Ebben az időszakban a város környékén már aktív harci tevékenységet folytatott az újvidéki partizánosztog Todor Gavrilović Rile parancsnoksága alatt. Október 15-én a városban tartózkodó magyar katonák előtt még felolvasták a magyarországi rendszerváltozásra és Szálasi Ferenc beszédére vonatkozó írásbeli értesítést, ugyanígy ezen a napon a katolikus nagytemplom előtt szervezett gyűlésen nem nagy számú polgár is részt vett. A rendszerváltozásra vonatkozó felolvasás rendkívül nyomott hangulatban történt, egy még itt-tartózkodó hatósági személy további kitartásra buzdította a jelenlevőket, mindezen azonban néma hallgatás volt a válasz.

A városban lévő német és magyar katonaság létszáma azután napról napra fogyott. Ugyanígy az utolsó polgári személyek is, akik menekülésre szánták magukat, elhagyták a várost. Ezek legtöbbször Nyugat-Bácska felé vette az irányt, amerre még szabad volt az út. Az utolsó vonat, amelyen főleg az anyaországi tisztviselők hagyták el a várost, már néhány nappal azelőtt eltávozott, és újabb vonat már nem indíthattak északi irányba, mivel Szabadka október 10. óta „szabad volt”. Október 22-én már csak igen kis létszámú magyar katona volt látható a városban, és néhány páncélos a katolikus nagy templom környékén, délután azonban ezek az egységek is eltávoztak. Másnap a hajnali órákban az újvidéki partizánosztog a szláv lakosság általános lelkesedése közepette bevonult a kiürített városba, majd megérkezett a nyolcadik vajdasági brigád is, amely azonban hamarosan a frontra indult, és így az itteni vérengzésekben ennek az alakulatnak csak kevés szerepe volt. Rövidesen egyes szovjet egységek is megérkeztek a városba, azonban ezek is hamarosan távoztak.

Elszabadul a pokol

Már október 23-án megalakult a városi népfelszabadító bizottság, amelynek itt is, mint mindenütt, csak korlátozott hatalomgyakorlás jutott, mert közben - mint ismeretes - bevezették a katonai közigazgatást. Így a városban is megalakult a katonai közigazgatás parancsnoksága, amelynek élén Djodje Vasić ezredes állt, aki ma Újvidéken nyugdíjasként él.

A helyi katonai parancsnokság azt követelte a népfelszabadító bizottságtól, hogy „írja össze mindazokat a németeket és magyarokat, akik közvetlenül együttműködtek a megszállókkal és Újvidéken maradtak”. A bizottság a helyőrség parancsnokságával egyetértésben kijelölte azokat a tagjait, akiket ezzel a feladattal bíztak meg: Milan Petrović alelnök, Nikola Jakovljević titkár és Mandica Vasović tag.⁶

Golubović és Kumanov könyvében⁷ a helyi népfelszabadító bizottság tevékenységéről a következőket olvashatjuk: A háborús bűnösökről szóló kérdés is a H. N. B. (helyi népbizottság) napirendjén szerepelt. Külön albizottságot alakítottak a háborús bűnösök ügyének intézésére, és ennek a munkának a vezetője Milan Nedić bizottsági tag. Több mint 40 ezer feljelentő lapot nyomtattak ki (Újvidéknek akkor 60-70 ezer lakosa lehetett), s az adatok minél gyorsabb összegyűjtése céljából a várost 19 kerületre osztották. Ugyanannyi csoport alakult, s ezek ezt a munkát néhány nap alatt elvégezték. A munka befejezése után minden összegyűjtött anyagot át fogtak adni a kijelölt bíróságnak, amely megszervezi a háborús bűnösök feletti ítélezést.⁸

Tehát a feljelentések alapján kívánták összegyűjteni a háborús bűnösökről szóló adatokat. Erre a biztatásra hamarosan meg is kezdődtek a feljelentések. Elképzelhetjük, hogy a következő napokban hány hamis feljelentés is befutott, amelyeket elsősorban a féktelen bosszúvágy sugallt, de voltak más, emberi gyarlóságra visszavezethető indítók is. Matuska Márton publicista és Cseres Tibor író munkájukban igen részletesen írtak az újvidéki „hideg hetekről”, amelyek gyakorlatilag már október 23-án, a város felszabadulásának napján megkezdődtek, és december elejéig tartottak. Matuska Márton a következő tanúkat és túlélőket szólaltatta meg: Varga Erzsébet, Tell Vilmos, teljesen leközölt egy ismeretlen naplót, Mihály atya, Csábrádi Borbála és Takács Lajosné. Cseres Tibor könyvében elsősorban Mihály atya naplóját közli, aki mint ferencesrendi szerzetes túlélte a szörnyű megpróbáltatásokat, és később visszakerült Magyarországra, s mindezekről részletes jelentést küldött a Vatikánnak. A visszaemlékezéseket kiegészíti Varga György 80 év feletti újvidéki nyugdíjas későbbi nyilatkozata, amely „Nem volt hova lépni a vértócsától” címen meg is jelent az újvidéki *Napló* magyar nyelvű hetilap 1991. július 11-i számában, az elmondottakat Blasko Márta publicista jegyezte le.

Nem részletezzük külön-külön minden túlélő visszaemlékezését, csupán megpróbáljuk a lényegét összesíteni. Ebből kiderül, hogy a magyar és német nemzetiségű férfiakat már október 23-án kezdték összefogdosni. A 18 és 50 év közötti férfiakat hurcolták el. Az első napon ez még tervszerűtlenül folyt, kisebb partizáncsoportok behatoltak a házakba a Telepen, és így hurcolták el az embereket sorjában, tehát minden jegyzés nélkül. Közben igazoltatták is az embereket, a lakásokat pedig átkutatták. Voltak, akiket az utcán tartóztattak fel és igazoltattak. Közülük egyeseket elengedtek, de ha valaki bevallotta, hogy diák, azt úgyszólván minden esetben elhurcolták. A férfilekosság összegyűjtése azután napokig folyt. Az egyik tanú (Csábrádi Borbála) úgy emlékezik vissza, hogy október 26-án, csütörtöki napon kezdték szedni a magyarokat a Zrínyi Ilona, (ma Petar Drapšin) utca, a Mátyás Király (Gogol utca), a Bátor, a Hunyadi, az Epres (Dózsa György), a Gömbös (Dusán Cár) utcákban és a Telepen. Több ezer embert hurcoltak el ilyen módon. Így a magyar és a német férfilekosság nagy többségét összegyűjtötték. Hasonló módon jártak el más helyeken is. Volt, akit nem találtak odahaza, de egyébként is az emberek összeszedésében általános kavardás és tervszerűtlenség mutatkozott. Ezenkívül nem egy magyar vagy német család a túlnyomórészt szerbek által lakott városrészben élt, és így szomszédaiknak köszönhetően elkerülték az elhurcolást.⁹

Az összegyűjtöttek óriási többségét a tengerészlaktanyában, a dohánymonopolban, valamint az egyik sportpályán tartották fogva. (Egyes tanúk azt állítják, hogy aki erre a sportpályára került, azt hamarosan a halálba küldték.) Az elhurcoltakból jutott még a mai Matica Srpska képtárának épületébe is, amely úgy látszik már akkor is a hírhedt OZNA helyi szervezetének székhelye volt. Ez az épület a háború után hosszú ideig az UDBA (az OZNA utódja) céljára szolgált, és csak 1965 után, amikor ezt a mindenható szervezetet összevonták a belügyi szervekkel, került az épület a város tulajdonába, és így lett az említett intézmény képtára.

Miután ilyen módon összeterelték az embereket, megkezdődött a kegyetlen megtorlás. Mindenekelőtt tegyük fel a kérdést, volt-e mindezek ok, és hányan voltak az újvidéki magyar lakosok közül, akik bűnösnek tekinthetők? Ismét a háborús bűnök kivizsgálására alakult vajdasági bizottság adataihoz kell nyúlnunk, mivel csak ezzel az anyaggal rendelkezünk, bár már megemlítettük, hogy az itteni összegyűjtött adatok enyhén szólva megbízhatatlanok. A bizottság külön elaborátumot készített az 1941. évi áprilisi magyar bevonulás alkalmával elkövetett atrocitásokról, valamint az 1942. évi januári *hideg napokról* is. Mindebben az anyagban 82 újvidéki magyar polgár nevét találtuk meg, akiket háborús bűnösöknek nyilvánítottak.¹⁰ Lehetségesnek tartjuk, hogy voltak talán mások is, akik valamilyen bünt elkövettek. Néhányan például a zsidó nemzetiségű polgárok elhurcolása után nem tisztességes módon anyagi előnyökhöz jutottak. Lehetek esetleg a magyar polgárok közül olyanok is, akik beárulták egyes polgártársaikat hazafias felbuzdulásból, vagy más okokból. Talán voltak olyanok is, akik még a régi királyi Jugoszláviában elszenvedett sérelmeiket ilyen módon akarták megtorolni. Mindezek azonban feltételezések, amelyeknek van valószínűsége, a rendelkezésünkre álló anyagban azonban semmi nyoma.

A feltüntetett 82 háborús bűnös egyikének sem volt olyan vétké, amelyért feltétlenül halálbüntetés járt. Ezt igazolja például, hogy egyesek közülük, akiket a megtorlás napjaiban halálra kerestek, de akkor nem kerültek kézre, később megúszták két-három évi börtönbüntetéssel, vagy pedig egyáltalán felelősségre sem vonták őket. Erre csak két példát említünk: az egyik, egy házi személyiség, aki tagja volt az 1942. évi januári *hideg napok* igazgató bizottságának, később csak szobafogságra ítélték. A másik, Tatics Illés ismert újvidéki szabómester, aki a nyolcvanas évek elején hunyt el, azért nyilvánították háborús bűnösnek, mert az egyik csendőrzárőr kérésére megmondta, hogy melyik házában lakik az a szerb család, akit kerestek. Később azonban mindössze két évet kapott, amelynek egy részét azután elengedték neki. Sorolhatnánk még a példákat, amelyekhez hasonlóak akadtak szép számban más helyeken is.

Az említett gyűjtőhelyeken kívül az elhurcolt emberek tömegéből jutott még a mai Futaki úti kaszárnya épületébe is. A legnagyobb embertömeget azonban a tengerészlaktanyában és a dohánymonopolban tartották fogva. Egyes tanúk úgy vélik, hogy egy helyen senki sem maradt néhány napnál tovább, mert vagy kivégezték, vagy, ha átesett a „szűrőn”, különböző helyekre vitték őket munkára. A már említett sportpálya - amely nem a mai Vojvodina-pályája volt -, hanem a vasút másik oldalán terült el, deszkakerítéssel volt körülvéve, a háború éveiben a *Kulturbund* használta - csak rövid tartózkodási hely volt. Innen, a tanúk állítása szerint, csak kevesen kerültek ki élve. Volt még egy ideiglenes gyűjtőhelye a telepi magyaroknak: az akkori Krakszner-féle nagyvendéglő - a háború után hosszú ideig kötélgyár volt - de az itt fogva tartottakat is hamarosan a tengerészlaktanyába vagy a dohánymonopolba vitték.¹¹

Matuska Márton könyvében közli egy névtelen fogoly naplóját arról, mi történt a tengerészlaktanyában ezekben a tragikus napokban, és egyúttal mellékleként megjelentette az épület alaprajzát, a szobák, illetve a termék számát is. A két épület hat helyiségből állt, és a hármas, valamint a négyes számú szobát egy előszoba kötötte össze. Az embereket ezekben a termekben zsúfolták össze. Erős őrség vette őket körül, és az épületek három pontján gépfegyvereket is felállítottak. Eleinte engedélyezték egyes foglyok hozzá tartozóinak látogatását, akik élelmet és meleg ruhaneműket adhattak át családtagjaiknak. Legalábbis az engedélyt megadták ehhez. Igen sok esetben azonban ezek a küldemények el sem jutottak azokhoz, akiknek küldték. Később a látogatásokat is megtiltották. A fogva tartottak között volt három ferences rendi pap is, akiket a ferencesek újvidéki templomából és rendházából hurcoltak el. Ezt Mihály atya feljegyzéseiből tudjuk, de más tanúk is megemlítik. Mihály atyáról már szoltunk, a Vatikánhoz küldött jelentéséről is, ő ezenkívül feljegyzéseit átadta egy barátjának az USA-ban, aki miután kinyomatta, a kéziratot - állítólag - elégette.

Mihály atyával együtt elhurcolták Körösztos Krizosztom házfőnököt és Kovács Kristóf jászberényi származású ferences testvért, akinek röviddel az úgynevezett felszabadulás előtt Pécsre kellett volna mennie, de azt mondta, ha jönnek a partizánok, akkor neki esélye lesz itt üdvözülnie, és vértanú lehet. Mindhárman a tengerészlaktanyába kerültek.

Hogy mi történt ebben az épületben az október 23-a utáni napokban, arról a visszaemlékezők nyilatkozatai teljesen egybehangzóak, és így meglehetősen pontosan tudjuk rögzíteni az eseményeket. Az egyik nap egy tiszt érkezett, és egy listáról több mint 200 nevet olvasott fel enyhe mosoly kíséretében. Azt mondta, hogy mindazok, akiknek nevét felolvasta, átkerülnek a kettes számú szobába, és másnap hazaengedik őket. Amikor a felolvasottakat átterelték a kettes számú szobába, a névtelen napló szerzője utánuk szaladt és erőszakoskodott, hogy ő is velük akar menni, de puskatussal visszaterelték.

A kettes számú szobába áthurcoltak azonban hiába várták, hogy hazaengedik őket. Az egész napot ebben a helyiségben töltötték a legnagyobb bizonytalanságban és félelemben. Így jött el az este. Éjfél felé azután teherautók berregése hallatszott. Hamarosan partizán fegyveresek sorfala között elővezették és az autókra terelték mindazokat, akik a kettes számú szobában voltak. Közben szólt a zene, az őrség többi tagjai vidáman sütöttek, főztek és szórakoztak. Az összekötözött rabok közül az egyiknek közben úgy látszik sikerült a kezét kihúznia, és szökni próbált, de lelőtték, holtteste még másnap is ott hevert az épület udvarán. Ahogyan az autók berregése elhalkult, hamarosan gépfegyversorozatok hallatszottak a Horgász-sziget felől, majd minden elcsendesedett.

A kaszárnyában maradottakon páni félelem lett úrrá. Mindenki azt gondolta, hogy ezután rájuk kerül a sor. Egy idő múltán azonban géppisztolyos katonák jöttek a terembe, akik igyekeztek megnyugtatni őket.

Aki bűnös volt: „Poslali smo ih Hitleru Dunavom”. „Elküldtük őket a Dunán Hitlerhez”.¹²

Az akkor kivégzett csoportban volt Körösztos Krizosztom, a ferencesek templomának házfőnöke is. Varga György már említett későbbi nyilatkozata, amelyet a *Napló* megjelentetett, s aki a tengerészlaktanyában átélte a szörnyű napokat, hasonlóképpen emlékezett vissza az eseményekre. De hozzátette még, hogy mielőtt a halálra ítélték csoportját átterelték a kettes számú terembe, az OZNA több embere is meglátogatta a foglyokat, és az ő kezükben ugyancsak listákat láttak. Közülük Varga György jó néhányat ismert is, újvidéki polgárok voltak, tehát az OZNA városi

szervezetét helybeli szerb polgárokkal is feltöltötték, valószínűleg azért, mert az itteni viszonyok jó ismerői voltak.

Varga György nyilatkozatában azt is tudni vélte, hogy az első tömeges kivégzés után ezt az eseményt plakátokon is közölték a lakossággal, ez a hirdetés valószínűleg megvan valamelyik levéltárban, ha a háború után esetleg meg nem semmisítették, mint megannyi más dokumentumot. Feltételezése teljesen megalapozottnak bizonyult. A bácskai, bánáti, baranyai katonai körzet állítólagos hadbírósa 1944. október 30-i keltezésű levélben valóban megjelentetett egy közleményt, amelyben az áll, hogy október 29-én halálra ítélt 250 magyar nemzetiségű háborús bűnöst, akik a három évig tartó megszállás idején részt vettek a délszláv népek ellen elkövetett öldöklésekben és terrorban Bácska és Baranya területén. Közlik még, hogy az elítélteket golyó által kivégezték.¹³

Csupán ennyi volt a szövegben, a kivégzettek névsora nélkül, állítólagos bűnösségük általános megfogalmazásával.

Persze voltak még kivégzések itt és másutt is. Ismét Varga György visszaemlékezéseit említenék meg, amelyből kitűnik, hogy őt és néhány társát két-három nap múlva munkára vitték a mai Matica Srpska épületébe. Ő szakmunkás volt, és az épület legnagyobb termét kellett rendbe tenniük, de meg kellett javítani az elromlott vízcsapot is. Amikor beléptek a terembe, borzalmas látvány tárult elénk, amelyre még ma is, ötven év távlatából csak iszonyodva tud visszagondolni. Mindenfelé vértócsák voltak, ezektől alig lehetett lépni. A falak is teljesen véresek voltak, nem egy helyen húsfoszlányok és kiömlött agyvelő részei voltak láthatók. A teremnek egy részén ugyancsak véres ruhaneműk hevertek szerteszét. Volt ott férfi, női, de gyermek ruhanemű is. Nos, itt álljunk meg egy pillanatra! A háború utáni holtta nyilvánítási bírósági végzések alapján az újvidéki anyakönyvi hivatalban is regisztrálták azokat, akiket ilyen módon holtta nyilvánítottak, s ebben az anyagban valóban találtunk adatokat arról, hogy egész családok is eltűntek a megtorlás napjaiban. Igaz, csak néhány ilyen bejegyzést találtunk, de mivel a kivégzetteknek csak egy kis töredékét nyilvánították holtta, nem nélkülöz minden alapot az a feltételezésünk, hogy ilyen esetek, vagyis az egész családok kiirtása nagyobb számban is előfordult.

S hogy hány csoportot mészároltak le, s mennyi volt azok száma, akiket egyenként nyelt el a sötétség, azt pontosan talán soha sem tudjuk megállapítani. A hirdetésekben is közzé tett első tömeges kivégzésen kívül még egy tömeges kivégzésről találtunk adatokat. Az újvidéki *Dnevnik* című szerb nyelvű napilap 1990. december 12-i számában, a második oldalon megjelent egy cikk Pavle Sósberger tollából, amelyből megtudhatjuk, hogy Újvidéken működött egy hadbírósa, melynek tagjai Pavla Gerenčić őrnagy, Lazar Brankov (a Rajk-per egyik vádlottja) és Bos Klarić, jegyzőkönyvvezetője pedig Milka Podkonjak voltak.

Ez a hadbírósa 1944. november 17-én több mint száz (talán 150) halálos ítéletet hozott, magyarok, szerbek, németek, férfiak és nők felett egyaránt. A halálos ítéletet nyomban végrehajtották. Ez tehát rögtönítélő bíróság volt, mégpedig a vajdasági főparancsnokság kísérő zászlóaljának egyik szakasza hajtotta végre az ítéletet. A kivégzés helye a cikk szerzője szerint, a mai vámövezet helyén elterülő erdő volt. Sósberger néhány akkor kivégzett nevére is visszaemlékezett: Dragoljub Ristić selyemgyáros, aki állítólag Draža Mihajlović embere volt, Weis, az Etilen vegytisztító tulajdonosa, felesége, Hermina stb.¹⁴

A kivégzettek jó részét elnyelték a Duna hullámai. A már említett Varga György is azt állítja visszaemlékezéseiben, hogy a kivégzettek, illetve az agyonverték holttesteit autókkal hordták a Dunába, és ott, főleg az ide irányított foglyokkal, a

folyóba dobáltatták őket. Nem egy esetben azután ezeket is lelövöldözték, hogy minél kevesebb szemtanú maradjon.

De nem csak a hullámsír lett a kivégzettek nyughelye. Csábrádi Borbála tanú hallomásból tudja, hogy a mai Guszák-szállás környékén a Duna töltésénél az oda hajtottakat késekkel mészárolták le. Arra is emlékszik, hogy 1947-ben, miután munkára hajtották őket arra a tájra, a mai Pinki utcában, a Zamanek-féle ház volt a legutolsó, addig volt megépítve a töltés is, s onnan kellett folytatni a munkálatokat az új töltés kiépítéséhez a Guszák felé. A szállás környékén azután hirtelen tömegsírra bukkantak, azért egy időre abbahagyták a munkát. Kijöttek a városból a Vajdasági Múzeum szakértői, hogy megvizsgálják a csontokat. Azt állapították meg - valószínűleg egyes politikai tényezők sugallatára -, hogy a csontok még a törökök idejéből valók, de nem nagy szakértelem kellett annak megállapítására, hogy a tömegsír nem lehetett olyan régi, mert még fehérek voltak a csontok. Igen sok koponyát is találtak, sőt még ruhafoszlányokat is. Egy hosszú sorban feküdtek, a csontokat azután szétszórták.

Tudomásunkra jutott, hogy a Raja erdejében diákokat lövöldöztek agyon. Egy Sishim nevű orosz emigránsnak kocsmája volt a disznópiac közelében, szemben a Kulpin-gyár kijáratával. A kocsmáros egyik éjjel megleste, hogyan terelik a fiatalokat meztelenül, kezük a fejük fölött volt összekötve. Áthajtották őket a vágóhid közelében a csatornahídon, és ott az erdőben lelövöldözték őket. Sishim látott még másokat is éjjelente odaterelni, és az lett a veszte, hogy minderről sokaknak beszélt. Valószínűleg éppen ezért nem sokkal később őt is kivégezték.¹⁵

László Andrásné visszaemlékezései szerint férjét a mai Matica Srpska épületében tartották fogva, amely az OZNA egyik börtöne volt. Egyik alkalommal engedélyezték neki, hogy férjét meglátogassa. Hamarosan megtudta azonban, hogy a fogva tartottak nagy részével együtt kivégezték. Később a hóolvadás után néhány meggyilkolt hozzátartozójával együtt meg is találták a tömegsírt, a Duna-parton, a mai Sanghajban. 52 nevet tudott megemlíteni a csoportból, akiket akkor kivégeztek, de az utána következő időszakban egyesek nevét elfelejtette, s így Matuska Márton publicistának adott nyilatkozatában már csak 24 nevet tudott felsorolni. Erről még később lesz szó.¹⁶

Kik voltak az áldozatok, akiket - mint ahogyan az előbbiekből is láthatjuk - valamilyen előkészített listák alapján küldtek a halálba. A körzetenként kiosztott feljelentő lapok a szláv lakosság körében feltétlenül eredményre vezettek, és igen sok jelentés befutott, többségükben persze a bűnösség bizonyítása elmaradt. Erről a sorok írója is meggyőződhetett, mivel volt alkalma, hogy a feljelentések jó részét áttanulmányozza. De úgy látszik, ez még nem lehetett elegendő a tömegesnek szánt megtorláshoz. És így kerültek előtérbe azok, akik különböző politikai pártok tagjai voltak. Elsősorban azok jöhettek számításba, akik tagjai voltak a magyar Nyilaskeresztes Pártnak, de a Turáni Vadászok szervezetének tagjaira ugyancsak halál várt, különösen ha kitűntek a szervezési munkában. A párt - itt elsősorban a Nyilaskeresztes Pártra gondolunk - Bács-Bodrog megyei szervezetének székhelye éppen Újvidéken volt. A gyors visszavonulás napjaiban a levéltári anyag jó része visszamaradt, ezt jelenleg is a Vajdasági Történelmi Múzeumban őrzik. Nem valószínű azonban, hogy a bosszúállás napjaiban az újvidéki szervezet tagjainak névsora a bosszúállók kezébe került. A szervezet taglétszáma egyébként egy 1943. végi kimutatás szerint 707 körül mozgott. Az 1944. évi márciusi fordulat után, amikor a németek megszállták Magyarországot, a taglétszám enyhe emelkedést mutatott, de 1944 nyaratól észrevehető csökkenés tapasztalható. Azért a feljelentések alapján és más módon is megpróbálták összeállítani a Nyilaskeresztes Párt tagjainak névsorát.

Egy túlélő párttag nyilatkozatában megemlítette - az ő érdekében interveniáltak, és így sikerült kiszabadulnia -, hogy a táborparancsnok magához hívatta, és közölte vele, szabadon engedi, ha megnevez három nyilast. László Andrásné, már említett nyilatkozatában viszont úgy vélekedett, hogy férjét minden valószínűség szerint azért végezték ki, mert turáni vadász volt. Így történt azután, hogy a bosszúállás napjaiban a Nyilaskeresztes Párt állítólagos tagjairól összeállítottak egy 2298 nevet tartalmazó névsort. Úgy látszik, mindezeket az embereket a halálba akarták küldeni. De mégsem jártak el így, mert hamarosan elkészült egy rövidebb lajstrom, amelyen már csak 1318 nevet tüntettek fel.¹⁷ Persze felmerült bennünk a gyanú, hogy talán ezen a lajstromon találhatjuk meg a kivégzettek túlnyomó többségének nevét. Összehasonlítva azonban a visszaemlékezők által megemlített és megölt újvidéki magyar polgárok névsorával, valamint a bírósági holtta nyilvánítási anyagban talált nevekkal, megállapíthattuk, hogy még sem járunk helyes úton, bár a rövidebb lajstromban igen sok nevet találtunk, akikről tudjuk, hogy a bosszúállás áldozatai voltak. Ugyanakkor sokan közülük túléltek a háborút, és még ma is élnek, vagy pedig a háború utáni időszakban haláloztak el.

Megkíséreljük, hogy minél több nevet felsoroljunk az áldozatok soraiból, bár a teljes névsort nem valószínű, hogy sikerül majd maradéktalanul összeállítanunk, mivel a kivégzetteknek csak egy töredékét nyilvánították holtta. A visszaemlékezők - akik még élnek - csupán egyes nevekre emlékeznek, azonkívül még ma sem mert mindenki megszólalni. A mai nem kívánatos és tragikus jugoszláviai események szintén nagymértékben hozzájárulnak, hogy egyesek - akik tudnának adatokat szolgáltatni - továbbra is mély hallgatásba burkolóznak.

Először azon áldozatok névsorát közöljük, akiknek nevét Matuska Márton újvidéki publicista, illetve Cseres Tibor író munkájában találtunk meg. Ezek a következők: egy Drenyák nevezetű diák, Andaházi Tibor joghallgató, Gálfiek fia, Takácsék fia, László, Magyar László, Takács János (magyar katona volt), a felsoroltak jórészt diákok voltak.

László Andrásné - akinek férjét ugyancsak kivégezték - a megjegyzett 52 névből később csak 24 nevet tudott felsorolni, akik között volt a férje is.¹⁸

Cseres Tibor könyvének az Újvidékre vonatkozó részében nem találtunk neveket, de megemlíti 9 magyar vasutas tragédiáját, akiket Piroson öltek meg úgy, hogy beindítottak egy szerelvényt, és aládobálták őket.

Mókus Lajos újvidéki nyugdíjas (a Miša Dimitrijevic utcában lakik) a következő nevekre emlékszik vissza, akik a környéken laktak.

1. Takács László diák, 1927-ben született. 2. Juhász Sándor diák. 3. Birka István diák, 1924-ben született. 4. Takács János földműves, 30 éves lehetett. 5. Sumaher László diák. 6. Andaházi Tibor diák, gimnáziumi érettségi előtt állt. 7. Horvát kertész fia. 8. Mókus László diák, Detelinán laktak.

Itt megjegyezzük, hogy Mókus László húga, Mókus Teréz - aki jelenleg ugyancsak Újvidéken él - visszaemlékezéseiben e sorok írójának elmondta; hogy bátyját is a Rajszka erdőben végezték ki olyan módon, ahogyan a diákcsoport kivégzését már leírtuk. Ő is megerősítette, hogy azon az éjszakán, amikor az úgyszólván meztelenre vetkőztetett és összekötözött diákokat a kivégzés színhelyére vezették, abból az irányból semmilyen lövés nem hallatszott, tehát hideg fegyverekkel mindannyiukat lemészárolták.¹⁹

Egy magát megnevezni nem akaró újvidéki visszaemlékező a következő névsort adta át a sorok írójának: *Eltűntek Újvidéken 1944. október 24-től 27-ig* címmel.²⁰ Hozzáfűzzük, hogy az eddig felsoroltak közül senkit sem találtunk a háborús bűnösök listáján.

Az utóbbi időszakban az újvidéki járási levéltári anyagban végzett kutatásaink során a következő személyek holttá nyilvánítási adataira bukkantunk; akikről minden kétséget kizárólag megállapítottuk, hogy a terror áldozatai voltak.

1. Szarka László géplakatossegéd, Újvidék 1944. november 17-én a néphadsereg katonái elvitték, és azóta nem adott életjelt magáról. Vele együtt letartóztatták még Laszák Jánost is, aki azonban később hazakerült.
2. Koós József drogerista, kereskedő (1904. június 15., apja József, anyja Ilona) a katonai hatóságok 1944. október 26-án a tengerészlaktanyában levő táborba vitték, és innen nem tért vissza.
3. Kovács Mátyás kovács mester (1913. február 13., apja József, anyja Vastag Margit) 1944. október 24-én elvitték partizánok, és azóta teljesen nyoma vesztett.
4. Turai István Újvidék, a felszabadulás után a tengerészlaktanyába vitték el, a népfelszabadító hadsereg katonái tartóztatták le (tanúk: Tóth Antal és Nagy Pál). Ez 1944. október 23-án történt. Az említett tanúk később hazakerültek, neki azonban teljes nyoma vesztett.
5. Csányi József, szremszki karlovci illetőségű, a felszabadulás után a községi börtönbe vitték, ahonnan eltűnt, és soha sem adott életjelt magáról.
6. Kiss József Újvidék. Adatok az illető vagyonának összeírása előtt, aki háborús bűnösnek lett nyilvánítva és eltűnt. A vagyonekpozást az erre vonatkozó törvény értelmében elvégezték.
7. Varga Béla kereskedő, Újvidék (1911. április 2.). A felszabadulás után a városban az utcán fogták el, és azóta nem adott életjelt magáról.
8. Szabó Antal, Újvidék (1913. november 11.), apja István, anyja Zemberi Rózsa. A felszabadulás után a népfelszabadító hadsereg katonái letartóztatták, és azóta teljesen nyoma vesztett.
9. A bírósági holttá nyilvánítási anyagban megtaláltuk a Bácska és Baranyai Katonai Bíróság (Gerenić Paja, Lazar Brankov és Klarić Boža) 1944. évi december 29-i ítéletének másolatát, amelyben 12 személy felett mondtak ki halálos ítéletet. Ezek a következők voltak: André Árvai Dezső (az Újvidéken megjelenő *Reggeli Újság* című napilap főszerkesztője volt), M. S. Somogyi János, Istók Miklós, Horvát Árpád, Tesényi Gyula, Komrák Árpád, Bauer János, Puhán Sándor, Fricz Frigyes, Lukács István, Balogh Gyula, Fábián János. Mindannyiukat golyó általi halálra ítélték, és az ítéletet nyomban végre is hajtották.
10. Lakatos Vincze újvidéki lakos. Minden ingó és ingatlan vagyonának elkobzása, akit a katonai bíróság halálra ítélt, és az ítéletet végre is hajtották.
11. Ábrahám János, minden ingó és ingatlan vagyonának összeírása, akit a katonai bíróság halálra ítélt, az ítéletet nyomban végre is hajtották.
12. Novoszel János kereskedő, (Szilveszter, Szabó Matild, csurogi születésű) eltűnt 1944. november 12-én, a halál napjául azonban 1946. június 12-ét nyilvánították.
13. Halász Kálmán, újvidéki lakos (1901. IV. 4.), Halász Nándor (1896. XI. 23.), Halász Erzsébet (1899. VI. 7.). Feltételezhetően meghaltak, illetve eltűntek.
14. Kósa Ferenc (1896. I. 9., apja Péter, anyja Dubai Mária) csurogi születésű, Újvidék felszabadulás után eltűnt.
15. Magyar József, újvidéki lakos (budapesti születésű, 1902. II. 22., apja Zsigmond, anyja Török Júlia). Utoljára a szabadkai vasútállomáson látták 1944. november 5-én.
16. Szigeti László, újvidéki lakos, (apja Bálint, anyja Kovács Alojzie) 1944 októberében a néphadsereg katonái elvitték, és azóta nyoma veszett.
17. Virág János, újvidéki lakos, (1916. III. 7., apja Ferenc, anyja Fehér Klára) a felszabadulás első napján eltűnt.
18. Balbah Ilona, újvidéki lakos (1890. VI. 7. Szeged, anyja Miklós Rozália) a felszabadulás első napján eltűnt.
19. Turai József, újvidéki lakos (1902. I. 1., apja András, anyja Teleki Mária) 1944, október 28-án a néphadsereg katonái a tengerészlaktanyába vitték, ott néhány napig még látták, azután eltűnt.
20. Dobi Kálmán (1906. XI. 13., apja Ferenc, anyja Csapó Anna) 1944. november 1-jén eltűnt.
21. Idős Magyar József, újvidéki lakos, (1902. II. 22., apja József, anyja Ternigen Mária). Visszatérőben valamelyik munkásegységből a szabadkai vasútállomáson azonban 1944. november 5-én eltűnt.

22. Kormos István, (1909. VIII. 14., apja Antal, anyja Utasi Mária) állítólag 1944 őszén eltűnt. 23. Kot Mihály, újvidéki lakos, (1924. VII. 24., apja Ferenc, anyja Bajer Ilona) eltűnt 1944. október 23-án. 24. Gombás András Piros, Rumenka (apja András, anyja Uri Katalin) eltűnt Újvidéken 1944 végén. 25. Szőlősi István, (1892. I. 3. Temerin, apja Sándor, anyja Volber Franciska) újvidéki tartózkodása idején 1944. október 24-én a néphadsereg katonái elvitték, és soha sem tért vissza. 26. Répási Katalin, újvidéki lakos (1910. VII. 1.). Eltűnt 1944-ben. 27. Gercsev Frigyes, újvidéki lakos, (1893. VII. 16., apja Johhan, anyja Anna) eltűnt 1944-ben. 28. Sebestyén Lajos, újvidéki lakos, (1908. VI. 10., apja Antal, anyja Lídia) eltűnt 1944-ben. 29. Urbán Oszkár, újvidéki lakos, (1884. XI. 25., anyja Ignác Mária) kereskedő, eltűnt 1944. október 28-án.²¹

Sajnos az újvidéki járási, majd később az újvidéki községi bírósági anyag, amely a holtta nyilvánítási eljárásokra vonatkozik, igen hiányos. Ugyanakkor a tartományi, illetve a szövetségi *Hivatalos Lapban* közzétett holtta nyilvánítási adatok nem egy esetben csak a nevet és a helyet tüntetik fel, azzal a megjegyzéssel, hogy „eltűnt”. Azért ezen a vonalon haladva fennáll annak a lehetősége, hogy a felsoroltak közül esetleg vannak olyanok is, akik a magyar hadseregben voltak, és a háború viharában tűntek el, vagy talán már a jugoszláv hadseregbe vonultak be, és ott estek el. Az utóbbinak a valószínűsége azonban minimális, mert ezek holtta nyilvánításánál minden esetben részletesebb adatokat közöltek.

Kutatásainkat az újvidéki anyakönyvi hivatal halotti anyakönyveiben folytattuk, ahol minden holtta nyilvánított személyre vonatkozólag bejegyezték az illetékes újvidéki járási vagy pedig 1964-től kezdve a községi bírósági határozat szövegét és időpontját. Az elhalálozás időpontját illetően azonban olyan eljáráshoz folyamodtak, amely a későbbi, a tárgykörben kutatók számára nagymértékben megnehezítette a munkát. Igen sok esetben az elhalálozás időpontjául nem azt jegyezték be, amikor a haláleset bekövetkezett, hanem egy későbbi, kigondolt dátumot tüntettek fel. Legtöbbször 1945. május 9-ét, illetve a háború befejezésének napját, de gyakori volt az eljárás, hogy későbbi időpontot, illetve 1946 májusának egyik napját, legtöbbször május 15-ét jegyezték be, amikor az az illető állítólag elhalálozott. Persze a bírósági határozat szövegezéséből megállapítható, hogy a haláleset nem akkor történt, hanem a bosszúállás heteiben.

Mi történt azokkal, akik túléltek 1944. október utolsó hetének és november első felének vérengzéseit? A visszaemlékezők egybehangzó állításai szerint az úgynevezett felszabadulás után körülbelül 4 000 embert gyűjtöttek össze és helyeztek el a már feltüntetett épületekben. Ezek soraiból válogatták ki azokat, akiket a halálba küldtek.

A többiek közül mintegy nyolcszázat kompon átvittek a Dunán a pétervári oldalra. Erről a további kálváriáról legrészletesebben Mihály atya számolt be naplójában, s mindezt részletesen közölték munkáikban Matuska Márton publicista és Cseres Tibor író. Azért erről csak röviden emlékezünk meg. A folyó túloldalára szállítottak közül mintegy kétszáz embert a vár földalatti kazamatáiba zártak. Ezeket is szörnyen megkínózták, különösen éjjelente élték ki a szadista kéjelgők alantas emberi ösztöneiket. Később az életben maradtak közül csoportonként különböző helyekre mentek munkára. A többieket gyalog, fegyveres kísérettel elindították Karlovci irányába. Mihály atya jól emlékszik, hogy a nyolcszáz ember között szép számban voltak temeriniek is, akiket november elején vittek oda. Az időpont is megfelel, mert a temerini felnőtt férfiak jó részét előző éjjel szedték össze, majd hajnal felé kiválogatták azokat, akiket aznap este a halálba küldtek, a többieket pedig Újvidékre irányították.

A Karlovác felé haladó tömegben volt Mihály atya is és Kovács Kristóf rendtársa, egy református pap, egy német nemzetiségű lelkész is, akit később megöltek. A ferences rendi szerzetesekkel cipeltették a nehéz gépfegyvereket, őket is, de a menetelők közül igen sok embert útközben bántalmaztak. Karlovácon kétszáz főt kiválasztottak közülük. A többiek folytatták útjukat Ingyia felé, ahova november 2-án érkeztek meg. Itt egy katona bajonettel megsebesítette Kovács Kristóf szerzetes bordáját, nagy sebet ejtve rajta. Azért nem tudott tovább menni, közben kiadták a parancsot, hogy aki nem bír tovább gyalogolni, azt le kell löni. Kovács Kristóf szerzetest feltették egy orosz teherautóra, de nem vitték sehova, mert hamarosan egy vérszomjas katona felugrott a kocsira, és a szerzetest lelőtte, majd a ruháját is lehúzták róla.

Ingyiánál mindent elszedtek a foglyoktól. Itt verték agyon a német szerzetest is, és egy trágyadombban elásták holttestét. Mihály atyát szintén többször súlyosan bántalmazták, ugyanúgy Buda József református lelkészt is. Ezt megelőzőleg azonban még egy tragikus és szégyenteljes esemény történt.

Kiválogatták az idős, munkára alkalmatlan férfiakat azzal a magyarázattal, hogy hazaengedik őket. Körülbelül harmincan lehettek. Néhány nap után azonban a rabok is értesültek arról, hogy soha sem érkeztek haza, valahol egyszerűen „likvidálták” őket. Erről a fájdalmas esetről cikket írt Klibán István temerini származású újvidéki lakos a helybeli *Napló* című hetilapban. Az ő édesapja ugyancsak a kiválasztottak között volt. Édesapjának nevét valóban megtaláltuk a temerini anyakönyvi hivatal halotti könyvében. Klibán István 19 idős egyénről tud, akiket ilyen módon tüntettek el.

S mi történt azokkal az összegyűjtött férfiakkal és nőekkel, akik Újvidéken maradtak? Ezek közül is sokan később eltűntek, de november 10. után már nem voltak tömeges kivégzések. A hírhedt OZNA a kulisszák mögött azonban intenzíven dolgozott, a feljelentések tovább érkeztek, s mindennap valakit elnyelt a sötétség, és többet soha sem hallottak róla.

Az Újvidéken maradtak túlnyomó többségét különböző munkákra osztották be, különösen a szakmunkások voltak keresettek, mert a meglévő gyárakban a termelést be kellett indítani. 1944. november 21. után az itteni táborban levők helyzete már az előbbi állapotokhoz viszonyítva érezhetően javult. A városi katonai parancsnokság levéltári anyagában jó néhány okmányt megtaláltunk, melyekben egyes magyar nemzetiségű férfiaknak akik gyakorlatilag még a táborokban voltak - a nap meghatározott időpontjában szabad mozgást biztosító elismervényt adtak. Ezeknek már lehetőségük volt családjuk meglátogatására, sőt nem egy esetben az éjszakát is oda haza tölthették. A nélkülözhetetlen szakmunkások közül akkor már a legtöbbször csak reggel kellett jelentkeznie a táborparancsnokságnál, majd utána a kijelölt helyen a beosztott munkát végezték. Hasonlóan megkezdődött egyesek, főleg a szakemberek elbocsátása a táborokból, s minden ilyen személy külön elbocsátó írást kapott.²²

Az újvidéki németeket azonban ideiglenesen a mai Sumadia utcába gyűjtötték össze, majd innen nagy részüket a közben létrehozott Járeki táborba hurcolták. Ekkor már egyes magas párttisztviselőkben levők is követelték a magyar nemzetiségűekből álló táborok feloszlását. Így például Pasko Romac, aki a tartományi pártbizottság szűkebb körű vezetőségéhez tartozott, kitarotán követelte, hogy ezeket a táborokat szüntessék meg. Gyakorlatilag azonban a katonai közigazgatás 1944. december elsejei körlevele után kezdődött meg a magyar nemzetiségűekből álló táborok feloszlása. Mihály atya is megemlítette, hogy őket is december 2-án engedték szabadon. Persze a táborok feloszlása nem egyszerre történt, egész december hónap folyamán érkeztek

haza emberek egyenként vagy csoportosan, megfélemlítve, úgy szólván senki sem mert nyilatkozni arról, mi is történt velük, mert mindegyiküknek szigorú büntetést helyeztek kilátásba, ha valamiről szólni mernek.

Mennyi lehetett tehát az újvidéki áldozatok száma? A visszaemlékezők egyöntetűen azt állítják, hogy legalább 1 500 ember vesztette életét a terror napjaiban Újvidéken. Túlnyomó többségükben magyarok voltak, de akadtak közöttük szép számban németek, sőt szerbek is. Ez utóbbiakat is ellenségeknek nyilvánították, azzal vádolták őket, hogy együttműködtek a megszálló hatóságokkal. Vannak persze más feltételezések is. Triva Militar ismert közéleti munkás, aki néhány éve hunyt el, s nyugdíjas éveiben hosszú ideig az újvidéki Szerb Matica külső munkatársa volt, és aki annak idején a háborús bűnöket kivizsgáló vajdasági bizottság referense volt, nemegyszer nyilatkozott arról, hogy mennyi embert küldtek a halálba Újvidéken 1944 őszének tragikus heteiben. Szerinte ebben a városban annyi embernek kellett meghalnia, amennyi tagja volt a magyar Nyilaskeresztes Párt helyi szervezetének. Talán azért is készítették egy bővebb, majd egy kevesebb nevet tartalmazó lajstromot. Az ezekben feltüntetett személyeknek azonban csak egy kisebb része volt tagja a Nyilaskeresztes Pártnak. Valójában nem is ezeknek a lajstromoknak az alapján végezték ki az embereket, mert ha így történt volna, akkor pontosan rekonstruálni tudnánk az áldozatok számát. A helyi Nyilas keresztes Párt szervezetének taglétszáma egyébként 700 körül mozgott, ez látható az 1943. és 1944. évi létszákimutatásokból. Tehát amennyiben igaznak bizonyulna Triva Militar állítása, akkor körülbelül ennyi lehetett az áldozatok száma is. Ez azonban igen bizonytalan adat.

Pontosan utána jártunk, és a meglevő statisztikai adatok alapján próbálunk következtetéseket levonni. Először az 1941. évi őszi magyar népszámlálási adatokat vesszük tekintetbe. Eszerint Újvidéknek akkor összesen 61731 lakosa volt, s ebből 31130 fő vallotta magát magyarnak. Ez a szám jóval nagyobb, mint a legutolsó 1931. évi jugoszláv népszámlálás alkalmával ki mutatott adat a helybeli magyar polgárokról. Valószínű, hogy a közben ide helyezett anyaországi alkalmazottakat is beleszámították az újvidéki magyarság létszámának kimutatásába. Jóval fontosabb számunkra a Bácska, Bánát és Baranya katonai közigazgatásának egy statisztikai kimutatása, amely 1944. november 19-én készült el, és a város lakosságának nemzetiségi összetételére vonatkozik. Eszerint Újvidéken állítólag összesen 69000 lakos volt az összeírás napján. A kimutatás jelentősége egyébként abban van, hogy megállapították a nemzetiségi összetételt, mennyi volt az egyes csoportok létszáma 1941-ig, s mennyien voltak az összeírás napján, vagyis 1944. november 19-én. Nos, a magyar lakosságra vonatkozó adatok a következők. 1941-ig állítólag a városban összesen 16000 magyar élt (8250 férfi és 7750 nő) 1944. november 19-én pontosan 2000-rel voltak kevesebben, tehát összesen 14000 fő (6500 férfi és 7500 nő).²³

Feltűnő a férfilekosság csökkenése, amely 1750-et tesz ki. Ha tekintetbe vesszük azokat is, akik elmenekültek, vagy pedig a magyar hadseregbe vonultatták be őket, akkor is az 1500 fős vérveszteség majdnem bizonyítottnak látszik, különösen annak tükrében, hogy az 1941-ben itt élt magyarok összlétszámát kétségtelenül jóval kevesebbnek tüntették fel.

S ha mindezeket a számokat összevetjük azon szerb és zsidó polgárok számával, akik az 1941. évi áprilisi magyar bevonuláskor, majd az 1942 januárjának *hideg napjaiban* voltak a Horthy-éra áldozatai, akkor ez alkalommal is megállapíthatjuk, hogy a véres számla kiegyenlítődt, de az akkori áldozatokért Újvidék ártatlan magyar lakosságán álltak kegyetlen bosszút a győztesek.

- 1 A jugoszláv hadsereg visszavonulása után Újvidéken a Kulturbund helyi szervezetének fegyveresei, majdnem három napig gyakorolták a hatalmat. Április 12-én a 8. SS páncélos hadosztály nemzetőrség. (Čedomir Popov: *Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945*). Novi Sad 1984. 47.
- 2 Vajdasági Történelmi Múzeum. (VTM) levéltári osztály, Á. K. 1938. levéltári szám: 25.867.
- 3 VTM, Á.K. 1938. levéltári szám: 25.867.
- 4 VTM, levéltári szám: M-Pol 14/79-a.
- 5 Golubović Zvonimir: *Racija u Južnoj Bačkoj*. Novi Sad 1992. 283-356.
- 6 Zvonimir Golubović - Živan Kumanov: *Novi Sad u ratu i revoluciji*. Novi Sad 1981. 518.
- 7 Uo. 519.
- 8 Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Újvidék 1991. 295-313.
- 9 Uo.
- 10 VTM, Á. K. levéltári szám: 25.867.
- 11 Matuska Márton: *i. m.* 259.
- 12 Matuska Márton: *i. m.* 295-313.
- 13 VTM, levéltári szám: 318.
- 14 *Dnevník*, 1990. XII. 12. 2.
- 15 Matuska Márton: *i. m.* 295-311.
- 16 Matuska Márton: *i. m.* 295-311.
- 17 VTM, levéltári szám: 28/199.
- 18 Matuska Márton: *i. m.* 297-299. 1. László András. 2. Szokola József. 3. Szokola István. 4. Ménesi Ferenc. 5. Csizmadia Pál. 6. Domstettel Jakab, cukrász. 7. Idősebb Szűcs István. lakatos. 8. Pácek István. 9. Sebestyén Lajos. 10. Valló (Géza?). 11. Farkas Zoltán. 12. Cehola János. 13. Garai János. 14. Balázs József. 15. Balázs Mátyás. 16. 17. 18. Turai István és két fia. 19. Benkó István. 20. Szántó László. 21. Márkus József. 22. Takács Lajos. 23. egy másik Takács nevezetű személy. 24. egy Juhász nevezetű személy.
- 19 Mókus Teréz, Újvidék.
- 20 Ismeretlen tanú által, e sorok írójának levélben elküldött névfelsorolás: Az újvidéki tengerészkaszárnya második számú szobájából elhurcoltak közül a túlélők a következőkre emlékszik vissza: 1. Hauszvirt Márton, hentes. 2. Hauszvirt György, tisztviselő (édestestvérek voltak). 3. Tényi György, hentes. 4. Ehjler Henrik, kovács. 5. Pecskai István, gyárimunkás. 6. Ménesi Ferenc, gyárimunkás. 7. Zahorai András, sportember volt, futballista. 8. Sulyok János, vegyztisztító. 9. Hoffmann Imre, tisztviselő. 10. Magyar László, tisztviselő. 11. Takács Lajos, kereskedő. 12. Takács Ferenc, gimnáziumi tanuló. 13. Horváth István, gimnáziumi tanuló. 14. Varga Imre, munkás. 15. Fejes Mihály, munkás. 16. Irsai József, gimnáziumi tanuló. 17. Urbán Károly, könyvkereskedő. 18. Elek Pál, munkás. 19. Linder ....., kereskedő. 20. Müller Gyula, kereskedő. 21. Müller Gyula, nyomdász. 22. Varga Katalin, háztartásbeli. 23. Turai Mihály, Telep. 24. Turai György, Telep. 25. Turai János, Telep.
- 21 Újvidéki Történelmi Levéltár. Az újvidéki járásbírósnak a VP és az R jelzésű levéltári anyaga.
- 22 Vajdasági Levéltár. Az újvidéki katonai parancsnokság levéltári anyaga. A tartalomra vonatkozó anyag OKÁR jelzés alatt van rendezve.
- 23 Újvidéki Levéltár. A városi katonai parancsnokság levéltári anyagában talált kimutatás, amelyen csak a dátum, de az okmány száma nincs feltüntetve.

SÁNDOR MÉSZÁROS

SOUTHERN BÁCSKA IN THE AUTUMN OF 1944. "COLD WEEKS" IN ÚJVIDÉK (NOVI SAD)

By way of retaliation of brutalities committed against Serbs and Jews during Hungarian occupation of Southern Bácska in April 1941 and January 1942, Serb troops reoccupying the territory organized in October 1944 a large-scale vengeance against local Hungarian and German population. The author reconstructs the events on the basis of the survivors and archive sources. In the town of Novi Sad with less than 70 thousand inhabitants, Serb authorities printed more than 40 thousand denunciation forms, and - in consequence of actual denunciations - they gathered

together several thousand Hungarian men in concentration camps organized in the town. According to the author's calculations, more than 700 of them lost their lives in the course of mass executions. The paper presents concrete documents about the dead and describes how authorities tried to dissimulate every trace of the executions without official judgement.

CSORBA BÉLA

A lábadozástól az elsorvadásig

A vajdasági magyar iskolaügy a második világháború után

Előzmények

Az első világháborút követő impériumváltáskor a Vajdaság s azon belül a vajdasági magyarság viszonylag fejlett oktatási hálózatot örökölt. A magyar nyelven működő állami, egyházi, községi és magániskolák száma 1918-ban 645 volt (ebből magániskola 379). Az összesen tíz gimnázium közül nyolcban, a hét felső kereskedelmi iskola közül ötben folyt magyar oktatás, ugyanakkor a hatvanhárom ipari, a tíz kereskedelmi, a két mezőgazdasági és a több mint harminc polgári iskola jelentős része úgyszintén magyarul (vagy magyarul is) működött.¹ A szerb katonai közigazgatás egyik első dolga volt a magyar nyelvű oktatás átmeneti betiltása. A nagyszerb politika a királyi Jugoszlávia fennállásának két évtizede során stratégiai céljának tekintette a magyar nyelvű oktatás és a magyar iskolarendszer elsorvasztását és szisztematikus tönkretételét. Ezt szolgálták az iskolatörvények is, amelyek közül különösen a névelmezést szorgalmazó rendeletek váltak emlékezetessé a vajdasági magyarok körében brutálisan diszkriminatív, már-már faji szegregációt sugalló jellegük miatt. (E törvény értelmében a „nem magyar” vezetéknevű tanulókat igen gyakran kényszerítették szerb vagy olykor német tagozatra.) A helyzet különösen az 1929. évi diktatúrát követően romlott. Sok helyütt nemcsak a magyar nyelv tanítását tették lehetetlenné, de még a latin betűk használatát is megtiltották. A magyar tanítói és tanári kart megtizedelték: csupán az 1929. évet közvetlenül követően 114 magyar pedagógust kényszernyugdíjaztattak.² Mindennek hatására 1930-ra a magyar vagy magyarul is működő általános iskolák száma 204-re, a gimnáziumoké kettőre (egy négy- és egy nyolcosztályosra) apadt. A többi középszintű iskolatípusban is háttérbe szorult vagy teljesen megszűnt a magyar oktatás, a polgári iskolák közül mindössze ötben maradt meg a magyar tannyelv, összesen 15 osztálynyi diák számára. A legdrasztikusabb visszaesés azonban az óvodai nevelés terén következett be: az 1918-ban működött 277 óvodából tizenkét évvel később mindössze huszonnégy maradt fenn!

A második világháború kitöréséig a magyar oktatás helyzete gyors ütemben tovább romlott, úgyhogy az utolsó békeévre vonatkozó statisztikák szerint a magyar iskolák száma ekkor már mindössze 183!

Megdöbbenő adat, hogy a harmincas évek statisztikái szerint a vajdasági magyaroknak mintegy 20%-a számít írástudatlannak, mondani sem kell, hogy elsősorban a szórványhelyzetben, kistelepüléseken és majorságokban élő, szociálisan is a leginkább talajba döngölt zsellérekéről, pusztai cselédekről, béresekről és falusi napszámosokról van szó.

Az 1941-ben Magyarországhoz visszacsatolt területeken - noha a nem magyarokkal szemben súlyos hibákat követtek el az oktatáspolitikai terén is - a magyarok helyzete átmenetileg az oktatás minden szintjén javult. Fontos, de szinte teljesen ismeretlen tény, hogy a diaszpórában élő magyarság számára is igyekeztek megteremteni az anyanyelven történő oktatás feltételeit. Így például magyar osztályok indultak Bácsón (236 tanulóval), Béregen (18 tanulóval), Boldogasszonyfalván /Gospodinci/ (17-19 tanulóval), Borócon /Obrovac/ (39 tanulóval), Csonoplyán (262 tanulóval), DERNYÉN /Deronje/ (6 tanulóval), Dunacsében /Celarevo/ (36 tanulóval), Gádoron /Gakovo/ (12 tanulóval), Kátyon (58 tanulóval), Kissztapáron (13 tanulóval), Körtésen /Rastina/ (11 tanulóval), Kucorán (81 tanulóval), Monostorszegen /Backi

Manastir/ (69 tanulóval), Ófúton (22 tanulóval), Ószivácon (150 tanulóval), Pincéden /Pivnice/ (29 tanulóval), Palónán /Plavna/ (egy részben osztott és egy osztatlan magyar tagozat is működött, a tanulók pontos számát nem tudjuk), Regőcén /Ridjica/ (103 magyar gyermeket írtak össze, de a tanítás már nem indulhatott meg), Szépligeten /Gajdobra/ (49 tanulóval), Szondon /Sonta/ (117 tanulóval), Torzsán /Savino Selo/ (50 tanulóval), Újszentivánon (15 tanulóval), Vajszkán (326 tanulóval).³

A felsorolt falvak egyikében-másikában egy ideig a második világháborút követően is fennálltak a magyar tagozatok, a legtöbb helyen viszont azóta sem láttak magyar iskolát, sem magyar tanítót a helybéliek, s még örülhettek, ha nem jártak úgy, mint a boldogasszonyfalvi magyarok, akik asszonyostul, gyerekestül, öregestül a járéki gyűjtőtáborba kerültek 1945. január 23-án, kollektív bűnösként, az újvidéki vérengzés harmadik évfordulóján...

Az új államban

A második világháború eseményei, majd pedig az 1944. évi megtorlások nem hagyták érintetlenül a magyar pedagógustársadalmat sem. Közülük sokan elmenekültek, mások az értelmetlen háború és a még értelmetlenebb bosszú áldozataivá váltak. Nem egyetlen, de leginkább égbekiáltó eset Eszes Irma zombori gimnáziumi tanárnőnek és diákjainak a kivégzése az ez által hírhedtté vált Bosnyák-tanyán. A partizánok bosszújától a népszerű pedagógust az sem mentette meg, hogy mint Herceg János visszaemlékezéséből tudjuk, közismerten baloldali személyiség volt.⁴

A fordulat utáni első hónapokban a katonai közigazgatás vezetői mostohán kezelték a magyar iskolaügyet. Szabadkán például a katonai parancsnok csupán a szláv származású gyerekek beiratkozását engedélyezte, de hasonló volt a helyzet a legtöbb magyarlakta településen is.⁵ Az olvadás csupán akkor kezdődött meg, miután legfőbb állami szinten eldőlt, hogy a magyar lakosság megtizedelését mégsem követi lakosságcsere vagy kényszerű kitelepítés, mint Csehszlovákiában. A konszolidáció eredményeképpen 1945 augusztusában megszületik a kisebbség: iskolatörvény, megnyílnak az első középiskolák, többek között három gimnázium és négy úgynevezett nem teljes gimnázium, a pedagógushíány enyhítése végett megindul a csak „gyorstalpalónak” nevezett intenzív tanítóképzés. Hamarosan kötelezővé teszik a 14 éves korig történő iskolába járást, s ezzel összefüggően egyre több településen hoznak létre úgynevezett algimnáziumot.

Lőrinc Péter a változások kapcsán 1947-ben a következőket írja: „Régen, a régi Jugoszláviában az urat nevelő magasabb rangú iskolába, a gimnáziumba nem juthat be mindenki: a kistulajdonosok, kisiparosok, kiskereskedők, kishivatalnokok gyermekei részére más, alacsonyabb rangú iskolát, az ún. polgári iskolát létesítették, amelyből természetesen nem léphetett át a diák egykönnyen a gimnáziumba. Ugyanígy pl. a kereskedelmi iskolából nem iratkozhatott be diák sokáig a kereskedelmi főiskolába, holott nagy alaptudása erre képesítette volna: viszont beiratkozhatott erre a főiskolára a gimnázium érettségizettje, holott semminemű alaptudással nem rendelkezett a kereskedelem és a gazdasági élet terén. Hasonlóképpen nem juthatott egyetemre az ipariskolák végzett növendéke sem, a technikai fakultásra sem, hiába volt hozzá elmélete és gyakorlati előképzettsége.”⁶

Az új iskolarendszer a szociális emancipáció terén komoly eredményeket hozott. Ezzel egy időben indult meg a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség szervezésében az írástudatlanság elleni küzdelem. Mindennek pozitív hatása volt a magyar nyelvű oktatás és nevelés terén is. Megvizsgálva a statisztikai adatokat, azt mondhatjuk, hogy a magyar iskoláknak és tagozatoknak, s ezzel együtt a magyarul

tanuló diákok számának a növekedése megközelítőleg az 1958-as iskolareformig töretlen volt, és az általános iskolai képzés terén szolid, kielégítő szintet ért el. Az eredmények ellenére már ekkor megjelentek azok a gondok, amelyek a nemzeti majorizáció következményeiként léptek fel, s amelyek célja a leplezett, nem erőszakos, de céltudatosan serkentett asszimiláció volt.

E célt szolgálni volt hivatott az a gyakorlat, amely a kisebbségek bezárkózásának, „gettóba szorulásának” megakadályozása érdekében, ahol csak lehetett, ellene volt az önálló magyar tanintézmények megmaradásának. Lényegében az asszimilációt serkentette az úgynevezett kétnyelvű oktatás is, amelyet ugyan elsősorban a Mura-vidéken honosítottak meg, részben az objektív kényszernek engedelmessé, de amelyet Szabadka környékén is megpróbáltak meghonosítani, noha ezt sem a káderhiány, sem pedig a magyar tanulók létszáma nem tette indokolttá.

A tények ismeretében azt kell mondanunk, hogy az iskolarendszer egészét lényegében az ötvenes évek végétől, a hatvanas évek elejétől kezdődően a lassú, de egyenes vonalú délszlávositás, illetve jugoszlávositás távlati céljaihoz igazították. (1956 után lényegében hasonló folyamatok indultak meg a kultúrában, a művelődési egyesületek szervezeti felépítésének terén is: ahol csak lehetett, megszüntették az egynyelvű magyar művelődési egyesületeket, ismét csak a testvériség-egység szellemében a gettósodás elleni harc jegyében. Ennek eredményeként törvényszerűen a magyar tevékenység indult sorvadásnak. Az alkalmazott módszerek azóta sem változtak. Napjainkban az újvidéki Petőfi Sándor Művelődési Egyesület buzgó kétnyelvűsítését figyelhetjük meg, az egyesület vezetőségének odaadó asszisztálása mellett.) A csendes, de tervszerű asszimiláció a következő úton volt kivitelezhető:

„1. Az elsődleges és leglényegesebb szerepű eszköz a tömeges majorizáció (a fizikai többség) biztosítása, mely nélkül nem hathat egyetlen más demográfiai eszköz sem (a cél legyen az eszköz is).

2. Előbb a városok délszlávositása, s csak azután a falvaké.

3. Asszimilációs helyzet és asszimilációs politikai közhangulat teremtése minden társadalmi területen.

4. Negatív népmozgalom ösztönzése a nemzetiségeknél.”⁷

A németek helyére telepített délszlávossággal az első feltétel már a negyvenes évek végén teljesült. A második lépcsőfok a hatvanas évek elején vette kezdetét. Kevésbé ismert tény még a Vajdaságban is, hogy a hatvanas években államilag (sőt, azon belül a hadügyminisztérium által is) támogatott betelepülési hullám indul meg, elsősorban Bosznia-Hercegovina szerb lakta területeiről a Vajdaságba, legelsősorban Újvidékre és Dél-Bácska magyar településeire.

Az oktatási rendszernek elsősorban a harmadik és a negyedik feltétel kialakításában volt szerepe. A depopulizáció kihatott ugyan az iskolák és tagozatok számának csökkenésére, ezt a folyamatot azonban a tényezők kölcsönös összefüggésében kell szemlélnünk: a kistelepülések magyar iskoláinak megszüntetése maga is a depopulizáció és az asszimiláció irányába hatott, a magyar kisebbség fennmaradásainak esélyeit gyöngítette. Az elsők között - már az ötvenes években - a szerémségi magyar iskolák kerültek felszámolásra, a hatvanas és hetvenes években pedig ezek az akciók érték a Bánátot és Dél-Bácskát is.

A vajdasági magyar általános iskolák legnagyobb lepusztulása egyébként a hetvenes években következett be: azokban az években, amikor a Vajdaság autonóm tartomány politikai, gazdasági és alkotmányjogi önállósága eddigi történelme során a legnagyobb volt. Mindez azonban nem párosult hatékony kisebbségi érdekvédelemmel, hiszen a be nem vallott, de töretlenül követett cél, a kisebbségek

asszimilációja ezekben az években sem változott. Közállapotainkra jellemző, hogy mindezt a nyolcvanas évek végéig nyilvánosan fel sem lehetett panaszolni, ugyanakkor a magyar közvélemény is elsősorban a középiskola rendszerben 1975 után bekövetkezett nagyfokú rombolásra figyelt.

A volt Jugoszlávia magyar általános oktatási rendszere
néhány számadat tükrében

tanév	iskolák száma	tagozatok	tanulók	előadók
1929/30	204	528	29319	391
1938/39	183	452	27915	374
1945/46	?	573	?	?
1949/50	235	794	36533	588
1950/51	212	819	36872	681
1951/52	267	866	35831	740
1952/53	278	928	36352	841
1953/54	274	989	35512	897
1954/55	275	1463	49724	1538
1955/56	267	1528	49574	1677
1956/57	263	1512	49844	1810
1957/58	280	1537	48716	1860
1958/59	277	1533	47889	1935
1959/60	273	1546	48382	1767
1960/61	268	1566	48155	1774
1961/62	262	1559	47830	1765
1962/63	238	1508	46413	1732
(ellentmondó adatok)	256	1573	48228	1797
1963/64	246	1565	47754	1927
1964/65	239	1577	46561	2083
1965/66	235	1551	45311	2079
1966/67	224	1568	43479	2182
1967/68	224	1548	42642	2203
1968/69	221	1550	41688	2282
1969/70	217	1567	40535	2295
1970/71	217	1552	39001	2331
1971/72	211	1535	37515	2236
1972/73	201	1521	36938	2285
1973/74	196	1497	35430	2213
1974/75	192	1524	36271	2284
1975/76	179	1463	34943	2259
1976/77	175	1454	34044	2238
1978/79	165	1402	32137	2178
1979/80	167	1395	31536	2162
1980/81	165	1364	30719	2174
1981/82	157	1356	29913	2173
1982/83*	155	1320	29392	2017
1984/85	153	1286	29539	2058
1985/86	153	1276	29336	1996
1986/87	152	1292	29301	1977

* Az 1983/84-es tanév adatai nem álltak rendelkezésünkre.

tanév	iskolák száma	tanulók
1951/52	231	33533
1966/67	197	40778
1971/72	?	36012
1976/77	146	?
1986/87	127	?
1987/88	125	27441*
1989/90	127	26794
1992/93	119	24713

* Ellenőrizhetetlen adat.

Az 1992/93-as tanévben a vajdasági kormány hivatalos adatai szerint a 119 iskola közül, amelyben magyar nyelven is folyt tanítás, mindössze 44 számított teljesen magyar nyelvű oktatási intézménynek, a többiben párhuzamos oktatás folyt: 73 helyen szerb - magyar, 1 helyen szerb – magyar - szlovák, ugyancsak 1 településen pedig szerb – magyar - ruszin kombinációban. Ugyanebben a tanévben Vajdaság 29 községében volt valamilyen formájú magyar általános oktatás (ez sokszor csupán az órarenden felüli anyanyelvápolást jelenti). Két évtizeddel korábban, 1971-ben még 33 községben tanultak magyarul, noha a helyzet már akkor sem volt rózsás. Például sem az ürögi sem a beocsini, sem a rumai községben nem volt magyar tagozat, Újvidéken a magyar tanulóknak kevesebb mint fele járt magyar osztályba, Zomborban, ahol a magyarok aránya elérte a 23%-ot, a magyar osztályokba járó tanulók arányszáma mindössze 12% volt.

Ha a két évtized alatt lezajlott folyamatokat a magyar anyanyelvű tanulók számának tükrében szemléljük, akkor a következőket állapíthatjuk meg:

	magyar tanuló	magyar tagozatra jár	szerb tagozatra jár
1971	44873 (100%)	36012 (80%)	8861 (19,70%)
1992	30147 (100%)	24079 (79,87%)	6063 (20,11%)

A szerb tagozatra járó tanulók közül mindössze 1658 részesül fakultatív anyanyelvápolásban, összesen 1369 csoportban, többnyire igen rossz feltételek között.

A középiskolákra vonatkozó statisztikák még több fehér foltot mutatnak, mint az általános iskolákra vonatkozóak. A jugoszláv szövetségi statisztikai hivatal évkönyveiben sok a következtelenség. Az 1949/50-es tanévtől egészen 1960/61-ig külön táblázatokban mutatják ki az óvó- és tanítóképzőkre vonatkozó adatokat. De vannak évek, amikor csupán a gimnáziumokra vonatkozó tényeket ismertetik, máskor külön foglalkoznak a többi középiskolai oktatási formával is. Ezért a középiskolákra, illetve a középiskolai tagozatokra vonatkozó adatokat némi fenntartással kell kezelnünk.

A magyar középiskolai rendszer legfejlettebb fokát a hetvenes évek legelejére érte el, noha a lakosság arányszámához képest a magyar középiskolások még így is alulreprezentáltak. Az 1971-es népszámlálás szerint például Vajdaság lakosságának 21,71 %-a magyar, ezzel szemben a magyar középiskolások a hasonló korosztályú és beiskolázású népességnek mindössze 14,7%-át teszik ki, míg a magyarul tanuló középiskolások aránya még ennél is lesújtóbb: mindössze 7,5% (abszolút számokban: 4965 fő).

Az 1975/76-os tanévtől kezdődően nagy horderejű tanügyi reformhoz láttak egész Jugoszláviában, de először a Vajdaságban. Az országban természetesen nem ez volt az első korszerűsítési kísérlet. Dr. Tóth Lajos az új reform körülményeit és indokait néhány évvel később ekként fogalmazta meg:

„Jugoszláviában az első iskolareformot 1958-ban hajtották végre. Ez elsősorban az egységes nyolcosztályos általános iskola kialakítására irányult, de hozzájárult egy új iskolarendszer alapjainak lerakásához is. A hatvanas évek elejétől, szintén parciálisan, az oktatás középfokán következtek be jelentős változások, a szakképzés közelebb került a termeléshez - a gyárakban, egyes nagyüzemekben iskolaközpontok alakultak -, majd a gimnáziumban a második osztálytól kezdve két ágazatot - a nyelvi-társadalmi és a természettudományi-matematikai ágazatot vezették be. Végül a hatvanas évek közepén kialakult a középfokú oktatás új rendszere, amely lényegében három iskolatípust ölelt fel: a gimnáziumot, a szintén négyéves szakosított technikumokat (szakközépiskolát) és a hároméves szakmunkásképző iskolákat (iparitanuló iskolákat). Erre épült a felsőfokú oktatás. Az oktatási törvény a szakmunkásképző iskoláknak is középiskolai státust biztosított, azonban az ott végzett tanulók a továbbtanulás tekintetében nem voltak egyenjogúak a gimnáziumot, illetve a szakközépiskolát végzettekkel. (...) Tehát a dualizmus maradványait az oktatási rendszerből nem sikerült teljesen kiküszöbölni, sem pedig megszüntetni a munka és a tanulás közötti mély szakadékot.”¹⁰

A kettősséget a reform kiötlői lényegében úgy kísérelték meg áthidalni, hogy a meglévő iskolatípusokat felszámolva a nyolcadik osztály után bevezették az úgynevezett általános és egységes kétéves középiskolát (a nép nyelvén a kilenc és tizedik osztályt), s miután a tanulók innen kikerültek, középiskolai szakirányt választhattak. Gyorsan kiderült, hogy ezen a módon sem az oktatási rendszer dualizmusa, sem a tanulók szociális helyzetéből fakadó különbségek nem szüntethetők meg, ellenben az ily módon elképzelt iskolarendszer nem nyújt biztos középszintű szakismereteket sem a leendő szakmunkások, sem a leendő egyetemi hallgatók számára. A kisebbségek számára azonban nem is ez vált végzetessé, hanem két másik tényező: a korábbi években már jól bejárdott magyar középiskolák megszüntetése és a szakirányok sokaságából következő évente ismétlődő létbizonytalanság, hogy vajon megnyílik-e az adott iskolaévben magyar nyelven ez vagy az a tagozat, hiszen mindez formálisan a jelentkező tanulók számához volt kötve, azonban - hogy a helyzet még rosszabb legyen - az iskolák vezetői rendszeresen sértették meg az előírásokat, és igen gyakran mindent megtettek a magyar tagozatok megnyitásának megakadályozása érdekében. Mindezt nem kizárólag a nacionalizmus motiválta, hanem a kényelemszeretet, illetve a nemzetiségi tagozatok megnyitásával járó bonyodalmaktól való félelem, a pedagógushiány és így tovább.

Az 1975. évi iskolareform végül is csúfosan csődöt mondott. Magyar szempontból, a fenti hátrányok mellett volt egy látszateredménye is: az úgy nevezett kilenc-tizedik osztályba beiratkozó magyar tanulók javították a középiskolai statisztikákat. A szakirányú középiskolákban - legalábbis a magyar tagozatokon - viszont immár jóval kevesebb magyar anyanyelvű diák tanult, mint a korábbi években.

A nyolcvanas évek végére a helyzet általában is tarthatatlanná vált: az iskolarendszerben több minden megváltozott, hamarosan megszűntek az úgynevezett egységes középiskolai osztályok is. A magyarok számára oly vészterhes bizonytalanság azonban lényegében továbbra is fennmaradt.

Óvó- és tanítónőképzők¹¹

tanév	iskolák száma	tagozatok	tanulók	előadók
1938/39	1	3	82	2
1949/50	2	19	580	32

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1994. 5. évf. 1.sz.

1950/51	2	19	612	19
1951/52	2	17	424	32
1952/53	2	13	315	35
1953/54	2	12	321	29
1954/55	2	17	457	35
1955/56	2	17	423	42
1957/58	2	17	450	36
1959/60	2	18	457	55
1960/61	2	16	402	48

A további iskolaévekre vonatkozó adatok a középiskolákat bemutató táblázatban találhatók.

Középiskolák

tanév	iskolák száma	tagozatok	tanulók	előadók
1938/39	(2)	(12)	(337)	(50)
1945/46	(7)	?	?	?
1949/50	54	274	10423	338
1950/51	86	292	10255	392
1951/52	74	319	11159	482
1952/53	73	378	12907	620
1953/54	73	448	15043	690
1954/55	(5)	(34)	(957)	(144)
1955/56	(5)	(35)	(1045)	(116)
1956/57	(5)	(37)	(1050)	(73)
1957/58	(6)	(40)	(1126)	(80)
1958/59	(6)	(39)	(1111)	(66)
1959/60	(6)	(42)	(1234)	(110)
1960/61	(6)	(46)	(1196)	(109)
1961/62	31	149	3808	364
	(6)	(41)	(1180)	(62)
1962/63	28	141	3665	257
	(6)	(40)	(1076)	(67)
1963/64	34	163	4319	346
	(7)	(39)	(1022)	(66)
1964/65	33	161	4144	355
	(7)	(42)	(1078)	(122)
1965/66	40	163	4694	434
	(8)	(44)	(1198)	(141)
1966/67	43	168	4838	474
	(8)	(47)	(1230)	(153)
1967/68	44	196	5518	649
	(8)	(51)	(1322)	(183)
1968/69	48	208	5924	612
	(8)	(56)	(1452)	(170)
1978/79	63	389	9689	1125
1979/80	68	392	9642	1090
1980/81	67	420	9570	1142
1981/82	64	477	11087	1017
1982/83	59	434	10360	919
1984/85	68	357	8082	1107
1985/86	67	348	7866	1109
1986/87	66	344	7755	1007
1992/93	27	202	5391	?
	(8)	(53)	1403	?

*Megjegyzés: A zárójelben található számok minden esetben a gimnáziumokra vonatkoznak. A középiskolások összlétszáma stb. úgy kapható meg, ha a zárójelben található összegeket is figyelembe vesszük.

Az 1992/93-as iskolaévre vonatkozó adatok egyértelműen tanúsítják, hogy a Vajdaság önállóságának elvesztése után a középiskolai intézményrendszer szisztematikus elsorvasztása nem állt meg, sőt fokozódott. Sajnos az anyanyelvű tagozatként számon tartott osztályokban is egyre több tantárgyat tanítanak szerb nyelven. Ismereteim szerint a becskerekai és az újvidéki gimnáziumokban például a tantárgyak túlnyomó többségét már nem magyarul adják elő, és ezek a példák korántsem egyediek, úgyhogy a magyar tannyelvű iskolák jelentős részében helyesebb kétnyelvű, mintsem anyanyelven történő oktatásról beszélni.

A középiskolák számát tekintve jelenleg a helyzet körülbelül a hatvanas évek közepének felel meg. (Akkor összesen 32 középiskolában folyt magyar oktatás is, és a gimnáziumok száma is pontosan megegyezett a mostanival.)

A jelenlegi iskolarendszerben (a középiskolai rendszerben) lényegében két fokozatot különböztetünk meg: az úgynevezett III. fokozat tulajdonképpen szakmunkásképzést nyújt, a IV. fokozat pedig az egykori szakközépiskoláknak, technikumoknak felel meg, s természetesen ebbe a kategóriába tartoznak a gimnáziumok is.

Az 1992/93-as tanévben a magyarul tanuló középiskolások 45,4%-a járt hároméves, 54,6%-a négyéves középiskolába. (Vagyis 3130 és 3771 tanuló beiskolázása folyt magyar tannyelven.) A magyar nemzetiségű középiskolások száma jóval nagyobb: 9,51, ami egyben azt is jelenti, hogy diákjainknak csupán a 70,84%-a folytatja középiskolai tanulmányait anyanyelvén. Ugyanebben a tanévben - ellenőrizetlen becslések alapján -, mintegy 600 vajdasági magyar fiatal iratkozott be valamely magyarországi gimnáziumba vagy szakiskolába, részben a katonai behívó elől menekülve, s egyre inkább a kilátástalan szociális helyzet következményeképp.

Hol, mely városokban vannak középiskoláink?

Miután a kovini gimnázium megszűnt, jelenleg Topolyán, Óbecsén, Becskerekén, Újvidéken, Zentán, Szenttamáson, Szabadkán és Zomborban működik magyar nyelvű párhuzamos gimnáziumi tagozat. A szakiskolákat is ezekben a városokban kell keresnünk, ezenfelül Adán, Magyarkanizsán, Törökkanizsán, Csókán és Temerinben találunk néhány szakirányt: a magyarság identitástudatának viharvert végvárait.

Milyen szakirányokon tanulhatnak tovább a nyolcadik osztályt befejező magyar fiatalok? A gimnáziumokon kívül gépészeti, elektrotechnikai, közlekedési, mezőgazdasági, textil- és bőripari, vegyészeti, grafikai, egészségügyi, építészeti és fafeldolgozási, erdészeti, közigazdasági és kereskedelmi szakok között választhattak. A helyzet minden eddiginél súlyosabb voltára utal viszont az a tény, hogy 3331 végzős általános iskolás számára mindössze 2389 helyet láttak elő a magyar tagozatokon, viszont az első osztályba beiratkozottak száma még e keret kitöltésére sem volt elegendő, részben az elnyomorodás, a megfizethetetlen utazási költségek és taneszközök miatt, részben a középiskolák szándékosan rossz területi elhelyezésének folytán. Hiszen ahogyan víz nélkül nem életképes a vízierőmű, úgy a magyar tagozat sem maradhat fenn sokáig olyan környezetben, ahol nincs számottevő magyar lakosság.

A magyar nyelvű felsőoktatás 1946-ban indult meg az újvidéki Tanárképző Főiskolán. A főiskola tevékenységében kiemelkedő szerep jutott B. (azaz becskerekai) Szabó Györgynek, aki a bánáti kisváros középiskolájából, ahol magyartanár volt, kerül Újvidékre a magyar irodalom tanárának, majd 1948-tól kezdődően a

tanszékvezetői posztot is ő tölti be. A háború utáni évek magyar tanárképzéséről egyik cikkében így ír:

„Az 1945/46. iskolaévben a Vajdasági Főbizottság tanügyi osztálya egyéves tanári tanfolyamot rendezett, amely első kísérlet volt a vajdasági tanárkérdés megoldására, és természetesen csak részben oldhatta meg ezt a kérdést. A tanártanfolyam 177 vizsgázott hallgatója között mindössze 21 magyar anyanyelvű hallgatót találunk - ma ezek már valamennyien működnek, részben mint a magyar algimnáziumok, részben mint a magyar gimnáziumok tanárai. Ez a szám azonban elenyészően kevés, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az 1946/47. és 1947/48. iskolaévben újabb algimnáziumok nyíltak Vajdaságban, és a magyar algimnáziumok száma ma már 42.

A Vajdasági Főbizottság tanügyi osztályának adatai szerint csak algimnáziumaink számára 50-60 magyar tanárra van szükségünk, hogy a hiányos szakképzettséggel rendelkező tanerők helyett teljes szakképzettséggel rendelkező tanárok tanítsanak.” A továbbiakban megállapíthatja:

„A Főiskolának 14 másodéves magyar anyanyelvű rendes hallgatója van. Szakcsoportok szerint: magyar-szerb 3, történelem-földrajz 1, kémia-biológia 5, fizika-matematika 5. A júniusi vizsgák tehát a legjobb esetben tizennégy tanárt adhatnak magyar iskoláinknak. Ez a szám igen csekély, ha összevetjük a tényleges szükséglettel (50-60 tanár). A következő iskolaévben azonban jelentősebb javulást várhatunk, mert a 24 rendes elsőéves magyar hallgató mellett végezni fog a rendkívüli hallgatók idei másodéves csoportja is. A beiratkozott magyar anyanyelvű hallgatók száma 42. Az 1949/50. iskolaévben algimnáziumaink és gimnáziumaink kb. ötven magyar tanerőt nyerhetnének.”¹³

Az újvidéki főiskola nemcsak a pedagógusképzés terén játszott pótolhatatlan szerepet, de hallgatói közül kerültek ki a magyar irodalom és művelődés első korszerű szemléletű képviselői is.

A Tanárképző Főiskola által létrehozott alapokon sikerült létrehozni az újvidéki Bölcsészettudományi Karon belül a magyar nyelv- és irodalomtanárok képzésére hivatott Magyar Tanszéket, melynek első katedrafőnöke az addig Zágrábban élő kitűnő magyar író, a Tanácsköztársaság egykori résztvevője, Sinkó Ervin lett. A Magyar Tanszék megindítása (1959) nem ment simán, elsősorban a hatalmi szerekben s az egyetemen is megnyilvánuló nagyszerb ellenállás miatt. Sinkó Ervinre, írói és kritikusi tekintélye mellett minden bizonnyal kétségtelen politikai tekintélye és kapcsolatai miatt is szükség volt a születendő félben levő intézetnek. A Magyar Tanszékkal a vajdasági magyarok először jutottak - noha csupán parciális méretekben - egyetemi szintű anyanyelvi intézményhez.

Mindez összhangban volt az 1959 utáni részleges politikai olvadással, amely a kisebbségpolitikában is több előremutató változást eredményezett, azonban nem hallgathatók el az új kisebbségpolitika stratégiai ellentmondásai sem. Például a jugoszláv kommunisták Végrehajtó Bizottságának határozatai megállapítják:

„Tanítási és nevelési szempontból egyaránt igen jó eredménnyel járt a különböző tannyelvű párhuzamos tagozatok megszervezése, közös iskolák keretében. Ahol megvannak rá a feltételek, még egy lépéssel tovább kell menni a kétnyelvű tanítás megszervezésében (...)” A határozatok készítői ugyan a különböző népek fiainak kölcsönös megismerésére apelláltak, azonban a pártdirektívák nyomán létrejött kétnyelvű tagozatok sehol sem a kétoldalú jobb megismerést, hanem a kisebbségek asszimilációjának felgyorsulását eredményezték. E kétarcúság a felsőoktatásban úgy jelent meg, hogy egyfelől a Magyar Tanszék megalapításával valóban nyert a vajdasági magyarság, másfelől azonban a *tanárképzés egésze* nem

oldódott meg: a magyar nyelvű lektorátusok működését sem tették lehetővé, nemhogy a magyar felsőfokú tanárképzést biztosították volna. (A nyolcvanas évek elején, noha akkoriban a törvény azt lehetővé tette volna, az újvidéki bölcsészkaron például lehetetlenné tették egy magyar tannyelvű történész évfolyam megindítását, annak ellenére, hogy kellő számú egyetemi hallgató és kellő számú egyetemi szaktanár egyaránt rendelkezésre állt.)

A helyzet tarthatatlansága csak kevesek számára vált azonnal nyilvánvaló. Egyrészt azért, mert a magyar oktatás kordában tartása nem agresszív, hanem látens, lágy formában történt, másrészt azért, mert - szemben például az 1988 utáni állapotokkal - *nem a szerb nacionalizmus, hanem a jugoszlávizmus* jegyében zajlott. Az egységes délszláv politikai nemzet megteremtésére hivatott állami ideológiát ugyan még Karadjordjevic Sándor uralkodása idején ötlötték ki a szerb hegemonista törekvések leplezésére, a Tito-korszakban azonban mindennek volt egy a nagyszerb nacionalizmussal szembenálló változata is. Főleg ez utóbbi végett kiváló vajdasági magyar értelmiségiek is illúziókat tápláltak a jugoszlávizmussal szemben, arra úgy tekintettek, mint a polgári emancipáció magasabb formájára, szemben a kisebbségi (és általában a nemzeti) partikularizmussal. Csupán azt hagyták figyelmen kívül, hogy Jugoszláviában ez a politikai ideológia nem a polgári emancipáció alapján, hanem eredeti formájában a királyi diktatúra, a későbbiekben pedig az állampárti diktatúra lágy változata alapján jött létre. (Természetesen volt egy szellemi jugoszlávizmus is, amely azonban csupán az írók fejében létezett, elsősorban úgy, mint a nyitottság, az európaiság, az antinacionalizmus szinonimája. Ehhez azonban a valóságosan létező, *politikai jugoszlávizmusnak* egy idő után a nevének kívül már édeskevés köze maradt.)

Hogyan reflektálódott mindez a magyar felsőoktatás jövője körüli vitákban, amelyek a hatvanas években kezdődtek, és 1971 táján csúcsosodtak ki? Mai szemmel meglepő, milyen kevesen jutottak el ama felismerésig, hogy halaszthatatlanul sürgetővé vált egy *önálló magyar egyetem* létrehozása.

Utasi Csaba, aki pedig jó érzéssel tapintott rá a nemzetiségi oktatás körüli manipulációkra, s 1967-ben bátran kiállt a magyar egyetemi lektorátusok hiányát felpanaszoló Rehák László mellett, az egyetemi oktatás kérdésében képtelen átlépni a jugoszlávizmusból származó ideológiai korlátait:

„A nemzetiségek számbeli kisebbsége leszűkíti nyelvük használhatóságának körét, és ez az objektív körülmény is hozzájárul ahhoz, hogy körükben hasznossági elvek alapján másodrendűvé válják az anyanyelvük. Mi a teendő? Követeljenek maguknak közép- és főiskolákat, egyetemeket stb., ahol anyanyelvükön hallgatnának minden tantárgyat? Nem! Először is: ki pénzelhetné azokat az intézményeket? Másodsor: vajon hova lennének a kikerülő szakemberek, mit kezdenének egynyelvű, tehát egyoldalú képesítésükkel? Harmadszor: az iskoláztatás teljes egynyelvűsítése bezárkózáshoz vezetne; a bezárkózás nacionalizmust eredményezhetne, vagy ha azt nem is, de a jugoszlávság tudatának teljes kibontakozását egészen biztosan gátolná. Egyetlen pillanatra sem merül fel hát a kérdés, hogy miért nem országos érvényűek a nemzetiségi nyelvek! Az viszont nem kétséges, hogy az említett végleten (totális egynyelvűség) innen számtalan megoldatlan kérdés merül fel, melyeket társadalmi fejlődésünk további szakaszaiban meg lehet és meg is kell oldanunk.”¹⁴

A hetvenes évek elején beálló politikai resztalinizációt az sem képes ellensúlyozni, hogy 1974-ben a Vajdaság minden addiginál nagyobb alkotmányjogi, gazdasági, politikai és intézményes önállósághoz, már-már államisághoz jut. A gyakorlatban mindez azt eredményezi, hogy az egyébként is bornírt pártállami keretek a Vajdaságban egy még kicsinyesebb, korlátoltabb, gyanakvóbb pártbürokráciának a pozícióit erősítik. S mivel az állam és a párt - néhány magyar janicsár közreműködése

ellenére is - szerb kezekben van, az egyre erősödő antidemokratizmus mellett, sőt azzal közvetlen összefüggésben növekszik a magyarságra gyakorolt nyomás is. A művelődési életet, az irodalmárokat és a társadalomtudósokat sújtó állandó boszorkányüldözések légkörében az önálló egyetem ötletéről másfél évtizeden át mukkanni sem lehet. S amikor már meg lehet szólalni, akkorra a cselekvés lehetőségei korlátozódnak a minimumra.

Ilyen körülmények között dolgozta ki a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége az önálló magyar oktatási rendszerre vonatkozó koncepcióját, mely a vajdasági magyar autonómia közjogi keretében az óvodától az egyetemig biztosítani kívánja a magyar oktatási és nevelési intézmények független működését. Mind ezt, mint pedig az önálló magyar egyetem gondolatát különös módon éppen a Magyar Tanszék néhány tanára részéről érte elutasító bírálat, azonban nem szakmai, hanem ideológiai és presztízssokok miatt.

Pedig a statisztikai adatok meggyőzően szemléltetik, hogy magyar egyetem nélkül a vajdasági magyarság szellemi felemelkedése elképzelhetetlen. A magyarság arányszámához képest a felsőfokú tanintézetekbe járó magyar fiatalok száma immár negyven éve meglepően alacsony, a volt Jugoszlávia területén kirobbant háború óta pedig egyenesen katasztrofális.

Íme néhány adat!

	1964	1967	1984	1992
Főiskolás	948	789	903	593
Művészeti főiskola (akadémia)	18	20	?	39
Egyetemista	1080	950	2432	1220
Összesen	2046	1759	3335	1852
Százalékarány az összes hallgatóhoz képest	14,8	8,9	10,3	6,9
A magyarság százalékaránya Vajdaságban	23,86	21,70	18,94	16,94

Az 1992-re vonatkozó adatok kapcsán el kell mondani, hogy a főiskolákon kedvezőbb volt a magyarok aránya, mint egészében, ugyanis meghaladta a 11 százalékot, ugyanakkor az egyetemeken a magyar hallgatók aránya még a 6 százalékot sem tette ki!

Az alábbi főiskolákon és egyetemi karokon találunk magyar hallgatókat:

Főiskolák

1. Újvidéki Műszaki Főiskola:	54
2. Beeskereki Műszaki Főiskola:	70
3. Szabadkai Műszaki Főiskola:	224
4. Közgazdasági és Kereskedelmi Főiskola:	18
5. Informatikai és Szervezési Főiskola:	17
6. Újvidéki Pedagógiai Akadémia:	38
7. Verseci Pedagógiai Akadémia:	-
8. Kikindai Pedagógiai Akadémia:	1
9. Mitrovicai Pedagógiai Akadémia:	4
10. Zombori Pedagógiai Akadémia:	4
11. Szabadkai Pedagógiai Akadémia:	163
Magyar főiskolai hallgató összesen:	593

Közülük magyar tannyelvű tagozatra jár:

- az újvidéki pedagógiai akadémián	33
- a szabadkai pedagógiai akadémián	103
- a szabadkai műszaki főiskolán	214

Magyar tannyelven végzi a főiskolát összesen 350 hallgató, azaz a magyar nemzetiségű főiskolások 59,02 százaléka.

Az újvidéki óvónőképzőnek (a későbbi pedagógiai akadémiának) 1975 és 1991 között 518 magyar hallgatója volt, a hallgatók száma 13 (1988-ban és 1978-ban) között mozgott. Az 1990/91-es tanévben a pedagógiai akadémián több tárgyat már nem magyar tannyelven hallgattak.

A szabadkai pedagógiai akadémia magyar tagozatain 1977 és 1991 között 861 hallgató fordult meg. 1991-ben hatvanan jártak magyar tagozatra, s a tantárgyak mindegyikét anyanyelvükön hallgatták. A szerb oktatási miniszter rendeletére a tanítóképzés Szabadkán 1993-ban megszűnt, ugyanakkor Tanítóképző Egyetem indult Zomborban az 1993/94-es tanévtől kezdődően, az új, kisebbségellenes kurzusnak megfelelően immáron magyar tagozatok nélkül!

A szabadkai műszaki főiskolán bizonyos tantárgyakat 1975 óta magyarul is lehet hallgatni, az elektromossági szakon összesen 7, a gépészetin összesen 8 tárgyat. 1991/92-ben az előzőn nyolcvannégyen, az utóbbin ötvenketten folytatták magyarul a tanulmányaikat, legalábbis a szerbiai oktatási minisztérium kimutatásai szerint.

Művészeti Akadémia

A Művészeti Akadémia színészeti szakán (Újvidéken) négy szaktárgyat, valamint az általános tárgyakat hallgathatják magyarul. 1991/92-ben a minisztérium jelentése szerint „mintegy 20-an” hallgatták a magyar előadásokat. Egy tartományi parlamenti jelentés szerint viszont egy évvel később a 39 hallgatóból összesen 11 magyar színinövendékük volt.

Státusuk szerint a hallgatók jogállása az egyetemistákéval azonos.

Egyetemi karok

1. Természettudományi-matematikai Kar.	177
2. Mezőgazdasági Kar.	123
3. Szabadkai Építészeti Kar.	51
4. Testnevelési Kar.	27
5. Közgazdasági Kar:	2369
6. Orvostudományi Kar:	79
7. Becskereki Műszaki Kar:	44
8. Technológiai Kar:	57
9. Bölcsészettudományi Kar:	184
10. Műszaki Tudományok Kara:	193
11. Jogi Kar:	46
Magyar egyetemi hallgató összesen:	1220

Közülük a tantárgyak egy részét magyarul hallgatók aránya:

- a szabadkai közgazdasági karon 34 hallgató összesen 6 tantárgyat hallgat anyanyelvén, rajtuk kívül huszonkilencen két, negyvenkilencen egy szaktárgyat hallgattak magyar tannyelven. (Korábban jóval több tantárgyat lehetett magyarul

hallgatni.) E csonka formájú „magyar tannyelvű” képzést 1970/71-ben 278, 1976/77-ben 300, 1980/81-ben 232, 1986/87-ben 142, 1990/91-ben 136, 1991/92-ben 123, 1992/93-ban pedig már csak 112 fő választotta.

- a szabadkai építészeti karon 1982/83 óta 11-19 tantárgyat hallgathatnak magyar nyelven egészen 1991/92-ig, amikor is az oktatási törvényre hivatkozva többé nem szervezték meg a magyar oktatást, mivel a törvény által előírt 30 hallgató helyett mindössze 19 elsőéves kérte. Tanulságos képet nyújt a magyar nyelvű képzés leépüléséről a tanulmányaikat magyar tannyelven megkezdőkre vonatkozó mintegy évtizedet átfogó statisztika:

tanév	magyar hallgatók	tantárgyak magyarul
1982/83	61	11
1983/84	39	11
1984/85	52	19
1985/86	47	19
1986/87	26	11
1987/88	26	11
1988/89	13	11
1989/90	15	11
1990/91	14	11

- A hivatalos tartományi jelentések szerint az újvidéki bölcsészkaron 176 hallgató folytatja magyar nyelven a tanulmányait. Ez az adat azonban pontatlan. Mivel magyar nyelvű oktatás a karon kizárólag a magyar tanszéken folyik, könnyen kiszámítható, hogy hány magyar hallgató van, ha összeadjuk az 1988/89-es tanévtől 1991/92-ig beiratkozottak számát. Nos, ha figyelembe vesszük a távhallgatókat is, s ha ugyanakkor figyelmen kívül hagyjuk a lemorzsolódást, ez a szám akkor is mindössze 134.

Természetesen a karon azon hallgatók számára, akik magyar anyanyelvűek vagy más nemzetiségűek ugyan, de a magyar nyelvtanulást igénylik, fakultatív alapon megszerkesztik a magyar nyelvű lektorátust is. A lektorátus azonban nem pótolhatja az anyanyelvű szakképzést, s a tanterv szerint lényegében anyanyelvűképzésre, illetve más nemzetiségűek esetében nyelvtanításra korlátozódik.

A Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékére iratkozók száma az elmúlt két évtizedben:¹⁷

év	rendes hallgatók	távhallgatók	összesen
1970/71	32	12	44
1971/72	18	2	20
1972/73	39	6	45
1973/74	42	10	52
1974/75	30	11	41
1975/76	43	11	54
1976/77	45	9	54
1977/78	39	10	49
1978/79	34	8	42
1979/80	42	17	59
1980/81	32	12	44
1981/82	39	11	50
1982/83	33	4	37
1983/84	27	15	42
1984/85	33	7	40

1985/86	27	6	33
1986/87	28	6	34
1987/88	25	1	26
1988/89	31	6	37
1989/90	33	7	40
1990/91	28	3	31
1991/92	24	2	26

Az 1993/94-es tanévre jelentkezett rendes hallgatók száma mindössze 16! Fennállása óta a Magyar Tanszéken 140 általános iskolai és 430 középiskolai tanár nyert oklevelet, emellett a hetvenes évek végétől kezdődően igen sok hallgató szerezte meg a tanári oklevél mellett a könyvtárosi és a fordítói egyetemi minősítést is. Az 1972/73-as tanévben indult meg a tanszéken a posztgraduális képzés, magyar egyetemi oktatók bevonásával, elsősorban a belső szükségletek - a megfelelő szakmai minősítések megszerzésének céljából. Az azóta eltelt időben 42 személy szerzett magiszteri oklevelet, ugyanakkor 25 személyt avattak a tudományok doktorává.

Összegezve az elmondottakat: a vajdasági magyar oktatás helyzete általában azokban az években javult, amikor az általános társadalmi változások a nyitás, a demokratizálás irányában hatottak, és rendszerint azokban a periódusokban romlott, amikor az emberi, társadalmi, politikai szabadság - a nemzetiségi vonatkozásoktól függetlenül is veszélybe került. Mint amilyen veszélybe került a szabadság ügye, és azon belül, azzal együtt a kisebbségek létbiztonsága a szerb nacionalizmus hatalomra kerülését és a legújabb Balkán-háború kitörését követően. (Ezt példázzák az új oktatási törvények s a Belgrádban kinevezett iskolaszékek és iskolaigazgatók.) Részben ennek, részben a háború és a gazdasági embargó következtében történő mind gyorsabb elnyomorodásnak, részben a hazai magyar oktatási intézmények tudatos lezüllesztésének a hatására egyre többen iratkoznak magyarországi tanintézetekbe. Csupán az 1993/94-es tanévben először beiratkozók közül 109 vajdasági fiatal részesül ösztöndíjban, ugyan akkor nyolcvanán tanulhatnak a Kodolányi Nemzetközi Előkészítő Intézetben is. Mindez óriási segítség, különösen most, amikor egy-egy havifizetésből gyakran már az utazási költségeket sem lehet fedezni. Azonban a megoldás útja mégsem ez, hanem az önálló magyar oktatási rendszer megteremtése, az óvodától az egyetemig.¹⁸ Enélkül megszűnik a magyarság értelmiségi utánpótlása, s valóban nem lesz más választásunk, mint a beolvadás vagy a kivándorlás.

Jegyzetek

- 1 Dr. Deák Leó: Magyar iskolaügyünk a jugoszláv uralom idején. In: Csuka Zoltán szerk.: *A visszatért Délvidék*. Budapest 1941. 27-36.
- Deák szerint Horvátországban 1918-ig a Julián-egyesület 65, a MÁV 14, a protestáns egyházak 11 magyar iskolát működtettek. Mint ismeretes, Szerémség 1868 és 1918 között Horvátországhoz tartozott.
- 2 Mészáros Sándor: *Madjari u Vojvodini 1924-1941*. Novi Sad 1989. 49-57.
- Ezenkívül még ld.: Malušev Cvetko: Magyar könyvkiadás az új Jugoszláviában. *Híd* 1950/1-2. 120.
- 3 Szita László: A nemzetiségi iskolaügy alakulása a II. világháború idején a visszacsatolt Bács-Bodrog vármegyei területen 1941-1944. *Cumania* 9. 257-290.
- 4 Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Újvidék 1991. 42---43.
- 5 A. Sajti Enikő: Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság. Szeged 1991. 125-126.
- 6 Lőrinc Péter: Államosítás és iskoláink. *Híd* 1947/I. 48.
- 7 Mirnics Károly: *A szórványmagyarságtól a szigetmagyarságig*. Kézirat, 12-13. Mirnics tanulmányában kimerítően foglalkozik Vladan Jojkićnak a kisebbségek asszimilációjára vonatkozó koncepciójával, melynek elemeit a második világháború utáni kisebbségpolitikában kamatoztatta a szerb, illetve a jugoszláv pártállam.

- 8 Az adatok a jugoszláv Szövetségi Statisztikai Hivatal évkönyveiből származnak. Itt jegyzem meg, hogy Molnár Géza a *Létünk* 1980/2. számában az 1949/50-es tanévtől az 1976/77-es tanévig közölte az adatokat Nemzetiségi tanulók anyanyelvi oktatása a statisztika adatainak tükrében címmel. Molnár megállapításaival viszont nem mindenben egyezünk. Így azzal sem, miszerint Jugoszláviában „az anyanyelvi iskoláztatás jogának gyakorlása állandó és következetes”. Ezt éppen az ő általa is ismert statisztikai adatok cáfolják a legkézzelfoghatóbban.
- 9 Vö. a tartományi Statisztikai Hivatal kiadványával: *AP Vojvodina 1964-1967*. Novi Sad 1968. Ez a kiadvány kivételesen a vajdasági nemzetiségi (kisebbségi) oktatásról is közöl adatokat. A szerbiai és a vajdasági statisztikai kiadványok ezen a téren általában nem jeleskedtek. Ezenkívül néhány adat található Milan Lučić: *Položaj i prava manjina u Vojvodini*. Novi Sad 1993. című könyvében, valamint a tartományi kormánynak a vajdasági parlamenthez küldött jelentésében (1993. VI. 2.)
- 10 Tóth Lajos: A József Attila Tudományegyetem egységes kísérletének a vajdasági iskolareform szemszögéből való összehasonlító vizsgálata. *Létünk* 1982/86. 1046.
- 11 A Szövetségi Statisztikai Hivatal adatai.
- 12 Uo.
- 13 B. Szabó György: A magyar tanárok kérdése. In: *Élmény, szerep, hivatás*. Újvidék, 1988. 127-129.
- 14 Utasi Csaba: Ki a nacionalista? *Új Symposion* 1967/24-25.
- 15 *Tartományi kormányjelentés*. 1993. VI. 2.
- 16 Uo.
- 17 A szerb közoktatási minisztériumnak dr. Páll Sándor köztársasági népképviselő képviselői kérdésére adott írásbeli válasza (1992. április) alapján.
- 18 Tévhit, hogy ehhez hiányoznak a káderfeltételek! 1992-ig Vajdaságban 128 kutató szerezte meg a tudományok doktora minősítést, a magyar magiszterek száma pedig meghaladja a nyolcvanat. A magyar hivatásos kutatók száma pedig csak a Vajdaságban (Belgrádot tehát figyelmen kívül hagyva) megközelíti a 350-főt.

BÉLA CSORBA

FROM CONVALESCENCE TO ATROPHY. EDUCATIONAL AFFAIRS IN YUGOSLAVIA'S VAJDASÁG REGION AFTER THE SECOND WORLD WAR

This paper resumes the development of educational system of Hungarian minority in Yugoslavia's Vajdaság region. He presents the development of the number of elementary, secondary and higher schools as well as of the students in the last decades. The situation of Hungarian educational affairs grew better in periods when general social processes developed in the direction of democracy and pluralism, and deteriorated when human, social and political freedom was generally endangered, mostly after the beginning of the recent war in the Balcans. This also led to new, discriminative educational laws and dispositions. Furthermore, the war and the economic embargo led the educational affairs of Hungarian minority in the Vajdaság into a general crisis.

MARTA BATÍKOVA

Vegyesházasságok Pozsony környékén

Az etnokulturális folyamatok vizsgálata olyan kisközösségi szinten, mint amilyen a család, illetve a rokonság lehetővé teszi az etnikai kapcsolatok és konfliktusok kialakulásának és dinamikájának aprólékos elemzését.

Bevezető megállapításunkat megkérdőjelezheti a családi és rokoni introvertáltságról, illetve az etnikai endogámiáról - mint a család reprodukálásának általában elfogadott mintájáról kialakult elképzelés (Bromlej, 1981: 368-369). Az elmúlt évtizedekben az etnikailag vegyes területeken végzett vizsgálatok azt mutatják, hogy a családi körön belüli „bezárkózás” főleg a házastárs kiválasztása terén csupán egyike azon kialakított lehetőségeknek, amelyek közt gyakran megtalálható „a kifelé való nyitás” is, azaz az etnikailag vegyes házasságok létrejötte. Ez a jelenség jól ismert az egymással szomszédságban élő társadalmak, valamint az etnikai szórványok és zárványok érintkezési zónáiban (Heroldová, 1983.; Szyferová, 1983.; Posern-Zielinski, 1982.). A jelenség azonban mindig a konkrét történelmi összefüggések és az együttélés különböző időhatáraiban vizsgálható.

Mikrovizsgálatunk témájául mi egy olyan család példáját választottuk, melynek egy rokonsági körön belüli etnikai útját követhetjük nyomon, az elmúlt 150 év során. A megfigyelés tárgyát képező életutak Somorjáról, a Csallóköz felső részéről indulnak. Azon időszakasz alatt, amelyre a megfigyelés vonatkozik, magát a várost és annak közvetlen környékét magyar és német lakosok lakták. Mellettük éltek még különböző szlovák, szerb, horvát, zsidó és cigány etnikai csoportok is. 1918 után az egész terület elszlovákosodott, és a megfigyelés időszaka alatt már a magyar és a szlovák etnikum közti valóságos érintkezési zónát képezett. Az ilyen zónák jellemzője az, hogy bennük nem lehet szigorúan vett értelemben elkülöníteni pontos etnikai határokat (Jakubíková, 1983; 1984; Kalavsky, 1981). A környezet etnikailag kevert és tarka jellege valószínűleg a vizsgált család etnikai összetételének történetére is hatást gyakorolt.

A családban meglévő szájhagyomány alapján a Klimits család Somorján a 19. század első harmadában települt le. Vezetéknevük azt mutatja, hogy valószínűleg horvát családról volt szó, amely a letelepülés időszakában már horvát eredetű magyar családnak számított, melynek kései utóda Somorjára valószínűleg az úgynevezett horvát etnikai koridor területéről érkezhetett. Ugyanakkor érdekes, hogy a család leszármazottjai több összefüggésben is a rác, azaz szerb származást emlegették; melynek azonban ellentmond a család római katolikus vallása, amely mint ismeretes, élesen szembenáll a szerb etnikai identitással. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ezen a területen a rác etnikai megnevezés nemcsak a szerbekre, hanem azokra a horvátokra is vonatkozott, akik saját szülőföldjüktől távol lévő területeken éltek.

Az eddig legkorábbi hivatalos bejegyzés a család vezetéknévéről az anyakönyvben Paulus Klimics név alatt található, aki foglalkozása szerint „nodularius civis”, azaz városi gombkötő és kötélfonó, feleségével Német Teréziával. 1852-ben születik a fent nevezett szülők gyermekeként Károly (Carolus, 1852). Az édesapa, aki mestersége mellett még egy kocsmát is bérelt, valószínűleg eléggé módos polgár lehetett ahhoz, hogy fia számára a művelődést is biztosítani tudta. Károly a Szentgyörgyön a piarista gimnáziumban tanult, egészen addig, míg a család tanulmányait fizetni tudta. A szájhagyomány szerint „az apa kocsmája leégett és így fiának félbe kellett szakítania tanulmányait”. Hazatérve a cipésmesterséget tanulta ki, valószínűleg valamelyik helyi mesternél, hisz a somorjai csizma- és cipőkészítő

iparág nagyon fejlett volt. A családban emlegetik, hogy Károly inasévei befejezte után gyakornokként valamennyi időt Budapesten is eltöltött (ami presztízsz szempontjából szokás volt a divatáruval foglalkozó mesterségeket művelők életében). Valószínűleg 1875-ben (a pontos dátumot ez idáig nem sikerült megállapítanunk) Károly feleségül vette Vajda Borbálát (aki 1855. február 15-én született), Vajda Istvánnak egy tekintélyes városi polgárnak (nobilias civis) és Lindtner Borbálának (a városi szülőbábnak) a lányát.

A „férje” etnikai jellemzését Borbála asszony elbeszéléséből ismerjük, aki gyakran visszaidézte lánykorának azt a szokását, amikor az eladó sorban lévő lányok azután érdeklődtek, hogy ki fogja őket feleségül venni. Mindezt úgy lehetett kideríteni, hogy a szentestét megelőző este ki kellett néznie az utcára, és akit ott elsőnek meglátott, olyan férjre számíthatott. „És láttam egy csúnya., vörös rácot - és az is lett”. Bármilyen volt is Borbála véleménye a férjéről több mint 60 évet éltek együtt. Ebből a házasságból 11 gyermek született.

Ebből 9 megérte a felnőtt kort, és saját családot alapított. Az alábbiakban a két legidősebb lány családjáról szeretnénk részletesebben szólni.

Az 1876. január 4-én született Izabella Johann Huber felesége lett, aki a burgenlandi Lutzmansburg nevű községből származott. Hogy mit keresett Somorján, azt nem tudtuk eddig kideríteni, feleségét azonban elköltöztette Oviszte nevű községbe, ahol egy nagy kerti vendéglője volt. Huber osztrák volt, és a családi kommunikáció nyelve is ehhez a tényhez alkalmazkodott. A német nemcsak egyenrangú nyelvvé vált a magyarral, hanem lassan fölébe is kerekedett a magyarnak. Foglalkozására való tekintettel nagyon valószínű, hogy Johann Huber beszélt szlovákul is. Az unokák emlékeiben felmerül a nagyapa lehetséges horvát származása is, amelyet a burgenlandi származás és a keresztnév-használat is alátámaszt. Azt is tudjuk róla, hogy a csehszlovák államhoz lojálisan viszonyuló ember volt. Erről tudósít az az esemény, amikor a háború végén a Magyar Tanácsköztársaság fölkelői azzal fenyegették meg őt, hogy felakasztják. E szerencsétlen kimenetelű esemény előtt a bevonuló csehszlovák katonák mentették meg, akiknek attól fogva hálás volt élete megmentéséért.

Huber nem állt kedvelt ember hírében, mert Klimits Izabellával való házasságát a családban úgy értékelték, mint Izabellának dacból elkövetett lépését, mivel szülei megakadályozták abban, hogy azt az embert válassza, akibe beleszeretett. Annak jeleként, hogy házasságát Iza szenvedésként éli át, egész életében visszavonulva élt, és sosem öltött magára háziköntösön kívül más ruhát. Eredetileg azonban valószínűleg ambíciókkal teli tervei lehettek, mert a családi levéltárban található egy francia nyelvkönyv, amely egykor az ő tulajdona volt. Leánykorában húgával, Vilmával egy bizonyos ideig Pesten dolgoztak a Brandt pékség- és cukrászdában. A pesti munka célja nemcsak a stafírungra való megszerzése volt, hanem „a pesti rend szerinti” ház és háztartás vezetésének tudományában való elmélyülés is.

Izabella és Hans házasságából három gyermek született. Mária (gyermekkorában meghalt), Rudolf (1903 - 1991).és Izabella (1915 - 1969). Rudolf Kereskedelmi Akadémiát végzett, és hivatalnokként a városi magisztrátusban dolgozott. Menyasszonyt egy pozsonyi német családból szerzett magának. Hermina Imhof (1910 - 1974) férjhez menetele előtt szintén elvégezte a Kereskedelmi Akadémiát (1931-ben), és mint banktisztviselő dolgozott. Rudolf és Hermina házasságából Lia nevű lányuk született (1932). A család Pozsonyban élt, 1945 után Ovisztén. A családi kommunikáció nyelve túlnyomórészt a német volt. Valószínű, hogy a házastársak szlovákul is beszéltek.

Lia szlovák iskolába járt, és egy Duna-menti hajógyárban ismerte meg jövendő férjét, Juraj Berčiket (1927. augusztus 27-én született). Berčík vegyészmérnök volt, és házasságukból, amely 1956-ban kötött, Magda (1957), Zuzana (1963) és Péter (1969) nevű gyermekük született. A gyermekek beszélnek németül, részben magyarul is, de a családi kommunikáció nyelve Berčíkéknél egyértelműen a szlovák. A gyermekek szlovák iskolába jártak, és mindkét lány szlovák férfihez ment férjhez (Magda: Marian Horník - 1958), (Zuzana: Lubos Vrba - 1964).

Ettől kicsit különbözik Izabella családjának etnikai képlete. Ő 1940-ben ment férjhez Dr. Mikus Mártonhoz (1910-1976), aki magyar családból származott Tercsről (mai nevén Nová Lipnica). A Stefánia Kávéházban teázás közben ismerkedtek meg véletlenül. Mikus Márton abban az időben katona volt, és ovisištei kaszárnnyában szolgált. Innét járt rendszeresen udvarolni jövendő nejének, aki édesapja vendéglőjében dolgozott. Esküvőjük után (1940) Prievozra költöztek, ahol Mikus doktor megkezdte általános orvosi praxisát. Egy idő után ideköltöztek a Huber nagyszülők is. A családban németül, magyarul is beszéltek, de mindkét házastárs beszélt szlovákul is. 1941-ben ikergyermekeként született Izabella és Márta nevű lányuk. A nagymamával ők leginkább magyarul beszéltek, és amikor az az utcán - ne adj Isten - németül szólt hozzájuk, rákiáltottak, hogy ezt nem szabad. Izabella elvégezte az orvosi egyetemet, s 1963-ban ment férjhez dr. Makkai Ferenchez, aki egy jeles pozsonyi orvosi családból származott (Bio Slovnik 4, s. 39). Gyermekeikkel Mariannával (1965) és Ferencsel (1969) odahaza szlovákul beszélnek annak ellenére, hogy a gyermekek a nagyszülőktől magyarul is, németül is megtanultak.

Márta szintén befejezte az orvosi egyetemet, és 1974-ben férjhez ment Milan Polak újságíró és színháztudományi szakemberhez. Odahaza csak szlovákul beszéltek, fiuknak, Martinnak (1975) tulajdonképpen nem is volt lehetősége más nyelvet megtanulni a családban, hisz a nagyszülők akkor már nem éltek. Az utolsó időben - édesanyja szerint valószínűleg barátaitól felcukkolva - többször szemrehányást tett anyjának magyar származása miatt és azért, hogy anyja nyíltan magyarnak is vallja magát.

Klimitsék másik lánya Vilma (1877-1968), ahogy ezt már jeleztük, leányként egy bizonyos időt Pesten töltött. Munkája mellett eljárt a Szent István Bazilikába, és ott énekelt a Bazilika énekkarában is. A karnagy arra próbálta rávenni, hogy folytassa tanulmányait az énektanulás területén. Szülei azonban ehhez az életpályához nem adták belegezésüket. Vilma visszatért Somorjára, és csakhamar nővérehez költözött Ovisištére, ahol segített a kertvendéglő vezetésében. Ez a munka azonban nemigen tetszett neki, és nem tudott elég kellemes modorban bánni a vendégekkel. Közben Izához hasonlóan Vilma életéből is tudunk egy betöltetlen nagy romantikus szerelemről, egy bizonyos földmérő iránt, aki búcsú nélkül eltűnt az élet forgatagában.

Vilma Ovisištéről nem tért haza, hanem a pozsonyi Schlesinger-szanatórium gazdasági gondnokaként dolgozott, ahol megismerkedett jövendő férjével, Rudolf Waschnákkal (1882 - 1963). Esküvőjük 1912-ben volt. Rudolf Bécsben tanult és katonáskodott, majd erdőfelügyelőként Andrassy grófnál dolgozott. Ebben az időben ismerkedett meg Vilmával Šenkvicén. Később 1920-ban a gömöri Polom-birtokra helyezték át. Rá mint nagyapára úgy emlékeznek, hogy kifogástalanul tudott németül és magyarul, szlovákul azonban erős „záhorák” tájszólásban beszélt. Odahaza leginkább németül (Vilma németül még a Huber családban tanult meg), magyarul és szlovákul beszéltek. Gömörben Vilma is megtanult szlovákul azoktól az asszonyoktól, akik az erdésznél szolgáltak. Életük következő állomása a Kassa melletti Slanec volt, ahonnan nyugdíjas korukra visszaköltöztek Somorjára. Házasságukból két leány született: Edit (aki gyermekkorában meghalt) és Márta

(1915), aki 1934-ben feleségül ment a Tiszolcraól származó szlovák evangélikus tanítóhoz, Vlado Maničhoz (1911 - 1950), Polomban. A visszaemlékezések szerint Vlado felesége iránti tiszteletből megtanult magyarul, és ezt a tudását később bizonyos fokig használni is tudta, mert 1947-48-ban tagja volt az áttelepítési bizottságnak Budapesten. 1945 után Somorján éltek, Márta azonban korán megözvegyült, és egyedül nevelte fél két lányát, Mártát (1937) és Erikát (1940), miközben adminisztratív munkát végzett. Idősebb lánya, Márta Pozsonyban tanult, és itt ment férjhez 1964-ben Dr. Dušan Trnovský nevű szlovák férfihez. Jelenleg Topolcsániban élnek, ahol Márta tanít a gimnáziumban, férje pedig orvos. Gyermekük Vlado (1965) és Andrea (1968) - férje után Hriškova - sem németül, sem magyarul nem tudnak, és odahaza kizárólag szlovákul beszélnek.

Kisebb lányuk, Erika 1961-ben ment férjhez Ján Procházkához, házasságuk azonban hamar szétesett. Második férjével S. A. Čapekkal, aki eredetileg Kárpátaljáról származott, ugyancsak rövid időt élt együtt, mivel a hivatalok megakadályozták, hogy férje állandó jelleggel feleségéhez költözzék. Első házasságából született Erik nevű fia (1961), aki ugyan szlovák iskolába járt, de a somorjai környezet és a családban használatos magyar nyelv, a magyart a szlovákkal egyenrangú kommunikációs nyelvvé tette. Valószínű, hogy ez az egyenrangúság rövidesen érvényét veszti, mivel 1993-ban feleségül vett egy szlovák lányt, Patricia Lazarovát, aki nem tud magyarul.

Ennyit találunk a Klimits család két ágának életrajzi adataiban. Érdekes etnikai mutató a házastárs kiválasztásának preferenciájára. A véletlen egybeesés következtében mindkét ág kezdetén létezik a betöltetlen szerelem legendája: az egyik esetben egy magyar katonatiszt, másik esetben egy földmérő személye. A házasság mindkét esetben „tartalék” megoldásként merült fel. Az etnikai endogámia mindkét lány esetében csak az ideák szintjén létezett, mert végül is mindkét nővér egy idegen etnikumhoz tartozó személlyel kötött házasságot. Iza nem is tudatosítva azt a gazdasági föllendülést, amelyet férje hozott a családba, mindvégig passzívan viselte osztályrészét. Vilma azonban sokkal aktívabban viselkedett. Gazdaságilag és társadalmilag jól szituált házastársával szemben bizonyos fokú alárendeltséget is érezhetett, ezt azonban azzal tudta ellensúlyozni, hogy férjével németül beszélt, és a szlovák környezetben szlovákul is megtanult. Saját anyanyelve, a magyar a családi érintkezés részévé vált.

A család leszármazottainak soron következő generációi esetében nehéz etnikai szempontból céltudatos partnerválasztást feltételezni. A párválasztásnál leginkább az a környezet volt a meghatározó, amelyben a fiatalok mozogtak. Társadalmi szempontból mindhárman, Rudolf, Bella és Márta magas presztízzsel rendelkező partnert választottak maguknak. Rudolf mint fiatal hivatalnok, a magához illő pozsonyi ifjúság köreiből mozogott, amely párválasztását etnikailag is determinálta. Nővérenek, Bellának kevesebb lehetősége volt a kötetlen ismerkedésre. Véletlenszerűen ismerte meg partnerét, akit megfelelőnek tartott - természetesen nem csak etnikai szempontból. Látszólag legmerészebb lépést közülük Márta tette, aki evangélikus szlovákot választott magának férjül, annak ellenére, hogy apja szlovák származása miatt ez a lépés nem okozott különösebb sokkot a családban. Vilma, amikor férjét arra kérte, hogy tanuljon meg magyarul, ezt nem saját „uralkodásvágyának” kiterjesztése miatt tette (hisz ebben az időben már maga is beszélt a szlovák nyelvet), hanem sokkal inkább saját korábbi multilingvális tapasztalatai miatt.

Az utódok harmadik generációjában - a véletlennek köszönhetően - a lányok mindegyike a második világháború alatt élte meg saját gyermekkorát, amely Dél-

Szlovákiában jelentősen hozzájárult az etnikai és társadalmi változásokhoz is. Pozsony az elmúlt fél évszázadban jelentősen elszlovákosodott, és ez minden társadalmi rétegben jellemzővé vált. Nincs mit csodálkoznunk tehát azon, hogy a lányok leginkább szlovák családokban találták meg saját partnereiket. Az etnikai hovatartozás bevallása - tekintettel a magyarokkal és németekkel szembeni háború utáni repressziókra is - a szlovák nemzetiség preferenciáját hozta magával. De ettől sokkal fontosabb volt a művelődés iránti igény, amely mint a mobilitás egyetlen lehetősége, képes volt méltó társadalmi pozíciót biztosítani az egyén számára. Mi több, az említett lányok közép- és felsőfokú oktatási intézetekben tanultak. Többnyelvű családi környezetként maradt fenn a Makkai család, ahol az erősen élő családi hagyomány és a házasársak közötti kapcsolat is erősítette ezt az igényt. Procházka Erika családjában a kétnyelvűség az anyának a nagyszülőkkel való kapcsolata miatt őrződött meg, és mindehhez hozzájárult a saját házasságának sikertelensége is, nem is szólva Somorja városka társadalmi környezetéről, ahová az eredeti Klimits család leszármazottai közül egyedül visszatértek, és máig is élnek. Polák Márta családjában a kommunikáció kizárólag szlovák nyelvű volt, ugyanúgy mint Berčíkéknél és Trnovskýéknál. A gyermekek többsége, akik egy időben együtt élhettek a nagyszülőkkel is, a szlovák mellett németül és magyarul is beszélnek. Akkor azonban, amikor ez a lehetőség megszűnt, vagy túl rövid ideig tartott, akkor a szlovák nyelv mellett már nem használták a németet és a magyart.

Kutatásunk érdekes fejezete volt, a különböző generációk etnikai tudatának vizsgálata. Be kell ismernünk, hogy ebben az irányban nem jutottunk el egyértelmű álláspont kialakításáig. Valószínűleg ez annak tudható be, hogy az etnikai identitás tudatos megvallása a családi környezetben sosem volt lényeges dolog. Konfrontációra akkor kerülhetett sor, amikor új kapcsolatok révén idegen etnikai eredetű partner került a családba. Az új partner családba való betagozódása után azonban gyorsan kialakult a konfrontáció-mentes együttélés modellje. Ezeket a konfliktusokat egyébként is hordozta a „nagy” történelem, a külső társadalmi környezet, s velük szemben védekezni csak a család belső megszilárdításával lehetett.

Ez a belső konszolidáció egyértelműen plurális jelleget hordozott magában. Általában mindig megfigyelhető egy bizonyos nyelv elsőbbsége, amely egyúttal az etnokulturális együttélési minta alapját is adja. Általában egy nyelv vált uralkodó nyelvvé, ugyanakkor azonban más nyelvek is megtarthatták respektusukat. Három-négy generáció életében a család etnikai jellege azáltal változott meg, hogy a házasársak idegen etnikai közösségből származtak, ezzel együtt a családon belül a magukkal hozott nyelv vált elsődlegessé, ami rendszerint összefüggésben állt a makro szintű történelmi, etnikai és politikai változásokkal is. Az utódok legfiatalabb generációjában szemmel láthatólag túlsúlyba került a szlovák etnikai hovatartozás kérdése, bár ezt verbálisan sosem nyilvánították ki. Egy ilyen deklaráció élesen szemben állt volna a család etnikai történetével és nem lenne különösebb jelentősége a családtagok életében sem. Valószínűleg a kettős identitás tényének megjelenésével van dolgunk, amelyet a következő kérdések megfogalmazásával elemezhetnénk: - Milyen családi környezetből származom? - Milyen etnikai csoporthoz tartozom? - Fontos-e egyáltalán számomra, hogy választ kapjak ezekre a kérdésekre?

Ezek a kérdések azonban a kis társadalmi közösségek etnikai arculatának vizsgálatában további kutatásokat igényelnek.

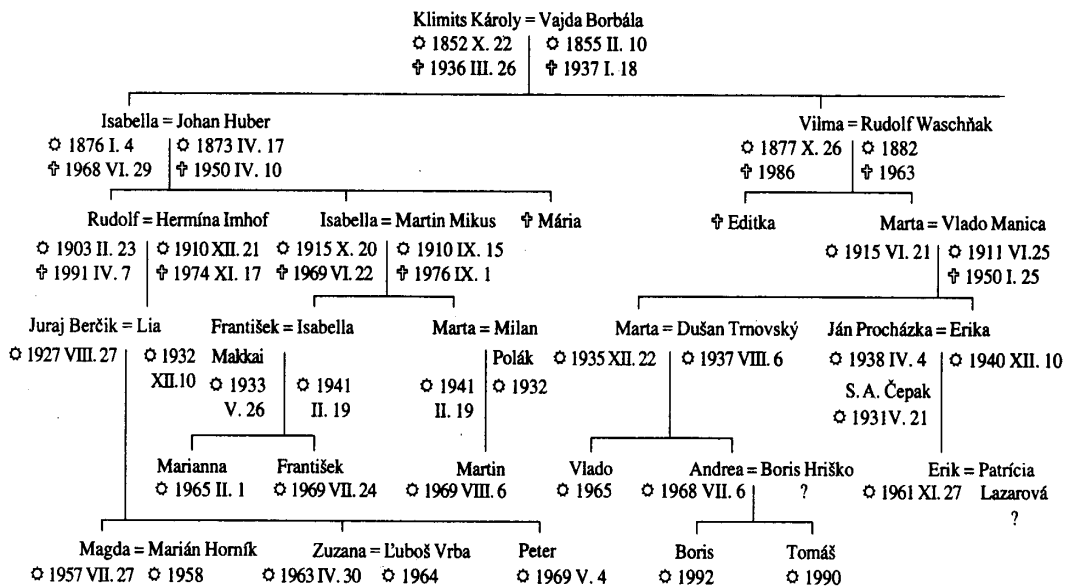
Fordította: Molnár Imre

- Bromlej, Ju. V.: *Sovremennyye problemy etnografii*. Moskva, 1981.
- Heroldová, L.: Předávání etnokulturních informací v etnicky homogénních a etnicky heterogénních rodinách. *Slovenský národopis*, 31. 1983. 494-499.
- Jakubíková, K.: Výskum goralských oblastí Oravy a Kysúc z hľadiska etnického povedomia a svadobných obyčajov. *Národopisné informácie*, 1983. 30-42.
- Jakubíková, K.: Teoreticko-metodologické východiská a niektoré výsledky výskumu subetnickej goralskej skupiny. *Národopisné informácie*, 1984. 25-33.
- Kaľavský, M.: Etnicita alebo etnické vedomie? *Slovenský národopis*, 39. 1991. 354-357.
- Szyffer, A.: Procesy premien kultúrnej tradície v miešaných manželstvách na území severného Poľska. *Slovenský národopis*, 31. 1983. 445-453.
- Posern-Zielinski, A.: *Tradycja a etniczność. Przemiany kultury Polonii amerykańskiej*. Ossolineum, 1982.
- Slovenský bibliografický slovník*. 4. 1990. Martin.

MARTA BATÍKOVÁ ETHNIC PLURALITY WITHIN FAMILY LIFE

The analysis of ethnocultural processes within little groups on micro-sociological level is a valuable method of sociological cognition. This paper presents a concrete example to this analysis, by examining the history of one single family in the last 150 years. During this period the family became a rich network of extensive communities. The author got into contact with several families which trace back their origins to the same ancestor through three or four generations, and she strived after presenting ethnocultural processes which determined the relations' ethnic differentiation within these groups. More generally, she was interested in the processes influencing the formation, change and stiffening of ethnic identity in the family, and intertwining with the family's traditions, values and norms.

A Klimits családja Izabella és Vilma ága

SZABÓ ILDIKÓ

Szocializációs folyamatok a muravidéki magyarok körében¹

Iskolai élmények

A kisebbségi identitás nemzedéki kérdés is. Az idősebb nemzedék - ahogy egyik idős beszélgetőtársunk fogalmazott - vagy a „kis rövid magyar időben” végezte iskoláit, vagy még azelőtt, a régi Jugoszláviában. Nekik volt a legkönnyebb megőrizniük magyarságukat. Egyrészt nem mosódott el emlékezetükben az az időszak, amikor még magától értődő volt magyarnak lenni. Másrészt meg a régi Jugoszláviában az akkor még színmagyar falvak lakóinak nem volt rá lehetőségük, hogy magyarul tanuljanak az iskolában. Mivel pedig szlovénul nem tudtak, a helyi magyar közösségekből való kiszakadásuknak sem volt sok esélye.

Az interjúkból az derül ki, hogy az együtt élő, egy nemzedékhez tartozó magyarok és szlovénok viszonyának az elmúlt négy évtizedben sajátos dinamikája volt. A háború előtti nemzedéknek kevés kapcsolata volt a szlovénokkal. Tanulóéveik idején a magyarok még eléggé zárt közösségekben éltek. A tanulmányait a háború után kezdő és a most negyvenes évei végén, ötvenes évei elején járó nemzedéknek viszont talán minden tagja őriz valamilyen kínos emléket arról, hogy a szlovén oktatási nyelvű iskolába kerülve kiderült: nem tud jól szlovénul.

„Az volt a baja annak a nemzedéknek, hogy nem tudtuk jól a szlovén nyelvet” - mondta az egyik muravidéki magyar költő-újságíró. Ehhez azonban rögtön hozzá kell tennünk, hogy beszélgetőtársaink, miután felidéztek különböző megszügyenüléseik történetét, mindig elmeséltek egy másik történetet is, amely arról szólt, hogy vagy szlovénok, vagy a szlovén társadalomba nyelvileg és politikailag beilleszkedett magyarok segítették őket nyelvi nehézségeik áthidalásában.

A nyelvi nehézségek sokszor nevetséges helyzetbe sodorták az egykori diákokat: „Voltak ilyen tréfás megjegyzések. Hogy mondjuk, bizonyos rovarokról tanultunk. Nem tudtuk a nevét neki, és súgták, és az ember rosszul hallotta. Röhögtek rajtunk, de azt hiszem, nem volt érezhető, hogy ezért lenéznek.” Más esetekben még a kedélyesség sem oldotta a konfliktusokat: „Na, voltak akkor ilyen konfliktusok még az internátusban is, a szlovén srácokkal. Magunk között mindig magyarul beszélgettünk. Akkor azt mondták, hogy »beszélj szlovénul, szlovén kenyeret eszel.«” Többször ránk szóltak, mikor magyarul beszéltünk. Voltak verekedések is. A labdarúgó világbajnokságon mi a magyaroknak drukoltunk. És ott volt velünk szemben a tanulmányi könyvtár. És 20 paráért be lehetett menni a tévét nézni, mert nálunk, a kollégiumban nem volt televízió. És aztán átmentünk oda tévét nézni, és mindig drukoltunk. Aztán nagyon bosszankodtak, hogy miért drukkolunk mi a magyaroknak? Itt élünk. Miért nem a jugoszláv csapatnak drukkolunk?”

Ezekből a történetekből egyértelműen az rajzolódik ki, hogy a szlovén gyerekekből álló kortársi csoport részéről érték sérelmek a magyar gyerekeket. A diákok közötti etnikai ellentéteket - úgy tűnik - a nemek közötti közeledések oldották a leghatékonyabban: „Mi hárman voltunk magyar fiúk az osztályban. És a lányok sokat foglalkoztak velünk. Tanítottak bennünket táncolni, dolgozatokat, házi feladatokat segítettek megírni. És mikor megírtam szlovénul a dolgozatomat, akkor odaadtam mindig valamilyen lánynak, és az kijavította. Mert én tartalmilag jól írtam mindig.”

A következő interjúrészletben is a pozitív és a negatív, élmények összefonódását figyelhetjük meg. A felidézett történetből kiderül, hogy a muravidéki középiskolában egy tanár sietett a diák segítségére. Beszélgetéseink során több, ehhez

hasonló történettel is találkoztunk. Az elbeszélésekből kirajzolódó tanári magatartás két szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt az emlékezet egyaránt megőrizte olyan, magyar és magyarul jól tudó szlovén tanárok emlékét, akik megengedték a magyar diákoknak, hogy magyarul feleljenek, és jó jegyet adtak nekik. Másrészt meg ezek a történetek jól jelzik, hogy ezt a legnehezebb időszakban, az ötvenes években is meg lehetett tenni. A tanárok egy része meg is tette. Az értelmiség tehát a gyerektársadalomnál megértőbben viselkedett a szlovénul nem tudó magyar gyerekekkel. „Bizony, fejből tanultunk, és sokszor kinevettek az osztályban bennünket. De volt egy tanárom, az Szegeden végzett, és mondta, hogy mondjam el magyarul, mikor feleltem. A többiek hallgattak. Két osztálytársam tudott magyarul csak. És én mindig magyarul feleltem egy ideig az első évben történelemből. Négyeseket meg ötösöket kaptam, és haragudtak rám, hogy biztos, csak beszélgetünk. Nem értették, hogy miről van szó.

És akkor elmondok még egy epizódot ezzel kapcsolatban: hogy magyarul írtam meg az érettségi dolgozatomat, és magyarul védtem meg. A címe: A muravidéki kétnyelvű iskolák tíz éve. Dr. Ivas, híres szlovén pedagógusnő elnökölt. A Stefan Barbarics, a Horváth Béla és a Mejak Renata volt a bizottságban. És még, azt hiszem, a Vörös József. Úgy, hogy én magyarul beszéltem, meghallgatták, és akkor kérdezték a dolgozatról. Akkor erre nem volt szabályzat. De én ennek ellenére Muraszombatban szépen magyarul védtem meg a dolgozatomat.”

Ebből az interjúból az is kiderül, hogy az etnikai konfliktusok kissé paternalista, „kézi vezérlésű” megoldása a helyi hatalomtól sem volt idegen: „Volt egy igazgatónő az internátusban, aki jól tudott magyarul, a mai szlovén elnöknek, a Kucsán Milánnak az anyja. Az mindig behívatott bennünket, és letisztázta a konfliktusokat. És a mostani budapesti konzul volt még ott a járáson. A nemzetiségi ügyekkel foglalkozott. És az is el szokott jönni az internátusba, és a gyűléseken magyarázott arról, hogy nem kell minket bántani, mert magyarok vagyunk. Ekkor mindig voltak ilyen beszélgetések, és ha mondtuk, hogy valamire szükség van, akkor mentünk hozzá. Mert abban az időben az ilyen nemzetiségi politikus a táskában hordta a pénzt is meg a papírokat is. Egyszemélyben mindenés volt a magyar nemzetiségi hogyishívják.”

Összefoglalóan azt mondhatjuk tehát, hogy a legidősebb nemzedékhez tartozók - akik szlovén oktatási nyelvű iskolába jártak a háború előtt, de gyenge volt a szlovén nyelvtudásuk és többségükben vagy kizárólag magyar gyerekekből álló osztályokban tanultak - a szlovén nyelvvel kapcsolatos konfliktusaikat az iskolán kívül élték meg, vagy az iskolás évek után, felnőtt korukban.

Ezzel szemben a középnemzedék számára elsősorban a magyar általános iskolát követő szlovén középiskola világa hordozott etnikai konfliktusokat. E nemzedék tagjainak identitását mély sérelmek érték akkor, amikor a legvédtelenebbek voltak: serdülőkorukban. Valójában társadalmi identitásuk került szembe etnikai identitásukkal. Az előbbiből következett szakmai-tanulmányi érvényesülési vágyuk. Ez vitte őket a szlovén középiskolába. Az utóbbi személyiségük épségének megőrzésére ösztönözte őket. Ez inkább elfordította volna őket az elszenvedett sérelmek helyszínétől. Ám társadalmi identitásuk erősebb volt. Elvégezték iskoláikat, amelyekért - úgy érezték - nagy árat fizettek: gyermek- vagy kamaszfejjel elszenvedett sérelmeket. És akár úgy reagáltak ezekre, hogy feladták magyar identitásukat, akár úgy, hogy megőrizték ezt, nem kaptak intézményes elégtételt, amely meghozta volna a kollektív katarzist. Megőrizték viszont az egyéni elégtételek emlékeit: megértő tanárok, emberséges pártfunkcionáriusok gesztusait. Állampolgári tudatukat a frusztrációk mellett ezek az emlékek is alakították. Etnikai identitása

szempontjából ez a nemzedék tűnik a leginkább megosztottnak. Vagy úgy reagáltak az elszenvedett sérelmekre, hogy feladták magyar identitásukat, vagy éppen ellenkezőleg: rendkívül tudatosan vállalták ezt.

A mai harmincasok nemzedékének - úgy tűnik - már kevésbé voltak nyelvi nehézségei. Az egy generációhoz tartozó magyarok és szlovénok viszonya az ő iskolás éveikben volt a legkiegyensúlyozottabb. Ekkor vezették be a Mura-vidéken a kétnyelvű iskolákat. Ezek „felfutó időszakában” többé-kevésbé stabilizálódtak az interetnikus kapcsolatok az iskolában. Egy újságíró így idézte fel ezeket az éveket: „Fontosnak tartom azt is elmondani, hogy egyedül az általános iskolában tanultam magyarul. Tehát sem a középiskolában, sem a főiskolán. A magyar nyelvtudásom autodidakta módon fejlődött, amennyiben fejlődött. Én gyakorlatilag nem is tudtam szlovénul, amikor bekerültem a középiskolába. [...] Az én iskolatársaim, a szlovénok most is tudnak velem beszélni, ha Mariborban élnek, ha Ljubljanában. Én nem azt mondom, hogy nem tudom, milyen filozófiai társalgás, de meg tudjuk beszélni a dolgokat. Úgy beszéljük, hogy kicsit magyarul, kicsit szlovénul. De tudnak.”

Ez az egyensúly az elmúlt másfél évtizedben mindinkább megbomlott. A háttérben az asszimiláció felgyorsulása, az etnikailag homogén települések etnikai arányainak megváltozása húzódik meg. A kétnyelvű iskola lehetőségei sem a belülről is akart asszimiláció megfordítására nem bizonyultak elégségeseknek, sem arra, hogy a szlovénokat érdekeltté tegyék a magyar nyelv tanulásában.

A ma iskolába járók nemzedéke már jobban tud szlovénul, mint magyarul. A lendvai kétnyelvű iskola tanárnője a következő példával illusztrálta a belülről is akart asszimilációt: „Most csinálom a gyerekekkel a búcsút (a ballagást - Sz. I.). A nyolcadikosokkal, az iskolában. Miért szégyelli a pincai gyerek, hogy táncol a táncsoportban? Nem tudom, hogy a pincai gyerek miért szégyelli - mert szégyelli -, nem akarja, hogy fölolvasson a nagyközönség előtt magyarul egy verset. És nemcsak egy gyerek. Egy csomó ilyen volt. És borzasztó volt nekem most, az iskolai év végén megtudni, hogy mi is van azokkal a gyerekekkel, akik jól csinálják ezeket, mindenki meg van velük elégedve, csak éppen ők nem szívesen csinálják.”

A legfiatalabbak nyelvi kapcsolatairól az előbbi újságíró a következőket mondja: „A szomszéd kisfiú, aki a fiammal járt négy osztályban, bejön reggel. Én kérdelem tőle magyarul, hogy »hideg van?« Azt mondja, »nem értem«. Ilyenkor mászok a fára, hogy mi az isten ez? Akkor mi történik? Hát hol vannak a magyar tanárok? Ettől mászok fára. Vagy attól mászok fára, hogy leülök a fiammal átismételni az anyagot. Fölteszem magyarul a kérdést, és azt mondja: »anyu, szlovénul kérdezd, mert így nem értem«. Tehát ettől mászok fára, hogy a fiam Magyarországra készül továbbtanulni, és oda fog menni, és nem fog tudni beszélni, annak ellenére, hogy magyar, hogy az óvodába való belépéséig nem tudott szlovénul. Tehát az én fiam konyhanyelven tudja beszélni a magyart. Amikor Jókait vagy Mikszáthot ismételtük, akkor az olvasókönyvből nem értette a kifejezéseket. Azt kérdezte tőlem, hogy »mi az, hogy erkölcsös?« És ilyentől másztam fára.”

A történelem rétegei

A szomszédos országokban élő, idősebb nemzedékekhez tartozó magyarok több impériumváltást is megélték, és több politikai rendszerről is szereztek tapasztalatokat. A Mura-vidéki falvakban folytatott csoportos beszélgetéseinket történelmi mérlegkésszítéssel kezdtük. Rendszerint a legidősebb lakos foglalta össze a huszadik század helyi történelmét. Tapasztalhattuk, hogy még a középnemzedék is jól eligazodik az egymást váltó államrendszerek között, de a náluk fiatalabbak közül már

csak azokat foglalkoztatja a történelem, akik értelmiségi pályákra készülnek, vagy maguk is értelmiségiek. A tizenévesek többsége történelmileg légüres térben él. Lakóhelyük történetéről szinte semmit sem tudnak, a magyar történelemről sem sokat. Az előbbi a helyi közélet sekélyességének vagy éppen több évtizedes hiányának épp úgy következménye, mint a felnőtt környezet szocializációs stratégiájának. A hivatalos értékelésektől rendre eltérő tapasztalatokról túlságosan sokáig volt érdekesebb hallgatni, mint beszélni. Amikor pedig már lehetett, talán késő volt.

A magántörténelem, ha sokáig nem támaszkodhat nyilvános megerősítésekre, könnyen elveszti a továbbörökítés értelmét. Megelőit elbizonytalaníthatja, hogy a „hivatalostól” eltérően vélekednek valamiről. Márpedig az elmúlt négy évtizedben az itt élő magyarok történelmi és társadalmi tapasztalatai kettős értelemben is nélkülözték az intézményes visszaigazolást. Egyrészt - honfitársaikhoz hasonlóan - ők sem ismerhették fel mindig állampolgárként megélt élményeiket a nyilvánosan kommunikált tartalmakban. Másrészt pedig magyar nemzetiségűekként a rájuk vagy általában a magyarokra és a magyar történelemre vonatkozó, hivatalos vagy félhivatalos, hatalmi pozícióból kifejezett tartalmakkal sem tudtak mindig azonosulni. Ezek a tartalmak - sokszor aktuálpolitikai célokból - éppen magyar identitásuk: ellen irányultak.

Fenntarthatna volna a közös történelmi sorsban gyökerező kollektív azonosságtudatot a lakóközösségek szintjén szemeződő civil társadalom a maga intézményeivel és kommunikációs rendszerével. Ilyen önszerveződéseknek azonban a felülről építkező előző politikai rendszer nem kedvezett, és végképp nem kedvezett a kisebbségi státussal összefüggő civil „ellenvilágok” szerveződésének.

A legtöbb helyen a múlt felidézése katartikus volt. Csoportos beszélgetéseink voltak az első alkalmak a nyilvános emlékezésre. Elfelejtettnek hitt kollektív élmények jöttek elő, és a beszélgetés az együvé tartozás kifejezésének különleges alkalmává vált. Nem szabadulhattunk attól a benyomástól, hogy évtizedek óta mi vagyunk az elsők, akik azoktól, akik mindig csak elszenvedték a történelmet, anélkül, hogy az újabb és újabb változásokhoz a beleegyezésünket kérték volna, legalább megkérdezzük: hogy élték meg az elmúlt időszakokat?

Arra a kérdésre, hogy a különböző korszakokban milyen volt a Mura-vidéki magyarság helyzete, az értelmiségiek a következő válaszokat adták:

A muravidéki magyarság helyzetének értékelése a különböző korszakokban
Százalékban és indexben²

	Nagyon	Elég	Közepes	Elég rossz	Nagyon rossz	Index
Osztrák-Magyar Monarchia	8	32	30	5	24	50
Királyi Jugoszlávia	-	-	19	54	4	30
Magyar uralom	14	35	27	4	-	71
Szocialista Jugoszlávia	1	50	37	4	-	65
Független Szlovénia	5	62	26	1	-	70

A Mura-vidéki értelmiségiek 24, 23, illetve 20 százaléka - elsősorban a fiatalabbal: - nem vállalkozott az 1945 előtti három korszak megítélésére. Azok szerint, akik értékelték az egyes korszakokat, az 1941-től 1945-ig terjedő „magyar időszakban” és a jelenlegi Szlovéniában a legjobb a magyaroknak. Arra a kérdésre, hogy véleményük szerint a következő években hogyan alakul a Mura-vidéki magyarok helyzete, 35 százalékuk válaszolta azt, hogy változatlan marad, és 30

százalékuk azt, hogy javul. Ezek a válaszok a jövő oldaláról támasztják alá a jelennel való viszonylagos elégedettséget.

A csoportos beszélgetések során nem tapasztaltunk jelentős eltéréseket az egyes korszakok megítélésében. A legtöbb faluban az értelmiségiekhez hasonlóan értékelték őket. A kollektív emlékezet működésének sajátosságait jól mutatja a völgyifalusi csoportos beszélgetés egyik idős résztvevőjének válasza:

(„Az itteni magyaroknak melyik időszakban volt a legjobb?”) „Ez egy kicsit nehéz. Például az Osztrák-Magyar Monarchiának én is részese voltam. Az is csak olyan volt, mint az a kis rövid magyar idő (1941-től 1945-ig - Sz. I.). Azzal is meg voltunk elégedve. Én ugyan nem, mert én kint voltam a fronton pár évig, így én abból sokat nem élveztem. De akik idehaza voltak, azok is meg voltak avval elégedve. No, akkor jött egy külön rendszer (a Tito-korszak - Sz. I.). Hát a végén ezt is megszokta a nép, mert bele voltak törődve, hogy ennek így kell lennie. Nem? És hát akkor mit csináltunk... Kellott dolgoznunk. Az egyik jobban feltalálta magát, a másik nem találta úgy fel magát. Most aztán... egy új életet élünk megint csak. Hogy ennek mi lesz a vége már? Ez elég szépen kezdődik. Hogy mi lesz a vége - majd meglátjuk.

(„És melyik volt a legnehezebb?”) Talán a harmincas évek, 38-ig mondjuk, a régi Jugoszlávia. Nekünk legalábbis az volt a legnehezebb. Nem volt munkahely. Szóval, nehéz volt. Nem tudta az ember azt sem értékesíteni, amit termelt.

(„És a háború után?”) Hát, ez egy kicsit nehéz dolog volt. Nekünk legalábbis, magyaroknak. A pár év alatt megszoktuk ezt a szabadságot, hogy egyben voltunk. Nem? Hát egy kicsit nehéz ügy volt, mert egy kicsit nyomás alá vették a magyarságot az első években.”

Figyelemre méltó, hogy interjúalanyunk finom visszafogottsággal jellemzi mind a jobb, mind a nehezebb időszakokat. A két magyar időszakot egymással jellemzi: „(a Monarchia) is csak olyan volt, mint az a kis rövid magyar idő.” A háború utáni idők emlékét pedig minduntalan a „kicsit” jelzővel lágyítja, és általánosságokkal háritja: „kicsit nehéz dolog”, „kicsit nehéz ügy volt”, mert „egy kicsit nyomás alá vették a magyarságot”. Az a tény pedig, hogy az itt élőket nem szokás megkérdezni arról: melyik állam kötelékébe akarnak tartozni, csak a „megszokás” sajátos indoklásában („mert bele voltak törődve, hogy ennek így kell lennie”) sejlik fel.

Az impériumváltásokért az itt élők nagy árat fizettek. Ennek máig ható következményei vannak. Akik magyar katonaként kerültek hadifogságba, nem kaptak kárpótlást, mondván, hogy Jugoszlávia ellen harcoltak. Akik Magyarországon dolgoztak - és ilyenek korábban is sokan voltak -, nyugdíjazásuk során kerültek hátrányba. Egy újságíró a következőket mesélte apjáról: „Elment Bácskába, magyarországi uradalmakban dolgozott napszámosként. És később megalakult itt ez a fűrésztelep, ami sok munkást alkalmazott. És aztán a Feketeerdőben dolgoztak, és itt lett munkavezető. És 19 vagy 20 évig dolgozott ilyen minőségben. De nem tudta érvényesíteni a nyugdíjat. Mert az új rendszerben azt mondták, hogy aki nem dolgozott Jugoszláviában, nem ismerik el a munkáéveit.”

A legsúlyosabb árat azok fizették azért, hogy a nagypolitika játékszerei lettek, akiket kitelepítettek. A kitelepítések nem egyformán érték a falvakat, és nem is voltak olyan méretűek, mint más országokban, de ugyanúgy „kibeszéletlenek” maradtak, mint mindenhol a volt szocialista országokban, és itt sem követte meg senki azokat, akik elszenvedtek. Völgyifaluban például „csak” hét vagy nyolc családot internáltak, de „gyerekeket, mindenkit elvittek” - mesélte az egyik asszony. „A mieink Rakovecen voltak. A papa azt szokta mesélni, hogy le kellett nekik feküdni, aztán motorbiciklivel mentek végig rajtuk. Akkor a mamának a papája meghült, úgy, hogy az ideg... rendszere tönkrement a fejibe. Akkor a Bözsikének meghalt a fia. Ott halt meg.”

A kitelepítések a petesháziaikat sújtották a leginkább: az egész falut kitelepítették, amit az újonnan feltárt kőolajmezők biztonságos kitermelésével indokoltak. „1948 decemberében három nap alatt ki kellett a falu lakosságát telepíteni, és az összes családnak el kellett hagynia a családi fészket, kivéve azokat a családokat, amelyeknél foglalkoztatott volt a vállalatnál. Ez az első kitelepítés igen brutális és minden emberi méltóságot sértő volt. Némely családok fellázadtak, és az ellenszegülőket az UBDA (államvédelmi hatóság) és a katonaság bezárta a lendvai börtönbe. [...] 1949 elején az az utasítás érkezett, hogy az egész falut ki kell telepíteni és szöges dróttal körül vonni”.³ A petesháziaik 1952. április 2-án Tito marsallnak küldött levelükben ezt írták: „A falusiaknak egy napon azt mondták, hogy a kitelepítést »műszaki« okokból végre kell hajtani. Ezek a műszaki okok véleményünk szerint a következők voltak: Petesháza lakosságának többsége (85 százalék) magyar nemzetiségű, ez, azt jelenti, hogy fennállt a szabotázs veszélye. Hangsúlyozzuk, hogy nem volt egyetlen eset és szabotázs kísérlet sem, és a kitelepített falusiak nem okoztak a vállalatnak még kisebb kárt sem, annak ellenére, hogy ezt az elkeseredésük sorsának folytán elvárhatták volna.”⁴ 46 lakóházat és igen sok gazdasági épületet bontottak le. Akik 1951-ben aláírtak egy nyilatkozatot, hogy nem kérnek kártérítést házaikért vagy más tulajdonukért, visszatérhettek. Sokan rákényszerültek erre.

A megélt történelem tehát olyan túlélési stratégiákat valószínűsít, amelyek a leginkább alkalmasak az etnikai konfliktusok elkerülésére. A negatív tapasztalatok akkor is befolyásolják a társadalmi magatartásokat, amikor már múlttá váltak. Egy kis létszámú nemzetiségi csoport esetében logikusan vezetnek a belülről akart asszimiláció felé. Ezt az is elősegíti, hogy a tanított történelem nem teszi eléggé lehetővé, hogy a felnövekvő nemzedékek pozitív érzelmekkel kötődjenek a magyar történelemhez. Ahogy az egyik tanárnő mondta: „Ha azok előtt a gyerekek előtt, akik együtt voltak az iskolában, a magyar gyerekek ősei megszállóként voltak bemutatva az iskolában, akkor érthető valahol, hogy mitől beszél tíz magyar ember szlovénul, ha itt van a társaságban egy szlovén.”

Az egyház szerepe a kollektív azonosságtudat megőrzésében

1948-ig Szlovéniában is működtek egyházi iskolák - mint Jugoszláviában mindenütt -, de akkor államosították őket. Ezekben az iskolákban keresztül azonban az egyház csak kevésbé érzékelhette a kisebbségi problémákat, mivel a két világháború között az egyházi iskolákban is a szlovén volt az oktatás nyelve. Kivételt csak a hittan képezett. Mennyire használják most a magyar nyelvet a hittanórákon és az istentiszteleteken? A tanulmány első részében közölt első táblázat adataiból láthattuk, hogy a megkérdezett Mura-vidéki értelmiségiek az általunk felsorolt 17 helyszín közül a templomról mondták a legnagyobb arányban, hogy ott a magyarok használják az anyanyelvüket.

Az államosítás óta a hittanórák színhelye a lelkipásztori hivatal. A lendvai plébános, aki még három helyen: Völgyifaluban, Pincén és Gyertyánoson teljesít szolgálatot, nem tudja pontosan, hogy jelenleg hány csoportban folynak a hittanórák: „Úgy 16-20 csoport van csak Lendván”. Abban is bizonytalan, hogy hány csoportban folyik szlovén nyelven a hittan tanítása: „Körülbelül 16... vagy azt hiszem, 14 csoportban”. Végül arra a kérdésre, hogy a többi öt-hat csoportban tiszta magyar nyelven folynak-e a foglalkozások, azt válaszolja: „inkább magyar nyelven”.

A lendvai község 11 ezer lakosa közül 10700 katolikus. A plébános aki 1969 óta lelkipásztorkodik Lendván, és 1990 óta áll a plébánia élén körülbelül hétezerre becsüli a magyar anyanyelvűek számát. A magyar nyelvű hitélet gyakorlásának kérdése tehát a Mura-vidéki magyarok abszolút többségét érinti. „Lehet, hogy ez az

adat nem egyezik meg a népszámlálással, mert sokan magyarok, és nem magyarnak mondták magukat”, teszi hozzá. Ugyanakkor a magyar nyelvű hittanórai csoportok aránya (amelyekben „inkább magyarul” folynak a foglalkozások) jóval kisebb, mint ahogy ez a magyar anyanyelvű hívek arányából következne.

Nem kétséges, hogy a katolikus vallású Mura-vidéki magyarság kollektív azonosságtudatának gondozásában fontos szerepet játszhat az egyház, ugyanúgy, mint más kisebbségek esetében. A kisebbségi szocializáció egyéb intézményeihez: az iskolához és a médiumokhoz hasonlóan az egyház is egyik lehetősége az anyanyelv használatának. A másik két intézményhez képest azonban sajátos lehetőségei is vannak. Az egyik az, hogy a hívek legszemélyesebb és legintimebb problémáikat fogalmazhatják meg anyanyelvükön. A másik lehetőség pedig az, hogy az egyház az emberi élet kitüntetett pillanataiban vagy éppen fordulópontjain segítheti katarzishoz az arra rászorulókat, mégpedig úgy, hogy anyanyelvüket kínálja fel önmaguk és összetartozásuk megfogalmazásának eszközéül. Ezért nagy jelentősége van annak, hogy az egyházi gyakorlatban mennyire intézményesült a kisebbségi nyelv használata. Ebből a szempontból is meghatározó szerepe van annak, hogy a felnövekvő nemzedékek előtt hogy jelenik meg az egyház: olyan intézményként-e, amely a maga gyakorlatával is legitimálja a kisebbség nyelvét, és hozzásegíti híveit ahhoz, hogy megőrizzék nemzeti azonosságtudatukat, vagy olyan intézményként, amely a maga sajátos eszközeivel is az asszimilációt segíti elő, és inkább csak eltűri a kisebbségi nyelv jelenlétét.

Kérdőíves vizsgálatunkban megkérdeztük az értelmiségieket, hogy a Mura-vidéki magyarok fennmaradásában milyen szerepet játszik *a család, az iskola, az egyház, a magyar nyelvű újságok, a magyar nyelvű televízió, a magyar kormány, a szlovén kormány, a kulturális egyesületek és a magyar értelmiség*: nagyot, közepeset, kicsit vagy semmilyen? A legnagyobb szerepet a családnak tulajdonították, majd az iskolának, a magyar nyelvű rádióknak, a magyar nyelvű televízióknak és a magyar értelmiségnek. Csak ezeket követte a hatodik helyen az egyház. 58 százalékuk úgy vélte, hogy az itteni magyarok fennmaradásában nagy szerepe van az egyháznak, 30 százalékuk úgy, hogy közepes, 8 százalékuk pedig úgy, hogy kicsi.

A magyar nyelvű hittanórai csoportok száma nemcsak a magyar hívek arányához képest feltűnően kevés. A plébános szerint mindig a nyolc órás magyar nyelvű szentmisén vannak a legtöbben, bár mostanában csökken a résztvevők száma, miközben a kilenc órás szlovén misén „mindig növekszik”. Igaz, a tíz órás magyar misén „egy ideig csökkent, most kezd emelkedni” a résztvevők száma. A délutáni mise kétnyelvű. Ezen nem változott a részvétel. A magyar nyelvű hittanórai csoportok aránya a magyar misék látogatottságához képest is kicsinek tűnik.

További problémát jelent a hittanórai nyelvhasználat. A valóságban a magyar nyelvű hittanórák azt jelentik Lendván, hogy kisebb-nagyobb mértékben a magyar nyelvet is használják. „Kint, falvakon, Csenteiben, Őrifaluban - ott magyar nyelvű a hittanóra”, mondja a plébános. „Kivéve, hogyha van szlovén gyerek. Akkor legalább röviden van szlovénul is mondva. Míg Petesháza, aztán Pincemajor, Gyertyános, Hídvég - ezekben a helyiségekben *a káplánok nem tudnak magyarul*” (kiemelés tőlem - Sz. I.).

Mivel magyarázhatjuk a magyar hittanórák kis számát és ambivalens nyelvhasználatát? Az okokat a Mura-vidéki magyarok vallásgyakorlásának egyházi feltételeiben és általános helyzetükben lelhetjük fel.

Mura-vidék a maribori püspökséghez tartozik. Egyházi szempontból nincs különleges státusuk az itt élő magyaroknak.

A Mura-vidékiek többször is megfogalmazták, hogy szeretnék, ha a gyerekek magyar nyelvű hittankönyvekből tanulnának. Annak, hogy a „magyar nyelvű” csoportokban is inkább két nyelvet használnak, a legkönnyebben megragadható oka az, hogy a püspökség által előírt hittankönyvek szlovén nyelvűek. Kérdésünkre, hogy mennyire van lehetősége arra, hogy a maribori püspökség előtt képviselje a Mura-vidéki magyarok sajátos érdekeit, köztük azt is, hogy szeretnék anyanyelvükön írott hittankönyveket, a plébános kitérő választ adott: „A nyelv... hát, az olyan kényes dolog... Mert őszintén megmondom, nekem tudnom kell, hogy én nemcsak a magyaroknak vagyok a plébánosa.” Arra hivatkozott, hogy a szülőknek lehetőségük van „magyar hittankönyvet venni, amiben gyakorlatilag a nyolc évi anyag összegezve van, a magyar püspöki kar adta ki, és ezt kínáljuk a szülőknek, hogy vegyék meg.” A plébános annak idején a vajdasági kiadású Képes Bibliát is ajánlotta a híveknek. Most pedig felhívja figyelmüket a magyarországi kiadású teljes Bibliára. Úgy tűnik azonban, hogy az egyházon belül nem magától értődő dolog a kisebbségek anyanyelv-használatának joga és ennek intézményes biztosítása.

A maribori püspökség elsősorban viszonzossági alapon ítéli meg a magyar hívek sajátos igényeit. A segédpüspök „nagyon sokat foglalkozik a Rába mentiekkel”, mondta a plébános. Van neki érzéke ilyen nemzeti sajátosságokhoz. Akármilyen problémát előhozunk, mindjárt azzal jönnek, hogy a Rába-vidéken a hittan magyarul van... Csak az a baj, hogy innen, a szlovének közül senki nem akar odamenni Magyarországra. Nem akarnak a fiatal papok kimozdulni. Majd megint beszél a püspök úr a mariboriakkal (a maribori papokkal - Sz. I.). Mert odatartoznak a Rába-vidékiek. Hát ott nem volt senki, aki teológiára menne a rábaközi szlovének közül. Vannak Rába menti szlovén papok, csak nem a szombathelyi egyházmegyében.”

Viszonzossági alapon azonban a hittankönyvek problémája megoldhatatlan, hiszen a magyarországi szlovének közül viszonylag kevesen beszélnek szlovénul. További problémát jelent, hogy az általuk beszélt nyelv és az irodalmi szlovén között nagy különbség van. Azért is figyelemre méltó a viszonzosság elvének egyházi képviselője, mert a Mura-vidéki magyarok már nem találkoznak vele életük egyéb színterein. Az oktatásban, a közéletben, a munkahelyeken már nem hivatkoznak erre. Mivel anyanyelvüknek a szlovénnal egyenrangú használata állampolgári joguk, más területeken már nem maga a jog a probléma, hanem annak érvényesülése.

A két lendvai káplán közül „az egyik nagyon szépen beszél magyarul, a kiejtése is hihetetlen. A magyar papok nem is hitték el, hogy nem magyar. A másik egy kicsit nehezebben beszél. A szentmisét elmondja, de azt mondja, a keresztelést jobb, ha inkább mi végezzük. Ugyanúgy a temetést is. Erre kényesek. Vigyáznunk kell.” Ha a bérnél „két püspök van, akkor mind a kettő szónokol. Egyik szlovénul, a másik magyarul. Akkor a mise egyik része szlovén, a másik része magyar. *De azt meg mi nem akarjuk, hogy a bérnél külön szentmise legyen. Ugyanúgy, az első áldozásnál sem.*” (Kiemelés tőlem - Sz. I.) Az éjféli misénél megoldották a gordiuszi csomót: az egyik évben tízkor van a szlovén és éjfélkor a magyar, a másik évben fordítva. A délutáni misék kétnyelvűek: az Úrfelmutatásig az egyik, utána a másik nyelvet használják. A plébános azonban nem tudja elképzelni, hogy külön szlovén és külön magyar nyelvű misék legyenek. A két nyelv templomi használatának kérdését - úgy tűnik - minden erőfeszítés ellenére is lehetetlen úgy megoldani, hogy a hívek is elégedettek legyenek vele, de az egyházi hatóságok is.

Interjúink során többen szóvá tették, hogy a templom falán a miserend csak szlovénul van kiírva, és a lelkész neve, noha magyar, szlovénos formában olvasható. Kérdésünkre, hogy ezen lehetne-e változtatni úgy, hogy mindkét nyelven kiírnák a miserendet, a plébános a következőket válaszolta: „Lehetne... csak mi a nyomtatványt

a püspökségtől kapjuk, és ez nincs, csak szlovén nyelven.” Lendváról tehát minden út Mariborba vezet...

Az egyházi adminisztrációban a gyerekek nevét szlovén formában írják. „Az egyházi adminisztráció pedig az utóbbi időben úgy volt, hogy a hivatalos nyelv a szlovén. A neveket pedig úgy kell beírni, ahogy az anyakönyvi kivonatban vannak.” Kérdésünkre, hogy ezek szerint itt nincs kétnyelvűség, a plébános azt válaszolta, hogy nincs. Így aztán természetes, hogy azokban a hittanórai csoportokban is, amelyekben magyarul is beszélnek, a gyerekek legnagyobb része szlovénos nevet használ.

Talán nem véletlen, hogy a Mura-vidéki magyarok egyik sérelme éppen egy egyházi szertartáshoz kapcsolódik. A Mura-vidéki temetéseken a halottak a szlovén nemzeti zászlót követve teszik meg utolsó útjukat - ahogy az egykori Jugoszláviában is a jugoszláv nemzeti zászlót vitték a menet élén. Beszélgetéseinken rendre szóvá tették ezt. Tapasztalhattuk, hogy a magyar lakosság úgy gondolja, kötelező vinniük a szlovén zászlót, a magyar nemzetiségi zászlót azonban tilos, noha a nemzetiségi területeken a törvény megengedi a magyar zászló használatát. Voltunk olyan faluban is, ahol éppen temetésről jöttek az emberek. Ott meglehetősen indulatosan kérdezték, hogyha magyar halt meg, miért nem vihetik a magyar zászlót; vagy legalább mindkettőt együtt? A plébános szerint 12-13 éve viszik a halottak előtt a temetésen a szlovén zászlót. Nem tud róla, hogy ez kötelező lenne. Arról sem tud, hogy a magyar zászlót tilos lenne vinni. Amikor azt kérdeztük tőle, hogy látott-e már magyar zászlót temetésen, azt válaszolta: „Annyira nem is figyeltem”. Arról nem volt tudomása, hogy a magyaroknak rosszul esik, hogy szlovén zászló alatt kell a halálba menniük. Úgy véli azonban, hogy a községházán és a rendőrségen nem kifogásolnák a magyar zászló használatát.

Magyar értelmiségiek

Az elmúlt évtizedekben az itt élő magyarokban is, szlovénokban is kimondva-kimondatlanul rögződött a szlovén nyelv elsőbbségének - néha „felsőbbbbségének” - tudata. A kétnyelvűség ama társadalmi játékszabályok egyike lett, amelyeket a „kifelé” és a „felfelé” való adminisztrációban sokkal jobban számon tartottak az érintett felek, mint a társadalmi gyakorlatban. Az itt élő magyarok érdekei is azt kívánták a hétköznapi gyakorlatban, hogy a könnyebb ellenállás irányában menjenek el. Realitás volt, hogy a szlovénoknak kevésbé volt érdekük magyarul tudni, mint a magyaroknak szlovénul. Annak ellenére azonban, hogy a munkahelyeken és a közéletben nem érvényesült a kétnyelvűség, a szlovén nyelv elsőbbsége csak ritkán csapott át hatalmi pozícióból érvényesített kizárólagosságba. Egy-két ember panaszkodott, hogy öt-hat évvel ezelőtt „nem engedtek magyar lemezt hallgatni”, vagy hogy „Pincehelyen a szlovénok felháborodtak, hogy a magyar anyanyelvű boltosnő magyarul szólt a szlovénokhoz”.

Egy kis népcsoport anyanyelvének megőrzése a legjobb körülmények között is nagyon nehéz. A völgyifalusi csoportos beszélgetésen egy férfi a következőképpen fogalmazta meg a szlovén jövevényszavak használatával kapcsolatos rossz érzését: „Itten hibáztunk, mert a magyarban is sok a szlovén szó. Tudjuk, hogy hibáztunk, de ez a szójárásunk. Itt kevés ember mondja, hogy »elmegek a községházára«, hanem, hogy »megyek az obcsinára«. Nem? Ilyen tájszólás ez. Már annyira alkalmazkodott a népek körében; hogy senki nem mondja azt, hogy »elküldtem egy levelezőlapot«, hanem egy »dopisznyicát«. Nem? Tudjuk, hogy hibáztunk, de ez a népek körében már annyira beilleszkedett, hogy... Egyfajta kultúrát hoztunk magunkkal.” A szembesülési helyzet mintegy rákényszeríti a feleket, hogy a másik szemévet is lássák egymást.

Interjúalanyunk érezhetően a Magyarországról jöttekkel való szembesülés hatására fogalmazta meg magának és a többieknek nyelvhasználatuk sajátosságait.

Úgy vélem, a nyelvi másodrendűségi érzés ördögi kört mozgat. A magyarok bizonyos helyzetekben nyelvi szempontból hátrányban vannak a magyarországiakhoz képest. Így beszélt erről egy völgyifalusi férfi: „[Magyarországon] észreveszik, hogy te nem vagy magyar, vagy magyar vagy. És akkor, ha bevallod, hogy magyar vagy, akkor észrevettem, hogy utána szólnak, hogy nem beszélsz magyarul. Ha például társaságban beszélsz. Hát, jobb megmondani, ha Magyarba bemensz - nem itt, mert itt jó -, de ha beljebb mész, jobb megmondani, hogy szlovén vagy, és akkor beszélsz magyarul. És akkor utóbb már megdicsérik, *hogy nagyon szépen beszél magyarul!* Ez saját tapasztalatom.”

Anyanyelvi hátrányaik kisebbségi érzést keltenek bennük a magyarországiakkal szemben. De a szlovén nyelv gyengébb tudása és a magyar nyelv nem teljesen érvényesülő nyilvános használata miatt egy részük a Szlovénokkal szemben is hátrányban van. Elsősorban az idősebbek helyzete nehéz ebből a szempontból, mert nyelvi hátrányaik gyakran összefonódnak állampolgárként megélt másodrendűségi élményeikkel. Ennél szélesebb körben tartja magát az a meggyőződés, hogy a magyar nemzetiségűek bizonyos esetekben hátrányban vannak a szlovénokhoz képest. Kérdőívünknek arra a kérdésére, hogy milyen esélyei vannak egy Mura-vidéki magyar fiatalnak, hogy egyetemen vagy főiskolán tanuljon tovább, a magyar értelmiségiek 87 százaléka válaszolta azt, hogy ugyanolyanok, mint egy szlovén fiatalnak. Csak 5 százalékuk gondolta, hogy egy magyar fiatalnak kisebbek az esélyei. Arra a kérdésre viszont, hogy milyen esélyei vannak egy magyar értelmiséginek arra, hogy vezető beosztásba kerüljön a nemzetiségileg vegyes lakosságú területeken, már csak 54 százalékuk válaszolta azt, hogy ugyanolyanok, mint egy szlovén értelmiséginek. 39 százalékuk szerint kisebbek az esélyei. Figyelemre méltó, hogy az értelmiségiek háromnegyede ismer olyan Mura-vidéki magyarokat, akik nem mindig vallják be a nemzetiségüket, hanem másnak mondják magukat. 24 százalékuk sok ilyet ismer, 51 százalékuk keveset. 13 százalékuk pedig azt mondta: vele is előfordult már, hogy jobbnak látta, ha más nemzetiségűnek vallja magát.

Ha a Mura-vidéki értelmiségiek egy része az asszimilációs stratégiát választotta, másik részük megpróbált szellemileg és morálisan profitálni az együttélésekből. Így beszélt erről egy tanárnő: „Ahogy kivettem a jegyzetfüzetemet, teljesen véletlenül erre a színházi belépőre bukkantam. Teljesen mindegy, hogy én Zalaegerszegen, Pesten, Mariborban vagy Bécsben ülök be egy színházba. Akkor jó a soknyelvűség. És most ezzel próbálnék válaszolni arra a kérdésre, hogy miért jó a soknyelvűség. Ha egy szlovén színházi darabban az utolsó szóig megért mindent az ember, akkor ennek örülhet. És a magyarban úgyszintén. De csak akkor, ha az ember ennek tudatában van.” Egy völgyifalusi pedagógusnő a következőképpen illusztrálta a kétnyelvűség biztosította öntudatot: „Ha tudom, hogy a pincér szlovén, és én elsajátítottam a szlovén nyelvet, nekem nem megalázó szlovénul szólni hozzá. Sőt úgy érzem, jó, hogy én elsajátítottam, neki meg nem sikerült megtanulnia magyarul. Ha tehát az ember felül tud ezen emelkedni, akkor jó.”

Az itt élők nem kérdőjelezik meg az együttélés reálpolitikáját. „Itt élünk már ezer éve - mondta egy tanárnő. Nekünk nem azt kell megkeresnünk, hogy na, most ez a rossz, meg az a rossz. Meg kell keresnünk a jó pontokat is. Mert egyszerűen nem tudunk másképpen együtt élni. Ha nem keressük meg, akkor egymásnak ugrunk, amire most számtalan példa van. Nekünk, magyaroknak most azon kell dolgoznunk -

hogy ezzel a csúnya kifejezéssel éljek -, hogy a rossz dolgokon felülemelkedjünk, és meg tudunk maradni magyaroknak. Ez nagyon nehéz.”

A „fájdalommentes asszimilációt” azonban - ahogy egy másik tanárnő nevezte - azok is elkerülhetetlennek látják, akik az együttélés szükségéből erényt kovácsolnak. „Biztos, hogy a két nemzetnek együtt kell élnie, és ezt valahogy meg kell oldani. Olyan nincs, hogy ennek csak jó oldalai legyenek. Van negatív oldala is. Az a kérdés, hogy mitől fájdalommentes ez az együttélés? Szépen olvadtunk be vagy olvadunk be. De ez természetes folyamat. Ez ellen nem tudunk tenni.”

Befejezés helyett

A kisebbségi problémák ideális megoldását egy lendvai orvos fogalmazta meg a legplasztikusabban: „Én azt hiszem, hogy egy ilyen európai regionális gondolkodásban - ahol, ha fenn fog állni a politikai nézetek normalitása és normalizálódása az országok és a régiók között, és ha megjönnek azok az idők, amikor a határok megszűnnének Európában - lehet egyedül elképzelni, hogy a Mura-vidéki magyarságnak lenne egy plusz kulcsa a zsebében. Mert addig mi egy ilyen kis vakbél vagyunk, a Mura sarkával le vagyunk zárva. De merem állítani, hogyha ez megtörténne, más viszonyok lennének. Mert nem lenne probléma, hogy az a magyar gyerek elmenne a lenti magyar gimnáziumba, vagy elmenne Zalaövré, Nagykanizsára vagy Zalaegerszegre középiskolába. És ugyanúgy tudná folytatni a tanulmányait magyar egyetemen. Vagy, ha már itt élünk Szlovéniában, említsük meg, hogy a Dráva menti szlovénoknak sem lenne probléma, ha esetleg úgy akarják, hogy itt tanuljanak.”

Mint a legtöbb Mura-vidéki magyar értelmiségi, ő is a nyelvileg egyenrangú iskolai képzésben látja az itt élő magyarok egyenrangúságának, érvényesülésének és azonosságtudatuk megőrzésének is legfontosabb garanciáját. Az általa felvillantott politikai utópia - az európai regionalitás megvalósulása - a kisebbségek szempontjából optimális anyanyelvi iskolázás megfelelő feltételeit is biztosítaná.

Jegyzetek

- 1 A tanulmány annak a vizsgálatnak az eredményein alapszik, amelyet az Országos Idegennyelvű Könyvtár Nemzetiségi Kutatócsoportja végzett 1992 nyarán a szlovéniai magyarok között. A vizsgálat során 74 muravidéki magyar értelmiséggel, kérdőívet töltöttünk ki, mélyinterjút készítettünk 18 magyarértelmiséggel és csoportos beszélgetést folytattunk 18, többségében magyarok által lakott településen. A tanulmány első része a *Regio* 1993/3-as számában jelent meg „Kétnyelvűség és nyelvhasználat a Mura-vidéki magyarok körében” címen.
- 2 Az indexet úgy képeztük, hogy a „nagyon jó” választ adók számát 100-zal, az „elég jó” választ adókét 75-tel, a „közepest” adókét 50-nel, az „elég rossz” választ adókét 25-tel, a „nagyon rossz” választ adókét pedig 0-val szoroztuk be. Az így kapott összeget elosztottuk az érdemi választ adók számával.
- 3 Vida István: A petesházaiak kitelepítése. In: Stefan Hari - Stefan Vida - József Szabó: *Naftno rudarjenje - Kőolajbányászat*. Lendva, Kultúrközösség 1990.
- 4 A levelet idézi Vida István *i. m.*

ILDIKÓ SZABÓ

SOCIALIZATION PROCESSES IN MURA REGION (Slovenia)

This paper examines the role played by school, historical events and church in the socialization of Hungarians in Slovenia's Mura region. The relations of the minority's different generations to Slovenian majority were determined by typically different

conflicts. In the case of the oldest generation, these conflicts occurred out of school, while the middle generations experienced them in the middle school. The generations born in the sixties could already shape their Hungarian identity parallel to their Yugoslavian citizen's role without language conflicts, while the youngest are determined by an accelerating assimilation spirale. However, a common feature of each generation is that their collective experiences, generated by their minority situation, did not become an object of public communication for decades. The church offers hardly any possibility for articulating and expressing their national cohesion. Intellectuals of the region hope that, as a consequence of political changes, Slovenians will become more interested in maintaining regional bilinguism.

DEMETER ZAYZON MÁRIA

Adalékok a piliscségi szlovákok nyelvhasználatához

1992 tavaszán a Komárom-Esztergom megyei Piliscséven - a 2 500 körüli lélekszámú, döntően szlovákok lakta, Budapesttől 30 kilométerre található településen - a korábbi kérdőíves nemzetiségszociológiai felmérés¹ kiegészítéseként interjúkat készítettünk a falu szlovák lakosaival arról, miként vélekednek nemzetiségük lényeges kérdéseiről: a magyarországi - és ezen belül különösen a helyi- szlovákság kettős kötődéséről, identitástudatának-helyzetének regionális és lokális jellemzőiről, nyelvi sajátosságairól. Arról, hogy a nyelvhasználat színterei miként alakultak és miként határozzák meg a nyelvátörökítés családi vagy intézményi (óvodai, iskolai) kereteit, lehetőségeit.

Az egyén nemzetiségi önmeghatározásának esetenként ingadozó, ellentmondásos jellege, eseteként a nemzetiség feladása gyakran a származási közösség megütközését, egyfajta védekező reakcióját (felháborodás, csúfolódás) váltja ki. „Mindenki maradjon meg annak, akinek született”, „Ne próbáljon senki más bőrébe bújni” - fogalmaztak ilyenkor válaszadóink, miképpen más nemzetiségkutatók adatgyűjtései is érzékletesen tükrözik a közösség megtartó erejének íratlan működési szabályait.²

Szóba kerültek az identitás-megőrzés olyan elemei is, mint a nemzetiségi szokások, hagyományok, melyek ápolásával, átörökítésével több irányban, de csupán egy-egy szűkebb csoport, főleg az idősek részéről történnek erőfeszítések.

Érdekes, olykor egymásnak ellentmondó vélemények fogalmazódtak meg arról, miként alakultak az anyanemzettel való kapcsolatok az utóbbi néhány évben, milyen jelentőségük van a szlovák identitástudat fenntartásában.

Az alábbiakban a hosszabb interjúanyagból olyan részleteket adunk közre, melyben öt piliscségi szlovák értelmiségi fejt ki véleményét a nyelvhasználattal összefüggő kérdésekről.

*

- A. Egész gyermekkorom azzal telt el, hogy hova tartozom? Még nekem szerencsém volt: én magyarul is tanultam, meg szlovákul is - még ma is anyámmal szlovákul beszélgetek - úgymond szlovákul, de inkább úgy mondanám, hogy „cséviül”, mert mindenki úgy mondja, hogy „po csivszki”. Moszkvában kellett rájönnöm arra, szintén odalátogató szlovákok között, hogy én nem vagyok szlovák, hanem magyar. Szokásaimban, mentalitásomban, gondolkodásmódomban, étkezési kultúrámban, világlátásomban. Ahogyan minket fogadtak, a magyarokat... én velük szlovákul próbáltam beszélni, de nem tudtam magam megértetni rendesen. Ők elfogadták; hogy egy olyan csetlő-botló ember vagyok. Most, egy-két hónapja hallottam a rádióban - szoktam rendszeresen hallgatni szlovákul az URH-adásokat -, egy Pozsonyban szlovák szakon tanult kislány, kesztölci vagy békéscsabai, ugyanezt az érzést fogalmazta meg, hogy ott magyarokként kezelték őket, és rádöbrent arra, hogy annak ellenére, hogy szlovákként ment ki, szlovákot tanulni, más a szlovák, és más a magyarországi szlovákul tudó! Mostanában gondolkodtam ezen. Egyrészt: az alap. Alapszókinccsel rendelkező valakik vagyunk; hát ez egy konzerv(álódott), nagyon régi, nagyon ősi, nem fejlődő szókinccs keveredik, már a gondolatokban is. Vannak a saját falu szokásai, amelyeket szívesen ápolnak, amelyekhez kötődnek, de egy kesztölci már egy cséviivel nem vállal közösséget úgy,

ahogyan kellene a szlováknak vállalnia a szlovákkal, hogy már egy békécsabairól ne is beszéljek...

- K. *Kutatásunk során fel-felmerült a válasz, hogy „mi nem szlovákok vagyunk, hanem tótok!”*
- A. Tudja, hogy ez honnan származik? Onnan, hogy ezek a szlovákok közel 300 éve szlovákok itt, és akkor ide kifejezetten egy pár család, 3-4 család költözött ide. Hol volt akkor még Szlovákia? Hát sehol. Ez itt egy népcsoport volt. Igazából, amikor arról van szó, hogy nemzetiségi öntudat, meg szlovák, meg: nem mondják, hogy szlovákok... hát miért mondanák?
- B. Végül is, jó: hát a gyökereink szlovákok. Valahol én is... Mert én nemzetiségnek, szlováknak vallom magam, de nekem a magyar himnuszra dobban meg jobban a szívem, meg a magyar zászlóra - nem a szlovákra. És ezt nem mindenki tudja magában helyrerakni. Én például nagyon nagy hibának tartom, hogy nem tudjuk, hogy a gyermekek mindjárt nem tudják, mitől vagyunk szlovákok, mióta laknak itt szlovákok. Valahol – én nem tudom, milyen óra keretében: történelem, környezet, meg kellene, hogy ismerjék szűkebb környezetüket is.
- K. *A tananyagba nincs ilyesmi beépítve?*
- B. Nincsen. És nem volt az én koromban sem.
- K. *Németeknél, sváboknál sincs? A vértessomlói németek például nagyon tudták a választ arra a kérdésre, honnan jöttek ide őseik, a tardosbányai szlovákok viszont nem.*
- B. Hát például én magam nem tudom, hogy például a cséviak melyik vidékről jöttek. Nem volt ez feldolgozva. Például a szomszéd faluban, Kesztlőcön, ott valaki feldolgozta. Van ott még egy tanító bácsi, aki állítólag Csévet is csinálta, de nem adja ... Nem volt ennek a falunak sohasem olyan helybeli intelligenciája, és most is el vagyunk maradva ezzel; akit ez érdekelne és akinek ez szívügye lenne...
- A. A tudati kettősség, kötődés - nem is kötődés, mert Szlovákiához nem kötődnek ezek az emberek, hanem a szlovákságukhoz itt a faluban - még elképzelhető, de nagyon gyéren, tehát azt már nem meri bevallani, mert valahol érzi is, hogy nem igaz, hogy ő szlovák. Tehát amikor hivatalosan kérnek tőle egy ilyen nyilatkozatot: nem. Az, hogy emiatt hátrányokat szenvedtek, tanulmányi eredményben, szókincsben...
- K. *Érvényesülésben általában?*
- A. Hát kinevették, mert nem tud magyarul.
- K. *Jó, de erre inkább a kétnyelvűség lenne a megoldás, és nem az egyik nyelv felcserélése a másikkal.*
- B. Nagyon érdekes volt a két évvel ezelőtti felmérés, mert hát azért én úgy ismertem az embereket, mi állítottuk össze, hogy melyik utcába ki menjen. Olyanok vallották magukat magyarnak, akiknek utolsó porcikájuk és hajuk szála is szlovák, akiről tudjuk, hogy apai-anyai ágon, tehát mindenhol...
- K. *Ezek inkább középkorúak vagy fiatalak voltak?*
- B. Magamkorabeliek. (Középkorúak). Persze nagyon sok függött attól, hogy hogyan közelítette meg az akkori kérdezőbiztos.
- K. *De ha itt a közösségben úgy ismerik mint szlovákokat, akkor lehet, hogy csak a hivatalos papiroktól való idegenkedés ez? Vagy a Magyarországhoz való kötődését hangsúlyozza? Nehéz ezt megmagyarázni, lehet, hogy még maga a válaszadó sem tudja.*

- B. Igen, meg vannak zavarodva az emberek végül is. Példa: szerveztünk egy utat Szlovákiában, egy autóbust. Jellemző a mostani politikai viszonyokra is, tavaly ősszel (1991) volt, „szlovák-Komáromba”. Szlovákul beszéltek az idős néni a határon, mondja a magyar szót, de szlovákul ragozza. És lenn a finánc, a szlovákiai finánc, aki történetesen magyar volt, visszaszólt nekik valamit, hogy „na ne povedáľjanak”. Elindult az autóbusz, és akkor megkérdezik tőlem, hogy „na akkor most mik vagyunk, szlovákok-e vagy magyarok?” Hát mit tud nekik az ember mondani? Magyarországi szlovákok.
- B. Legnagyobb probléma az, hogy elkötelezett szlovák értelmiség nélkül ez nem fog menni. Nem könnyű dolog. Az úgynevezett lenini nemzetiségi politika - amellet, hogy voltak jó dolgai - „betett” ennek a nemzetiségnek. És talán maga a faj is. Mert én látom, hogy a németek még akkor is, ha jó darabig csöndben voltak, és sokkal nagyobb sérelmek érték őket, mint a szlovákokat - lehet, hogy éppen ezért? - az identitástudatuk másabb.
- K. *Ön nem gondolja, hogy a harminc év körülieknél észlelhető a szlovákságuk felelevenítése, akár nosztalgiából?*
- A. Nem, két réteg van. Vannak az öreg cséviék, akik nosztalgiáznak, anyám is szívesen megnézi a szlovák televízióban a dalokat, mert még tudja gyermekkorától, az az ő életük.
- Az óvodában kellene erősíteni, hogy visszatérjen a nemzetiségi öntudatosság, ha volna értelme. A hutai találkozáson a kis óvodások előadtak valamit. A szlovák irányításra ők önkéntelenül magyarul válaszoltak. Egy kicsit erőltetettnek érzem ezt az egészet, pont emiatt. De ha volna értelme, hogy miért, például, ha a turizmus úgy fellendülne, hogy érdemes volna kiírni, hogy „itt szlovákul beszélnek” (...) Pécsent ki volt írva annakidején, hogy szerbül beszélnek az eladók. Itt nincs jelentősége annak, ha ismeri a nyelvet, kivéve, ha valaki szlovák tanító vagy szlovák óvónő, Perspektívát kellene adni vagy a határokat meg kellene nyitni.
- K. *Hát már eléggé nyitottak...*
- A. Azt a lehetőséget is tönkretették, hogy: orosz. Mert amíg az orosz katona itt volt Cséven, mindenki tudott az orosz katonákkal komázni, nagyon sok személyes kapcsolat volt, mert ha tudott szlovákul... Rendszeresen kijártak, kapcsolataik voltak, ma is levelezgetnek egymással, meg ilyen. Az oroszok kivonulásával még ez az utolsó lehetőség is megszűnt. Mert itt nem haragudtak az oroszokra. Sőt hogy szót értettünk egymással. Most, akik jönnek ... szlovákok nem járnak errefelé, akik jönnek, azok igyekeznek magyarul beszélni. Beszűkültek a perspektívák.
- K. *És amikor Szlovákiába mennek, mondjuk esetleg bevásárolni, vagy kirándulni, az nem elég motiváló?*
- A. A turizmus nem arrafelé irányul. Nagyon soknak volt olyan tapasztalata, hogy ha magyar rendszámmal közlekedett, lincshangulat alakult ki, ezekért mondom, hogy úgy érzem, most rossz passzban vagyunk. Ha ütnék itt a szlovákokat, talán az összehozná őket(...)
- K. *Az itteni tájnyelv hogyan viszonyul az irodalmi szlovákhoz?*
- C. Az a nyelv, amelyen a cséviék, meg a kesztölciiek beszélnek mai napig, az a szlovák irodalmi nyelv előtti nyelv, egy tájszólás, amely hasonlít a mai szlovák irodalmi nyelvhez. Én a szlovák irodalmi nyelvhez közepesen hasonlónak nevezném. Tökéletesen megérti a szlovák, tehát az irodalmi nyelvet beszélő ember ezt a nyelvet, amit itt használnak. A tájnyelvet beszélő emberek is megértik a szlovákot, de csak olyan mértékben, amilyen mértékben azokat a

kifejezéseket használják, amelyeket ők ismernek. Teljesen új kifejezéseket, a nyelvújítás utániakat nem. A szlovák irodalmi nyelvet 1843-tól kezdve éveken keresztül állították össze, mégpedig a mostani Szlovákia, főleg Közép-Szlovákia területéről „hozták össze”, és utána néhány kifejezést a keleti nyelvjárásból vettek át.

K. *Ezek szerint a nyelvi kommunikáció nem kétirányú?*

C. Igen, ezt mondom a gyermekeinknek is, hogy ez maga a csoda, hogy ez a nyelv megmaradt. Ezért tudok felnézni ezekre az emberekre és mélységesen tisztelem őket, hogy meg tudták tartani azt a szlovákságukat, amellyel háromszáz éve idejöttek, minden kényszerítés nélkül... mert ez az asszonyka is a szlovákot tanulta az iskolában, de a nagymamával tótul beszél... ezeket én nem tudom magamban sem elrendezni... A kifejezések keverése éppen abból adódik, hogy az „újonnan” keletkezett szavakat helyettesítik magyar szavakkal.

K. *Sokan vannak olyanok, akik mindkét nyelvet beszélik: a szlovákot és a „tót” is?*

C. Nem, csak a képzettebbek.

K. *Mennyire keverik a magyarral?*

C. Magyar kifejezést használnak „tót” szövegben, nem is jut eszükbe talán...

K. *Csak egyesek, vagy ez általános?*

C. Általános. Nem is hogy nem jut eszébe, hanem nem tudja. Kétszáz évvel ezelőtt magyarul sem léteztek, hát akkor honnan tudná ez a szlovák.

K. *Olyan érdekes, hogy egy egészen közeli és szomszéd faluban már más kiejtéssel, szókinccsel beszélnek... nem is olyan régen ezek zárt települések lehettek...*

C. Igen. Például a kesztölciek egészen keményen beszélnek. Már itt nálunk valamivel lágyabban, de nem igazán lágyan, és Pilisszántón, néhány kilométerre, gyalog át kell menni az erdőn, ott már egészen lágyan beszélnek. Érdekes végül is. Csabán is van néhány szlovák, ők is egész lágyan beszélnek.

A. Tavaly ősszel voltak itt a Szövetség szervezésében a füzériek, hát tele volt a kultúrotthon. Nehezen értettük, mert egészen más nyelvjárás, de nagyon élveztük és nagy jó hangulatú est volt.

B. Lényegesen különbözik a helyi tájnyelv a szlovák irodalmi nyelvtől. És amikor a gyerek esetleg használná otthon, amit az iskolában tanult, akkor bizony a nagymama kicsikét idegenkedik tőle, mert az nem az ő nyelve. Ez nagyon furcsán és érdekesen hangzik, de valahogyan ez az igazság.

E. Van olyan család... akik ott születtek (Szlovákiában), aztán jöttek vissza. Én ott voltam iskolába. Aztán átkerültem a budapesti szlovák kollégiumba, oda jártam 3 évig iskolába.

K. *S akkor a „tót” nyelvet visszatelepülése után tanulta meg?*

E. Hát igen, mert végül is ez egy kicsit furcsa volt, amikor én szlovákul beszéltem Cséven. Csak néztek rám, mint egy csodabogárra... Megmaradt azért bennem, de hát most már inkább áttértem én is a csévi nyelvre, de egy szlovákkal is tudok beszélgetni. Jó hogy sok mindent elfelejtettem, mert nem gyakoroltam, s nem dolgozom olyan helyen, a Szövetségnél, ahol használhatnám. Nem felejtettem el, írni-olvasni tudok szlovákul, úgyhogy nem probléma.

B. Családban kellene igazán, de úgy nőttek fel a gyermekeink, hogy nem igazán... Pedig '49 óta folyamatosan, szünet nélkül tanítják a szlovák nyelvet. Ha belegondolok, hogy én az óvodában tanultam meg magyarul... A nyelvet is hiába tudja... A hagyományok ismerete nélkül, érzelmi kötődés nélkül, akkor csak egy idegen nyelv. Bár szokásaiban, dalaiban még erősen kidomborodik a

szlovák jelleg. Esküvőkön, bálokon, népszokásokban. Énekelni szeretnek, a fúvószenét szeretik nagyon.

B. Én szlovák általános iskolába jártam Budapesten, és szeretem csinálni, tényleg szívvel-lélekkel. A kórusba is eljárok, de úgy kell már összefogni ezeket az asszonyokat, a fiatalokat pedig nagyon nehéz, nem igazán érzik szívügyüknek. Az iskolában is nagyon nehéz a szülőkkel. Az Önkormányzat is adna pénzt, ha látná, hogy van miért. Nehéz már ezzel a szlováksággal. Kiesett egy korosztály. Tudnak a nagyszülők, a dédszülők szlovákul, és akkor értenek a fiatalabbak. A gyerekek nem. Hiába tanul 8 évig, sőt már az óvodában is tanul szlovákul, de mire kijön a nyolcadikból, nemigen tud egy pohár vizet kérni szlovákul, vagy nem mer...

K. *Piliscsév kompakt nemzetiségi falunak számít, ugye?*

G. Igen, annak, de a mi korosztályunk, a negyvenesek, zárt közösség volt, a gyermekek az iskolában szlovákul beszéltek. Ez folyamatosan megszűnt, valamikor az én időmben. Valamikor az én iskolatársaim, amikor kiléptek a faluból, akkor már szégyellték, hogy ők szlovákok. Itt a faluban még beszéltek a nyelvet, de kint már nem.

K. *De miért szégyellték? Csúfolták őket?*

G. Igen, mert nem értették. Egymás között, a buszmegállóban még beszélgettek szlovákul, de idegen előtt már nem. Ez a rossz nekünk, hogy a szülők otthon sem beszélnek, a gyermek nem hallja a nyelvet, itt pedig nagyon nehéz.

A. Ezt annak idején meg is hirdették iskolán belül, a programot. Tudok olyan családot itt Cséven, akiknél a nagyobbik gyerek, aki velem egyidős, szlovákul beszélt, és az iskolaigazgató propagandájának hatására elkezdtek magyarul beszélni. Eljutottunk oda, hogy idős mamák, tehát a szomszéd néni az anyámmal - jó hogy egymás közt szlovákul beszélnek - gyakran váltanak, magyarul beszélnek. Nem egytől hallom, hogy magyarul beszél. Most már általános a magyar nyelv használata. Azt furcsállják, ha valaki szlovákul beszél.

K. *Régebben a faluban szlovákul beszéltek?*

A. Ez szlovák falu volt. De hát meddig? Mondom, úgy '53-'54-ig körülbelül.

K. *Olyan gyerek nem nagyon akad, aki otthonról elsőként tanult nyelvének tekintheti a szlovákot?*

G. Itt a faluban egyáltalán nincs.

K. *Tulajdonképpen az óvodában magyarul foglalkoznak a gyermekekkel.*

G. Főleg a kicsi csoportban, nincs is szlovák nyelvoktatás, mert először a magyar nyelvet kell alaposan megtanítani, és bizony a szókincsük is elég gyenge, őket fel kell fejleszteni, és akkor megindulnak a foglalkozások. A nemzetiségi nyelvet oktatók minden csoportban helybeliek.

K. *Akkor itt a gyermekek nem a helyi szlovák nyelvet, hanem az irodalmi szlovákot tanulják?*

G. Igen. Hát ez is, valamikor, amikor szakfelügyelet volt, akkor megkövetelték, hogy szlovákul, magyarul ne szólaljunk meg. Kötött időben voltak a foglalkozások, hetente kétszer vagy háromszor, amennyi az ütemtervben elő volt írva. Akkor az alatt a húsz perc alatt csak szlovákul lehetett. Nagyon nehéz volt, csináltam, tudom, hogy mi az. Most, hogy változott a programunk is, most az óvónő határozhatja meg azt, hogy kötött vagy kötetlen foglalkozást tart. De mivel gyakorló óvoda vagyunk, az óvónők csak arra figyelnek, hogy sokat foglalkozzanak a nap folyamán. A kötött foglalkozások szlovákul mennek, a kötetlen foglalkozásokon - tehát udvaron, mosdóban, ebédnél - ott pedig

használják a nyelvet, a kifejezéseket tanítják. Azt nem tudjuk vállalni, hogy reggeltől délutánig csak szlovákul beszélni a gyermekekkel.

- K. *Iskolába milyen nyelvtudással kerülnek innen át?*
- G. Nagycsoportban már elég sok kifejezést megtanulnak, sok mondókát, körjátékot, éneket, és ezt viszik magukkal tovább. Mikor bekerülnek, a képolvasás már nagyjából megy nekik.
- K. *Tulajdonképpen akár egy idegen nyelvet is tanulhatnának ilyen módszerekkel?*
- G. Majdnem idegen nyelvként tanítjuk a szlovákot.
- K. *A nagyszüleikkel sem tudják gyakorolni?*
- G. Mit mondjak? Mikor van a gyermek a nagyszülőkkel? Vagy dolgozik még a nagyszülő, vagy nem ér rá(...) Az óvónők felkészültsége jó. Főiskolát végzetek, nyelvtudásuk megvan. Ott van gond, hogy nincs mire építeni nekik. A picik nem tudnak egyáltalán, velük megtörténik, hogy befogják az ember száját és azt mondják nekem: „magyarul beszélj!”. Mert ilyen is volt már. Arra kell figyeljünk, hogy mivel lehet megfogni a gyermekeket, felkelteni az érdeklődésüket. Eszközzel, mert másként, szóval nem lehet. Énekelgetünk nekik, a ritmus, a dallam megragadja a gyermekeket, és akkor szívesebben mondják.
- K. *Ezt, hogy „beszélj magyarul”, lehet, hogy otthon hallották, a szülők közt? Nem szokott ez dilemma lenni, milyen nyelven beszéljenek a gyermekkel?*
- G. Hát mondom, hogy jóformán nem tudok az óvodában olyan szülőpárt mondani, aki helybeli és valamikor gyermekkorában ő is beszélt volna a szót. Mert tanulta ugyan az iskolában, de otthon nem beszélnek. Most be van építve az órarendbe. Akkor fakultatív módon volt, de akkor is mindig tanultak a gyermekek. Körülbelül 12-15 éve van órarendbe építve, azóta is fakultatív módon, ami annyit jelent, hogy elsőben, amikor hozzánk kerül a gyerek, akkor a szülőnek megmondjuk, hogy ez egy nemzetiségi nyelvet oktató iskola. Esetleg ha előfordulna, hogy a szülő nem óhajtja, hogy a gyermek tanulja, akkor most mondja. Nagyon büszkék vagyunk arra, hogy azt hiszem, pályafutásom alatt, mióta én itt dolgozom, 12 esztendeje, egyetlen egyszer fordult csak elő, hogy a szülő nem kérte, és az is nagyon rosszul tanuló gyermeknél az 5-6. osztályban. Jelen pillanatban 211 gyerekünk van, és abból azok nem tanulják, akiknek a szülei nem régen költöztek be Csévre, magyar származásúak, többnyire már felsőbb osztályokba járnak, és nem tudnak bekapcsolódni. Olyan értelemben, hogy a munkájukat osztályoznánk. Mert füzetük is van, könyvük is van, nagyon szívesen tanulnak és jó eredménnyel is, de nem tudjuk őket osztályozni.
- K. *Milyen nyelvtudással jönnek a gyermekek a családból, óvodából?*
- A. Én szoktam mondani, hogy saját gyermekkoromban, amikor nem akartam, hogy értsék a tanárok, hogy mit beszélgetünk, akkor a folyosón, az udvaron tótul beszélgettünk. Mostanra már olyan a helyzet, hogy ezek a gyermekek nem tudnak beszélgetni tótul. Kifejezéseket ismernek, a passzív szókinccs csodálatos egynémelyik gyereknél, ott, ahol a nagyszülők még beszélnek a szlovák nyelvet a gyerekeikkel, tehát a tanuló anyjával-apjával. Mindent megértene, de használni már nem használják. Nagy gond az is, hogy 1954 óta ez a folyamat visszafordíthatatlan. Plakátot akartam kiírni itt az önkormányzati hivatalban, egy huszonnégy éves asszonnyal: egyszerűen nem tudta elolvasni, nem vállalta, hogy nekem szlovákul leírja a plakátot, mert nem érti, hogy mi van benne.
- K. *Világnyelvet tanulnak-e a gyermekek itt?*
- C. Igen, angolt.
- K. *Szlovákon kívül, vagy helyette? Van-e választási lehetőség?*

- C. Nem, azon kívül.
- K. *Mi a véleménye arról, hogy kérdőívünkben néha felmerült: a gyermekek nem szeretik tanulni a szlovák nyelvet.*
- C. A gyermek olyan, ha valami nem megy neki, vagy nem érdekes, akkor nem szereti. A történelmet, a matematikát, de még a testnevelést sem. Semmivel sincs rosszabb helyzetben a szlovák nyelv mint tantárgy, mint az angol nyelv most már. Mert mi - kipróbáltuk - és valóban, miért „büntessük” a nemzetiségi tanulót azzal, hogy csak a nemzetiségi nyelvet, tehát az anyanyelvét tanítjuk, és nyugati nyelvet nem. Közben más iskolákban a tanuló tanul magyarul, de tanul nyugati nyelvet is, kétfélet is választhat. Most orosz helyett tanítjuk az angolt. Azt is meg lehetett volna csinálni, hogy azt a két órát hozzátegyük a szlovák nyelvi órákhoz, és akkor az a több. De mi úgy gondoltuk, közösen szülőkkel együtt, hogy nem, hanem egy nyugati nyelvet is. Most már látják, hogy az angolt is tanulni kell, ahhoz is le kell ülni, az is nehéz, azt sem értem, úgyhogy annyira megnyugodtak, hogy csuda.
- K. *A gyermekeknél az otthon elsőként tanult nyelv - az anyanyelv - végül is a magyar?*
- C. Természetesen. Ezt most már sajnos ki kell hogy mondjuk: a szülők egyáltalán nem beszélnek. Ezek a fiatalok... nemrég volt szülői értekezlet, ott volt tanítványok vannak már, akiről tudjuk, hogy nem tudja a nyelvet, nem beszéli. Érteni értik, a szlovák adót bekapcsolják, a televíziót értik, nézik a mesét a gyerekek is, de nem használják a nyelvet. A szülők itthon, egymás között néha úgy is beszélnek. De felül a buszra, onnantól kezdve nincs rá lehetősége. Munkahelyen, tömegközlekedésen könnyebben fejezi ki magát magyarul, mint szlovákul, kész.
- K. *Nincs meg itt a lehetőség, a tendencia arra, hogy az anyanyelv-átörökítés felerősödjön? Most akkor mindez a nyelvvesztés felé megy? Hiszen az iskola a család nélkül...*
- C. Nagyon nehéz helyzetben van. Nem beszélve arról, hogy a mi tanterveink, tankönyveink úgy készültek, hogy anyanyelvi szinten (kellene) oktatni a szlovák irodalmat és nyelvtant. Nem a nyelvet tanítani, hanem a nyelv irodalmát és nyelvtanát. És ez ma már nem megy. Rettenő sok nehézségünk van ezen a téren.
- K. *A nyelvtankönyvek elég vonzóak?*
- C. Nem. Nagyon rosszak. Most már alig várjuk, hogy az új oktatási törvény után változzék, életbe lép a nemzeti alaptanterv, és azon belül természetesen a nyelvnek a műveltségi anyaga, és majd ehhez kapcsolódnak az új tankönyvek - gondolom én. Csak a mi területünkön olyan kevesen vagyunk, és nagyon kevesen vállalkoznak arra, hogy tankönyvet írjanak.
- K. *A kintieket nem lehet átvenni?*
- C. Egyáltalán, sőt.
- K. *A nyelven kívül mi az, ami a nemzetiségi identitástudat fejlesztéséhez hozzájárulhat? Hagyományápolás, szakkörök?*
- C. Igen, és azon kívül minden évben, évről-évre meg kell nekik világítani, hogy miért tanulják ők a szlovák nyelvet, a nagymama miért beszél most a boltban tótul...
- K. *Hetente körülbelül hány órát jelent a tantervben a szlovák nyelv?*
- C. Négyet. Ötödikben ötöt.
- K. *Olyan osztály nincs, amelyben valamely tantárgyat oktatnának szlovák nyelven?*

C. Volt egy kísérletünk, a környezetismeretet az alsó tagozatban próbáltuk kétnyelvűen, de nem volt olyan az eredmény, mint ahogy várható lett volna, és a szülők is kérték, hogy ez egyébként is nagyon nehéz.

K. *Az egyházi életben van-e lehetőség a nyelv gyakorlására?*

B. Van. Van egy egyházi énekkar, oda szívesen is járnak, és nagyon jó a vezetőjük. Most kezdik feleleveníteni ezeket a régi énekeket, amelyekre gyermekkorból emlékszem... A vezető emberekre lenne szükség, akik egy kicsit megfognák az egészet.

Jegyzetek

1 Ez 1989-ben zajlott, eredményeiről bővebben az 1993 nyarán kiadott kötet szól: Demeter Zayzon Mária: *Öntudatosodás és önfeladás között*. Tatabánya, Kiadja a Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat, 1993. 135.

2 Természetesen, a szabad identitásválasztás ugyanakkor vitathatatlan emberi jog, melyről legújabbban a hazai nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény ekképp rendelkezik: „valamely nemzeti, etnikai csoporthoz, kisebbséghez (a továbbiakban: kisebbséghez) való tartozás vállalása és kinyilvánítása az egyén kizárólagos és elidegeníthetetlen joga..” 7. cikkely (1)

MÁRIA ZAYZON DEMETER

THE LANGUAGE USAGE OF THE SLOVAKS LIVING IN PILISCSÉV

Till the sixties, Piliscsév (Hungary) with its approximately 2500 inhabitants was considered to be a locality with Slovak inhabitants. Today only the older generation uses the specific local

Slovak dialect, the children of Slovak origin already learn a language of their grandparents in kindergarten and school as foreign language. These interviews made in the village contain interesting information, showing why the Slovak language is not so largely used anymore, the identity problems of the people changing their language, and the hardships of language-teaching at schools.

TÓTH ISTVÁN

Szlovák nemzetiségi törekvések a két világháború között

Milyen céljai voltak a két világháború között a magyarországi szlovákoknak? Milyen bizonyítékai vannak a nemzetiségi mozgalomnak? Csepreghy László 1934-ben a nemzetiségek törekvéseit a következő csoportokra osztja:

1. a nemzetiség anyanyelvének nyelvhasználati jogai,
2. a nemzetiség iskolafelállítási és -fenntartási joga,
3. a nemzetiség vallásszabadságának biztosítása,
4. a nemzetiség érvényesülésének joga a társadalomban és a politikai életben.¹

Ha elfogadjuk Csepreghy véleményét, hozzá kell tennünk, hogy a vallásszabadság gyakorlata sokszor a nemzetiségi iskola ügye elé került. Valószínű, hogy a felsorolás nem minden nemzetiségre érvényes. A szlovákok esetében nagy vonalakban ez a sorrend helyes. Ám nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy voltak olyan törekvések is, amelyek a társadalmi, politikai szervezet kereteit is megcélozták. 1922-ben nemzetiségi mozgalmat még nem észleltek a hatóságok, de már akkor is nagy megütközést keltett Tótkomlóson a szülőknél, hogy gyermekeiket az iskolában vizsga alkalmával magyarul kérdezték, és ugyanígy várták a választ. Azt állapították meg róluk, hogy „a tót nemzeti irányzat a lakosság egy részénél még megvan”.

Nem lehet ezt elmondani Szarvas, Mezőberény esetében. Mezőberényben a nyelvhasználat tekintetében észlelt önérvényesség „rugóit” a Békéscsabával való szorosabb kapcsolatban látjuk, bár Békéscsabán sem észlelnek a hatóságok „pánszláv” mozgalmat.² „A forradalmi jelszavak, valamint a békeszerződésekben a nemzeti kisebbségekre vonatkozólag foglalt határozmányok hatása alatt a régi szokásokba való belenyugvást bizonyos fokozottabb igények váltották fel, főleg az iskolák tanítási nyelve tekintetében.” Az egyházat és az iskolát tartották a nemzetiségi mozgalom utánpótlása táptalajának.³ Hozzá kell fűznünk, hogy jól látták. 1924-ben és azt követően élénken foglalkoznak a Délkelet-Alföld szlovákságával a helyi és az országos sajtóban egyaránt,⁴ s a közigazgatás emberei is leginkább a „pánszláv” agitáció, illetve mozgalom észlelését, létezését tudakolják.

Ugyanis a húszas évek elején még kölcsönösségi alapon folytak a tárgyalások Magyarország és Csehszlovákia között a nemzetiségeknek biztosítandó jogokról. Ám ezek 1921 őszére végleg elakadtak. Mégis reménykeltő volt az 1923-as év, amely során meghozták az A.B.C.-típusú nemzetiségi iskolarendszert. A várva várt rendelet azonban csak az asszimilálódás lehetőségét tudta biztosítani. A rendelet egyformán bizonyította a szlovák kisebbség erőtlenségét és öntudatának gyengeségét, de a magyar nemzetiségi politika merevségét is.

Tehát a félbemaradt tárgyalások negatív következményei kézzelfoghatóvá váltak. A kisebbségi művelődés terén állandósultak a nehézségek. Egyetértünk Szarka László azon véleményével, miszerint - „a két ország kapcsolataiban a közeledés egyik tényezőjét, alapelemét (a kisebbségügyet - T. I.) az egész két világháború közti periódusra kiiktatta.”⁵

A hazai szlovák nemzetiségi mozgalom gyengesége abban is megnyilatkozott, hogy a Matica Slovenska kulturális egyesülettel való kapcsolatuk 1922-ig nem követhető nyomon, mivel ilyen dokumentum az említett egyesület levéltárában nincsen. (Az 1925-1926-1927-es évek iratanyagai az anyaggyűjtés idején feldolgozás alatt voltak. 1928-tól pedig igen jól nyomon követhető az élénkülés a Matica és az alföldi szlovákok kapcsolatában.)

A hazai szlovákság aktivitásánál figyelembe kell vennünk, hogy milyen a két ország kapcsolata az adott időszakban. A húszas évek vége a csehszlovák-magyar

gazdasági tárgyalások ideje. Ezért derülátóbb az alföldi szlovákok magatartása, s aktívabbak közös kereskedelmi vállalatok alapításának kezdeményezésében. Az aktivitás persze abból is fakadhatott, hogy a húszas évek végére alakult ki a kellő tapasztalatú, létszámú szlovák aktivista, s elérkezett a nyílt színrelépés ideje. Ám ezek a színrelépések erőtlenek. A rendőri és közigazgatási szervek ennek ellenére a terjedő pánszlávizmusról mint veszélyes politikai mozgalomról fogalmaztak jelentéseket.

A szlovák nemzetiségi mozgalom kezdeményezéseire a hatóságok 1927-ben figyeltek fel Tótkomlós, Medgyesegyháza, Békéscsaba vidékén. A környék lakosságának 85%-a szlovák anyanyelvű, akik ragaszkodtak nemzetiségükhöz.⁶ A hatóságok széles körű nyomozást indítottak el. Kezdetben Szák György békéscsabai lakosra vonatkoznak az adatok, majd Medgyesegyházán Kesjar Pál banktisztviselő is megfigyelés alá került. S nem maradt ki a tótkomlói dr. Buda magánorvos sem. A vád az, hogy élénk összeköttetés vannak a csehszlovák hatóságokkal. Hazatérése után Békés, Mezőberény és Szarvas térségében figyelték felbukkanását.⁷ Ám nem csupán az említett személyeket tartják számon, hanem Pluhár Mihály és Dorkovics Mihály békéscsabai lakosokat is, akikről megállapították, hogy többször felkeresték a környékbeli szlovák községeket, ahol agitációt fejtettek ki.⁸ A megfigyeltetés nem mindenkor járt eredménnyel, mivel 1931-ben - néhány hónappal később - a jelentések nemlegesek. Ezután minden nemzetiségi aktivista személy lakóhelyen túli mozgását éberrel figyelték, sőt akadályozták. Nemzetvédelmi szempontokra hivatkozva megvonták Benyó András, Sovány Márton és Orbán Pál tótkomlói lakosok útlevelét - mivel Csehszlovákiába kívánták küldeni fiaikat taníttatni. A szélesebb körű vizsgálat eredményeként egy névjegyzéket is összeállítottak a nemzetiségi szempontból legveszélyesebb emberekről. Az említett Benyó Andrásról kívül nyilvántartásba került Vajda Endre és Szokol István. Róluk biztosan tudták, hogy összeköttetésben álltak a pozsonyi Szlovák Nemzeti Tanáccsal.

Az alapos puhatólózás eredményeként 1933-ra még több egyénről tudták, hogy aktív nemzetiségi szervező. Ilyenek Tótkomlósról Korim György, Lehoczki László; Lehoczki István, Paulik István, Paulik Pál, Francisti Mihály. Mindegyikük szerepelt az államrendészeti zsebkönyv nyilvántartó részében mint nemzetiségi agitátor.⁹ 1934-re újabb szervezők kerültek nyilvántartásba, így Paulik Dániel csizmadia, Tomka Judit háztartásbeli - „tótműkedvelő rendező”, - Meleg Mátyás, Maliga János. A hatóságok Csehszlovákiába mindennemű utazást megakadályoztak 1936-ban, mert tudomásukra jutott, hogy a Matica Slovenska szlovák nyelvtanfolyamot tart, amelyre Békés vármegyéből is szándékoztak menni. Az utasítás az „...ha ilyet észlelnek, az útlevelét megfelelő politikamentes indoklással ne véleményezzék.”¹⁰ Tehát még ebben is nemzetiségi mozgalmat láttak.

A nemzetiségi mozgalom jobbra Tótkomlóson, Medgyesegyházán, Békéscsabán összpontosul - ami nem jelenti azt, hogy akár Pitvaros, akár Nagybánhegyes kimaradna hatása alól. Mezőberényből viszont az 1938-as és 1939-es évre a jelentések teljes „szélcsendet” jeleztek. Mindennemű propaganda és mozgalom elült.¹¹

Békéscsabán azonban már 1931-ben Szák György és Knyihár János drogéria-üzletében házkutatás során Szlovákiában nyomtatott propaganda-plakátot foglaltak le.¹² Ugyancsak a „pánszláv” eszme terjesztése fészkének tartották Baukó György 1929-ben Békéscsabán nyitott könyvkereskedését. Ez a fióküzlet közvetlenül a lipótszentmiklósi „Tranoscius” szlovák könyvkiadóhoz kapcsolódott. A nyomozás azt is kiderítette, hogy kérdőívek kitöltésével és azok továbbításával információkat adott a könyvkiadó központjának. Ez viszont felhasználható politikai propaganda eszközöként is.¹³ A *Magyarság* című lap 1930-ban igen jónak ítélte a magyarországi

nemzetiségek, szlovákok helyzetét. Nem érti, miért van szükségük külföldi sajtóra, könyvekre. Szinte felháborítónak tartja, hogy Békéscsabán két könyvkereskedés is van: a Baukó-féle és az Evangélikus Egyházi Könyvkereskedés.¹⁴ A harmincas évek első fele több kormányváltás időszaka. Véget ér a bethleni konszolidáció. Egy rövid életű, liberálisnak vélt Károlyi-kormány után Gömbös diktatórikus kísérlete következett. Egyben a nemzetközi politikai küzdőtéren Csehszlovákia és Magyarország között folyamatos a kölcsönös vádaskodás a kisebbségi kérdésben. Valójában a megegyezésnek nagyon kevés alapja volt a harmincas években. Kevés volt a kompromisszumra való törekvés mindkét oldatról, az akarat úgyszintén.

A harmincas években bátrabb és határozottabb irányt vett az alföldi szlovákok mozgalma. Ezt minden valószínűség szerint elősegítette a helyi törvényhatóságon belül megalakuló Ellenzéki Szövetség létrejötte. Ennek célja természetesen a szabadságjogokért való küzdés, az ország kivezetése a „nyomorúságos” helyzetből. A Békés megyei községek 90%-ának megyebizottsági tagja (114 fő) csatlakozott ehhez az Országos Függetlenségi Kossuth-párt szervezte mozgalomhoz. Ez az időszak a belpolitikában sajátos helyzet, hiszen a közel egy évtizedes bethleni konszolidáció kezd megbomlani. Az 1930. szeptember 22-én alakuló Békésvármegyei Törvényhatósági Ellenzéki Szövetségben jól érzékelhetően vesznek részt a nemzetiségi mozgalomban is aktív, illetve azzal rokonszenvező személyek. Tagjai: Hankó Mihály (szociáldemokrata), Szeberényi Lajos Zsigmond dr. főesperes, felsőházi tag, Babinszky János, ifj. Gálík János, Kvasz György dr. Békéscsabáról, Mezőberényből Filó Sámuel és Mihály, Szarvasról Tóth György, Tótkomlósról Kovács Károly. Programjának három pontja: „a közszabadságok törvényes biztosítása, sajtószabadság, egyesülési és gyülekezési szabadság, titkos választójog és esküdt-bíróság.”

A szövetség elnöke, Szeberényi Lajos Zsigmond kijelentette, hogy semmilyen diktatúrát nem szabad vállalni az országnak. Kemény, határozott felszólalásában kifejtette: „A mai társadalomnak legnagyobb baja, hogy a diktatúrának hisz és a diktatúrákat imádja. Pedig mondom, hogy szabadság nélkül élni sem érdemes.”¹⁵

Ez a léggör bátorításként hathatott Kvasz György ügyvédre is. 1932. május 15-én a vármegyei törvényhatósági bizottság ülésén felolvasták beadott indítványát. Általános felháborodást keltett, de vita nélkül tértek napirendre fölötte. Állították, hogy csak Kvasz egyéni akciója. Ám ez nem így igaz. Mert a nemzetiségi jogok védelmében Osgyán Béla is beadott egy teljesen önálló petíciót, melyben kemény és kérlelhetetlen hangon - Kvasznál indulatosabban és energikusabban fogalmazott. Ez is mutatja, mennyire nem voltak megelégedve ezzel a visszaszorított helyzettel.

Osgyán követeli, hogy az iskolákban tanítsák a szlovák nyelvet, Békéscsabán a gimnáziumban is. Erkölcsstelennek tartja különbséget tenni az emberek között nemzetiség és pártállás szerint. Elfogultsággal vádolja a bíraskodást is. Kvasz György kizárólag művelődési lehetőségekről beszél. Kéri szlovák nyelvű gazdasági, közművelődési és kulturális időszaki lap engedélyezését; követeli kultúregyesület létesítését és minden iskolatípusban a szlovák nyelv oktatását.

Indokai a következők:

- a szlovákság tömeges előfordulása az adott területen;
- anyanyelven lehet a gondolatokat legjobban kifejezni;
- a kívánt egyesület még nincs és nem lett engedélyezve;
- Békés vármegyében nincs szlovák nyelvű újság;
- a szlovákok mindig hűségesek voltak a közös hazához;
- 1932. évi kisebbségi konferenciára a képviselők elmennek, mert meghívást kapnak.

Amit követeltek, jogos volt. Csupán kulturális fönmaradásukért szálltak síkra, sajátos nemzetiségi vonásaikat kívánták megőrizni. Ám esélyeik a kulturális igények hivatalos elismeréséhez igen elenyészőek voltak.

1932. május 29-én értesülünk a Békésmegyei Közlöny hasábjairól, hogy Kvasz György útlevelét a hatóság bevonta. A sajtó értesülése szerint erre Kvasz azt válaszolta, hogy Bécsen keresztül a cseh követőtől kap majd útlevelet Prágába. Tény azonban, hogy indítványát Békéscsaba város képviselő-testülete elé is beterjesztette - ám a csabai ügyvédi karnyomást gyakorolt rá, s jobbnak látta visszavonni indítványát. Ám kálváriája ezzel sem ért véget. Indítványát kibővítve, titokban kis propagandafüzetet nyomtatott ki szlovák nyelven, a csabai Petőfi nyomdában.¹⁶ A füzet eljutott külföldre is, ahol a *Slovensky Dennik* egyik 1932, augusztusi számában „Magyarország és a békeszerződések” cím alatt megfogalmazott cikkével társulva jelent meg. Ezért 1932. november 12-én a szegedi ügyvédi kamara fegyelmi bírósága kizárta az ügyvédek sorából. Egész tevékenységét hazaárulásnak minősítette.¹⁷ Ezt követően Kvasz György valóban Csehszlovákiába emigrált. Kapcsolata azonban továbbra is megmaradt az alföldiekkel. Ez idő tájt felerősödött az aktivisták részéről a személyes kapcsolattartás a pozsonyi Szlovák Nemzeti Tanács és a Szlovák Liga szervezetével.

Bizonyított tény, hogy Pluhár Mihály, Baukó György, Szekerka János, Hankó János, Dorkovics Mihály, Kerepecky András, Bagyinszky János, Zahorán Mátyás, akik a nemzetiségi mozgalom kulturális életének vagy szervezeti kereteinek megteremtésével foglalatostkodtak, személyesen is találkoztak a pozsonyi intézmények vezetőivel: Třešňak Ladislavval (a Szlovák Liga titkára) és Granatier Anton mérnökkel, a Nemzeti Tanács tagjával. Utóbbiakat az államrendészeti szervek - feleségeikkel együtt - államellenes, nem kívánt személyeknek minősítették.¹⁸ A levelezés anyagából az is kiderül, hogy Granatier és Třešňak minden alkalommal jelentős pénzüsszegeket adtak a hazai mozgalom fejlesztésére, támogatására, és nem utolsósorban személyes költségeiket is fedezték.

Ugyancsak az említett levelezésből tudjuk, hogy Szekerka János is két ízben volt Pozsonyban (1935, 1937-38). Mindkét alkalommal hosszabb időt töltött ott, és kapcsolatba lépett az emigrált személyekkel, így Hursan Jánossal.¹⁹ Pluhár Mihály pedig a csehszlovák emigráltak közül Kvasz György ügyvéddel, Czabán Samu kommunista vezetővel tartott kapcsolatot.²⁰ Pluhár a harmincas évek elejétől a nemzetiségi mozgalom amatőr színjátszást szervező tevékenysége mellett egyre szorosabb kapcsolatba került az illegális kommunista szervezkedéssel. 1937-ben az orosházi központú szervezkedés leleplezésekor a három békéscsabai letartóztatott mindegyike: Gyuska János, Bartolák András, Pluhár Mihály munkás, illetve földmunkás szlovák származású, és nemzetiségét soha meg nem tagadta.²¹ Ez a tény azt is mutatja, hogy maga a nemzetiségi mozgalom is több irányban puhatólódik. Egyrészt megtalálható az a csoport, amely a törvényes keretek biztosította szűkös lehetőségeket kihasználva a már régi, hagyományos formákba belenyugodva próbálta megtartani nemzetiségét. Ezek zömmel kis- és módos gazdák, akik a népegyletekben, gazdakörökben, olvasókörökben működtek, és egzisztenciális, gazdasági érdekeik kockáztatása nélkül éltek csupán az otthonra szabott nemzetiségi életüket. Egy jelentősebb másik csoport az ifjúság tanultabb, olvasottabb és érdeklődőbb része, valamint az intelligencia, az egyházak képviselőit is beleszámítva. Ők tevékenységüket főként az egyház égisze alatt fejtették ki. Ez a csoport tudott leginkább továbbfejlődni.

Kerepecky András 1937 februárjában Szekerka Jánosnak írt leveléből részletesen informálódhatunk, hogy a nemzetiségi származásúak is kapcsolatban

voltak a jobboldali, sőt a szélsőjobboldali pártokkal. Az egyik módosabb gazda, Macák, a Nemzeti Szocialista Párt helyi megalakítója, és kapcsolatuk van a „Nemzetakarát Párt vezérével”, Szálasi Ferenc őrnaggyal. Ám egy kicsit érthetetlen módon itt került napvilágra, hogy február 19-én, amikor Szálasi Békéscsabán volt, egy Pluhár nevezetű (valószínűleg a börtönből szabadult Pluhár Mihály), akit illegális kommunista szervezkedés miatt 1934-ben tartóztatták le Orosházán, a szlovák kérdésben egyezkedni akart vele, és kérte a segítségét. Eredménytelenül. Február 23-án pedig arról számol be, hogy Pluhár Kövér Ibrahim Györggyel, a *Pesti látnok* című köztársasági politikai lap szerkesztőjével került kapcsolatba, aki hajlandó volna az alföldi szlovák törekvéseket fölkarolni, ám döntő irányadó szerepkört vindikál magának. Azt is megtudjuk a terjedelmes levélből, hogy az idősebb, konzervatív, illetve tisztán nemzetiségi mozgalmi vezetők mindkét, Pluhár alakította lehetőségtől elzárkóztak. Legfeljebb a *Slovenska Rodina* (Szlovák család) című lapjuk kiadójaként képzeltek el, amely ekkor éppen válságos időket élt. Kövér Ibrahim Györgynek egy kicsit sértő, hányaveti levelet írtak. Az ekkor kelt Kerepecky-levélből azt is megtudjuk, hogy a Milotay szerkesztette *Magyarság* is foglalkozott a szlovákokkal hasábjain, akinek levélben szintén jól odamondogattak.²²

Mindezek arra engednek következtetni, hogy a szlovákság központi nemzetiségi érdekképviselői orgánum nélkül, társadalmi, gazdasági helyzetének megfelelően érdekeinek érvényt szerezni nem tudott. A tisztán nemzetiségi kulturális, politikai célok által vezérelt tudatos nemzetiségi aktivisták azonban elutasítottak mindenféle nem saját, külső pártpolitikai befolyást. Vallva azt, hogy az ő mozgalmuk ne legyen csak a propaganda zászlajára tűzve, hanem azt azok vigyék sikerre, akik sorsukban valóban osztoznak.

Így inkább alkalmasnak tartották e célok szószólójának és tényleges segítőjének Szeberényi Lajos Zsigmond főesperest, felsőházi tagot. Egy dátum nélküli levélmásolatból tudjuk, hogy megkérik, járjon közbe ügyükben Imrédy Béla miniszterelnöknél. Leírták kérésüket, hogy azt Szeberényi főesperes memorandumba fogalmazva adja át:

„1. Sem a szlovák néphez való tartozás bevallása, sem annak elismerése, hogy őshazánk a mai Szlovákia - ne képezhesse rendőri, csendőri zaklatás tárgyát.

2. A „tót” elnevezés töröltessék el, s legyünk „szlovák”-nak nevezve.

3. A szlovák többséggel bíró településeken a hivatalos nyelv legyen szlovák s hivatalnokai is szlovákokból kerüljenek ki.

4. Azokban a településekben, ahol egyáltalán szlovákok élnek, legyen mindenféle iskolában - állami vagy egyházi, illetve községi - a szlovák nyelv kötelező. Legyenek szlovák nyelvű óvodák. A tanerők legyenek szlovákok.

5. Békéscsaba, Szarvas és Tótkomlós településeken legyen polgári iskola, amelynek tanítási nyelve a szlovák. Ezek tanárai bírják a szlovák nyelvet.

6. A csabai gimnázium, Szarvason a tanítóképző és gazdasági iskola legyen átszervezve szlovák tannyelvű intézetekké.

7. A községi jegyzők és a tanárok részére az egyetemen legyen Szlovák tanszék és szlovák nyelvű tudománytörténeti tanszék.

8. Ahol a szlovákok tömegesen laknak, ott úgy kell kialakítani a választókerületeket, hogy a szlovák lakosság is tudjon, módjában legyen képviselőket küldeni a nemzetgyűlésbe.

9. Lehetővé kell tenni, hogy szlovák egyesületek, szövetkezetek, kulturális, jótékony és gazdasági intézmények alakulhassanak.

10. Követeljük a sajtó szabadságát - szlovák nyelvű kulturális és politikai folyóiratok kiadását.

11. Követeljük a Szlovákiával való közvetlen és nyílt, akadálytalan kapcsolatok lehetővé tételét.

12. Végül az egyház (ág. ev.) területén szlovák szeniorátus alakíttassék szlovák nyelvvél és irányítással.”²³

Véleményünk az, hogy e petíció jellegű levél háttérében az 1938 júniusában Csehszlovákiából - közel egyéves pozsonyi tartózkodás után - hazatérő Szekerka János állt. Érezhető a határozottan magasabb szintű politikai célok megfogalmazása. Erre csak igen jól felkészült, tanácsokkal ellátott, energiával teli személy volt képes. Ennek felelt meg Szekerka János.

Feltételezésünket látszik igazolni az a dokumentum is, amely ugyanazon levelezésanyag feldolgozása során került elő. Tartalmilag teljesen azonos a Szeberényi Lajosnak írottakéval. Ez viszont már dátummal (1939. február 5.) ellátott, s vagy a kultuszminiszternek, vagy pedig a belügyminiszternek lett címezve, ugyanis a megszólítás a tárcát már nem jelöli meg. Meglátásunk szerint ez a keltezett levél már nem jutott el a címzetthez, hiszen az eredeti 14 fő által aláírt példányt találtuk meg. Ezek mindegyike a Békéscsaba és környéke szlovák kulturális mozgalom jól ismert személye.

A korszak nemzetiségpolitikai tényezője a Szlovák Nemzeti Egység Pártja (SzNEP), s annak orgánuma, a *Slovenská Jednota* (Szlovák Egység) című hetilap, amely 1939-ben indult.

A Szlovák Nemzeti Egység Pártja megalakulásának körülményeit és működését munkánk elkészültéig még nem dolgozták fel.²⁴

A párt szerveződésének érdekessége, hogy a *Slovenská Jednota* mint hetilap volt a tagtoborzási bázisa. 1939. február 12-én a megalakulni szándékozott Szlovák Néppárt lapja lett volna a tervek szerint. Ezt a pártot azonban nem engedélyezték, csupán a hetilapot. A hetilap és előfizetői alkották a majd 1941-ben engedélyezett Strana Slovenskej Národnej Jednoty (Szlovák Nemzeti Egység Pártja) tagsági háttérét és vezetését. Így vált addig is a magyarországi szlovákok egyedüli szószólójává a *Slovenská Jednota* című lap. Mivel valóban egy párt létrejöttének lehetőségét látták benne, kezdettől fogva a magyar kormányzat ellensúlyozni kívánta befolyását. Ám erre nem volt alkalmas még megemelt példányszámmal sem az ekkor már 19 éve megjelenő *Slovenské Noviny*, Budapesten a kormány erős támogatásával megjelenő lap. Nyelvezete és gondolatai nem tudták számottevően befolyásolni a magyarországi szlovákokat. Így adminisztratív eszközöket is felhasználtak a *Jednota* ellen. Erősen cenzúrázták, napirenden volt a betiltása is.

Telekiék mindenáron a közművelődés és az egyházi egyesületek terén látták volna legszívesebben a magyarországi szlovákokat, s nem a pártpolitika terén. Mindenesetre a szlovák kormány erős nyomást gyakorolt a magyar kormányra egy politikai párt és közművelődési egyesület engedélyezése kérdésében, mindkettőt országos hatáskörrel felruházva. Egyik fél sem titkolta, hogy a reciprocitásra törekszik.

Kelemen József, az Érsekújváron megjelenő *Slovenská Jednota* vezető főszerkesztője Telekitől kihallgatást kért 1939. év végén. Tárgyalni óhajtott a lap Budapestre helyezéséről és a párt országos engedélyezéséről. Ám Teleki ehelyett két pártban gondolkodott. Egy a nyugati, egy másik a keleti szlovákság érdekeit képviselte volna. 1940. április 15-én hozott határozata ezt tükrözte. A két pártalakulat azonban nem bizonyult vonzónak. Így tagság hiányában életképtelenné vált. Gyakorlatilag csak azért léteztek a Kalčok (Magyarországi Szlovák Keresztény Néppárt - nyugati szlovákok pártja) és a Dvorčák (Ojčizna - keleti szlovákok szervezete) vezetete szervezetek, hogy hivatkozni lehessen rájuk. Tehát a *Slovenská*

Jednota táborát nem sikerült velük gyengíteni. A “jednotárok” vezérkarában egyre inkább Bóhm Emánuel kezdett vezető szerepet játszani, aki már a megalakulni nem tudó Szlovák Néppárt kassai körzetének vezetője volt 1939-ben is.

Az SZNEP a szlovák kormány többszöri próbálkozása ellenére nem kapott mégsem engedélyt a megalakulásra. Sőt felbomlasztására törekedtek. Mielőtt azonban ez sikerrel járt volna, Bóhm 1941. augusztus 21-én bejelentette a párt megalakítását. Elnöke: Bóhm Emánuel, főtitkára: Kelemen József lett.

1941. november 12-i belügyminiszteri jelentés azt mutatja, hogy ennek ellenére nem adták fel a felbomlasztási törekvéseiket. Nem kívánták elismerni a Jednotát a magyarországi szlovákok politikai akaratának egyedüli képviselőjévé. Nem érettek egyet azzal sem, hogy a párt jelölje ki a közigazgatási és parlamenti testületek képviselőit. Azt sem szívesen vették, hogy a párt az egyetlen szlovák politikai érdekvédelmi szervként kívánt fellépni. Ezért a szervezeti szabályzat számos paragrafusát a magyar alkotmánnyal ellenkezőnek minősítették, ezért a jogrendbe be nem illeszthetőnek tartották. Így éberem figyeltek a vidéki szerveződésekre. Ahol csak lehetőség nyílt rá, adminisztratív eszközökkel is felléptek.

Valójában ennek a fellépésnek lett volna szerves része az 1941 szeptemberében alapított és Kassán, október 1-jén megalakult újabb Dvorčák szervezet a Naša Gazdovska Strana (A mi gazdapártunk) elnevezésű pártszerveződés. Ennek ellenére a Bóhm irányította Szlovák Nemzeti Egység Pártja eljutott 1942. január 7-én szervezeti szabályzata elfogadásához. A kormány továbbra is igyekezett vidéki szerveződésüket akadályozni, legfőképpen az alföldi szlovákokat akarta izolálni tőlük. (Később majd láthatjuk, hogy ez nem teljesen sikerült.) 1942. március 1-jén a SZNEP Budapesten megtartotta nagyválasztmányi ülését. Ekkor hozta nyilvánosságra az országos szervezkedésre és a magyarországi szlovákság egyedüli képviseletére igényt tartó programját. A sorozatos tárgyalások Bárdossyval a megegyezés felé vezettek. 1942. március végére a Bóhm-féle párt már rendelkezett Budapesten főtitkarsággal, Érsekújváron, Kassán, Szobráncon, Békéscsabán és Petrőcön titkarsággal. Érsekújváron titkár Števík, Ján, Szobráncon Blaško, Štefan, Békéscsabán Kerepecky, Andrej voltak. Petrőcön pedig Žihlavsky, Pavel volt a titkár.²⁵

1942. március 9-től Kállay Miklós lépett a magyar kormány élére. Hajlandóságot mutatott - a már több ízben kérvényezett - *Slovenská Jednota* napilapként való engedélyezésére. Ez azonban mégis csak 1942. május végétől vált valóra.

A lap időközben a délvidéki haladó gondolkodású értelmiségiekkel is kiegészült. Ez a lap szellemén és irányvonalán is megmutatkozott. Határozottan kiálltak a szlovák kisebbség jogos politikai, kulturális törekvései és igényei mellett. Így a párt 1942. június 13-án terjedelmes memorandumot nyújtott át a sérelmek listájával Kállay miniszterelnöknek.

A SZNEP aktivitása fokozódott, szeptemberre Kassán sikeres szlovák könyvnapot szervezett. 1943-ra már 20 saját kiadású könyvsorozattal is büszkélkedhettek. Ezek népdalgyűjtemények, modern táncdalok szövegei és kottái, drámák, verseskötetek, nyelvtankönyvek, mesekönyvek, regények és képzőművészeti gyűjtemények voltak.

Közben a fellazítási és bomlasztási törekvések időről időre kiújultak ellenük. Bár korábban - 1942. december 5. dátummal - a belügyminiszter felhívja az alsóbb közigazgatási egységek figyelmét, hogy a párt adminisztrációs és szervezeti ügyintézését ne akadályozzák.²⁶ A párt és szervezeti megerősödése majd csak a szlovákiai partizánmozgalom megélénkülése és a Nemzeti Felkelés ténye után nyert több elismerést. Ám éppen ezeknek eredményeként a párt aktivitásában lanyhulás

jelei mutatkoztak. 1944. október 1-jétől a párt lapja, a *Slovenská Jednota* papírhiány miatt megszűnt. Végül is a magyar kormányzati körökben csak ezt követően vették megnyugvással, hogy a párt a szlovákság körében monopolhelyzetbe került. Már dicséretnek is elhangzanak a párt józan vezetőiről. Létét végül is a katonai, hadászati erőviszonyok alakulása pecsételte meg.

A megszűnést illetően a békéscsabai titkárságról van pontosabb adatunk. 1945. június 16-án a Szlovák Antifasiszta Frontja lapjában, a *Slobodá*ban találjuk Kerepecky András felhívását. Ebben kéri az SzNEP tagjait és minden hű szlovákot, hogy lépjenek be az Antifasiszta Frontba, mivel a SzNEP-et feloszlatják. Elköszön egyben a kassai, érsekújvári, bácskai szlovákoktól is, akik az elnyomás és a reakciós rezsim ideje alatt segítségére voltak. Örömmel nyugtázza, hogy az antifasiszta gondolkodású szlovákok új szervezetben tömörülhetnek Magyarországon.²⁷

A Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontja kulturális aktivistáinak 1946 júniusából ránk maradt fényképes adatlapjaiból tudjuk, hogy a SzNEP helyi szervezeteinek létrehozásában, tagok toborzásában ezek az aktivisták részt vettek. Néhányuk helyi megbízottja lett a szervezetnek. Békéscsabán hét ilyen személyt ismerünk, Medgyesegyházán kettőt, Nagybánhegyesen hármat, Mezőberényben négyet, Tótkomlóson tizenegyet, Szarvason hetet, Pitvaroson hármat, Új-Nagylakon kettőt, Ambrózfalván hármat, Csanádalbartin hármat. Összesen 45 főről van szó.²⁸

Nagybánhegyes községben a helyi megbízott, Schléger András jelentése szerint 1941. november 1-jén 50 tagja van a pártnak. Mezőberényben 1943. január 7-én még nincs beszervezett tag a hatósági jelentés szerint. Borgulya Mihály adatlapjából viszont arról értesülünk, hogy már 1941-ben 13 tagja van. Köztük Pilisi Márton, akit az 1941. évi Államrendészeti Zsebkönyv kommunistának tart. Bár nem lehet ez sem furcsa. Hiszen igen aktívan dolgozik a pártnak az 1922 óta szociáldemokrata párttag, Szekerka János is. Sőt mindazok, akik a nemzetiszocialista irányzatoktól határozottan elhúzódtak. A SzNEP viszont nemzeti szocialista alapon és a népcsoport-elv jegyében szerveződött. Ennek az ellentmondásnak a feloldását személy szerint abban látjuk, hogy az alföldi demokratikus, tisztán nemzetiségi szempontokat célul tűző aktivisták azért tömörülnek a párton belül, mert kulturális törekvéseik megvalósítására csak itt láttak lehetőséget. Erről a SzNEP Végrehajtó Bizottsága II. plénuma gondoskodott is. Felállította a Kulturális Bizottságot.²⁹

A párt helyi, illetve területi működéséről igen keveset tudunk. (Anyagai a pozsonyi Állami Levéltárban találhatóak). Ennek egyik oka az, hogy a megalakulás ellenére a hatóságok a lehető legnagyobb mértékig gátolták az aktív szerveződést, sőt a szervezeti élet kialakítását. Adott esetben a párt aktivistáit katonai szolgálatra vonultatták be, illetve kényszermunkára vitték hosszabb-rövidebb időre. A szervezetségben azonban annyit elértek, hogy ha kevés létszámban is, de majd minden szlovák településen jelen voltak.

Kulturális téren a párt kultúrbizottságát szekciókra osztották, így létrejött a pedagógiai, tudományos, irodalmi, zenei, népművelő, színművészeti, népgazdasági, művészeti (képzőművészeti), néprajzi szekció. 1943-ban, amint azt korábban említettük, már a huszadik önálló kiadványt jelentették meg. Ezeket a Békéscsabán még működő „Tranoscius” könyvkereskedésben árusították, amelyet 1938-ban Szekerka János Baukó Györgytől vett át. A párt folyóiratát mintegy 100 példányban terjesztette. Ekkor már mint könyvkereskedő segéd, Kerepecky Mihály vezeti az üzletet, Szekerka János pedig Budapesten nyitott egy másikat. E korszak viszonyainak jobb megértése szempontjából hozunk egy olyan példát, amely a két megye szlovákságának nemzetiségi és politikai felfogását jól megvilágítja.

A Nyilaskeresztes Párt két nemzetgyűlési képviselője, Hubay Kálmán és Vágó Pál a kormányt megelőzve „progresszív” köntösbe öltöztetve szándékukat, törvényjavaslattal álltak elő. Pontos címe: *Törvényjavaslat a Magyar Szent Korona területén élő népcsoportok önkormányzatáról és anyakönyv-vezetéséről* címmel. E törvényjavaslat elemzésével részletesen foglalkozik Tilkovszky Loránt egyik 1965-ben megjelent tanulmányában.³⁰ Ennek alapján megpróbáljuk tömören összegezni, majd pedig a békési szlovákok reakcióját bemutatni.

A nyilasok nemzetiségpolitikai elképzeléseinek alapját a helyreállítandó Nagy-Magyarország birodalmi gondolata alkotta. .

Területi önkormányzat helyett népi önkormányzatokra helyezték a hangsúlyt. Elképzelésük szerint a népcsoport adót vethetett volna ki a maga céljaira, ugyanakkor állami támogatásra is igényt tartottak. A tanítást az iskolákban a népcsoport nyelvén kívánták folytatni. A magyar nyelv elemi iskolákban kötelező lett volna, a középiskolákban csak külön tantárgy.

Területi önkormányzat helyett népi önkormányzatokra helyezték a hangsúlyt. Elképzelésük szerint a népcsoport adót vethetett volna ki a maga céljaira, ugyanakkor állami támogatásra is igényt tartottak. A tanítást az iskolákban a népcsoport nyelvén kívánták folytatni. A magyar nyelv elemi iskolákban kötelező lett volna, a középiskolákban csak külön tantárgy. A népcsoportok nyilvános anyakönyvet vezettek volna tagjaikról. Büntetendő lett volna minden beolvasztó kísérlet. A népcsoport és a népiség gyalázása büntetőjogi eljárást vont volna maga után. A népcsoportok felett a kormány a felügyeletet egy nemzetiségi miniszter által gyakorolta volna. Mindegyik népcsoportnak lett volna - elképzelésük szerint - a minisztériumban egy-egy államtitkára. A népcsoport saját alkotmánnyal rendelkezett volna - amit az államfő csak szentesíthetett volna. A népcsoport vezetőjét népcsoport bízta volna meg, s nem az államfő. A népcsoportok számarányukat tekintve képviselőket küldtek volna a parlamentbe.

Ez a javaslat 1940 júniusában a napilapokban is megjelent,³¹ s ugyanezen hónap 29-én a *Magyar Nemzet* (7.) cikket közölt Szekfű Gyulától *A legújabb nemzetiségi törvényjavaslat* címmel. Határozottan visszautasítja Hubayéknak azt a szándékát, miszerint ő is egyetért, sőt inspirálta volna e törvényjavaslatban tett intézkedéseket.

Terjedelmesebben elemzi Szekfű Gyula a *Magyar Szemle* júliusi számában ezt a kérdést. A kormányzat szintén felháborodással fogadta a törvényjavaslat megoldásait. Hasonlóképpen a kormányt támogatva nyilatkoztak az alsóbb szinteken is. Így Békéscsaba és Vidéke Ipartestület levelet intézett a polgármesterhez, melyből kiderül, hogy igen tájékozottak a politikai helyzetről, s az országra váró esetleges megpróbáltatásokról is. Az Ipartestület vezetői írják: „... nem tudhatjuk, hogy országunk mikor sodródik háborúba...” S úgy vélik, ilyen helyzetben „...összeolvadásra van szükség szeretett hazánk fenntartása, nemzeti létünk megvédése érdekében ...” Igen határozottan kijelentik, „... nincsenek önálló autonómiát követelő nemzetiségek, sem a magyar állameszmét megtagadó polgárok, hanem vannak nem magyar anyanyelvű, de magyar lélekkel megáldott és magyar szívvel érző magyarok.”³² Ez persze kicsit érdekes megfogalmazás, de mindenesetre érződik, hogy a nemzetiségek csaknem teljesen egybeolvadtak a magyarokkal, s nincs is igazából különbség köztük, csak annyi, hogy két nyelven beszélnek. Az iparosok tovább bizonygatva hazaszeretetüket, részletezik, hogy a más anyanyelvűek milyen lelkesedéssel vettek részt a haza védelmében. S ez a kormányzatot bizonyára arra fogja késztetni, hogy majd megoldja a teljes egyenjogúságot a „visszatért” területek kisebbségeinek is.

Fölháborodva kijelentik, hogy ellene vannak az ország különböző jogterületekre való széttagolásának, s példátlan galádságnak minősítik ezt a törekvést. „Hiszen városunkban a lakosság sorai között tót anyanyelvű magyarok is vannak, kiknek államhűségük közismert!” Hasonlóképpen nyilatkozik Békéscsaba megyei képviselőtestületi közgyűlése is: „Megállapítja a képviselőtestület, hogy az említett törvényjavaslat árulás és merénylet a Szent István-i gondolat, az ezeréves Magyarország állameszméje ellen, mert akik a törvényjavaslatban lefektetett felfogást vallják, azok István király ezeréves országának belső egységét megsemmisítve, a Magyar Nemzetet összetartó állami hatalom felbontására, Magyarországnak a trianoninál is trianonibb szétforgácsolását akarják önös érdekből, politikai demagógiából és hatalomra vágyásból.”³³

Mi is volt tehát az, ami e törvényjavaslat ellen ennyire egységbe „kovácsolta” a közvélemény túlnyomó többségét? Egyértelműen az önkormányzat-tervezet, amely élesen elkülönítene a nemzetiségeket egymástól, még külön anyakönyvezéssel is. Minden önkormányzatot egy-egy népcsoport alkotott volna, akik belső kulturális, közigazgatási életüket szerveznék, s a minisztériumok csak felügyeleti joggal bírtak volna felettük. Határozottan ellenzi a névmagyarosítást.

Valószínű azonban, hogy mindezekon kívül az erősen német minta alapján való gondolkodás és annak megfelelő „kasztszerű” besorolás volt az, ami teljes joggal taszította a többséget.

Röviden szólnunk kell a szektamozgalmak és a szlovákok kapcsolatáról Békés és Csanád vármegyében. A szektákba való átlépés zömmel az evangélikus egyházat érintette. Békéscsabán a *reszketősök*, a nazarénusok és az adventisták szektája ismert. Pitvaroson, Nagybánhegyesen, Kondoroson az Apostoli Hit-szekta az elterjedt és népes. Ezek közül a pitvarosi volt a legszervezettebb, legerősebb. Szabályos felekezeti „háborút” vívtak az evangélikus egyház vezetőivel.

Erről a küzdelemlről tudósít minket igen érzékletesen Pitvaros község intelligenciájának panaszos s egyben segélykérő levele 1933 októberéből, melyet Raffay Sándor ev. püspökhöz írtak: „Az evangélikus hívek nálunk évről évre fogynak. A baptisták és felekezeten kívüliek szabadon garázdálkodnak vizeinken. Az orvhalászok a lelkeket mindinkább nagyobb és nagyobb számban kerítik hálójukba. A f. év nyarán 36 felnőtt evangélikust merítették a pocsolyába keresztelezés címén. Az állami iskolába a f. tanévben már huszonnégy gyermek iratkozott be, olyan, aki nem volt egyháziilag megkeresztelve. Egyházunk belső lelki harmóniája bomlóban van.” A tény az tény. Ám annak magyarázatát már nem keresik. Pedig ha megfigyeljük, hogy a szektának minősülő „bibliás” csoportosulások a maguk módján, önmagukért zenekarokat, énekkarokat, önművelődési köröket hoztak létre - nem is egyet -, akkor csak egy következtetést vonhatunk le. Joggal fordultak el attól az anyaegyházról, amelytől mindezek támogatását várták el. Ez az egyház azonban - tisztességes lelkészeinek törekvése ellenére - püspöke (Raffay Sándor) hatalmának engedelmessé a magyarosítást szolgálta. Nem csodálkozhatunk tehát ha nyelvében, hitében vesztésre ítélt s csalatkozott pitvarosi szegénysorúak tömegei sajátos megoldást, sajátos kiutat kerestek.

Valójában már a századfordulón elég markáns jegyei mutatkoznak a szekták elterjedésének. A *reszketősök* ismertek már 1913-ban is Békéscsabán. 1924-ben a *Békésmegyei Közlöny* féloldalas cikkben ismerteti a jaminai *reszketősök* helyzetét, melyet kis jóindulattal és megértéssel kezel, s a cikk végén együttérzően nyilatkozik: Ezek az emberek tiszták, nem tülekednek az „aranyborjú” körül, mint mások, hinni szeretnének még a jóban, az emberségességben. 1928-ban ugyancsak visszatérnek a szekták kérdésére. Kicsit túlozva ugyan, de realitásként valamelyest elfogadhatóan

sorolja fel az írás a szekták fajtáit. Ezek némelyike titokban jött létre, mint például az adventisták szektája. A cikkíró igen alkalmas talajnak minősíti az alföldi várost a szekták szempontjából. „A jámbor élet, az evangéliumi tisztaság, a kemény puritánság egyszerű vitézei napról-napra szaporodnak tehát Békéscsabán.” 1927-ben nazarénusok kerülnek a sajtó hasábjaira. A cikkek egyike sem fejtegeti, de bele sem bocsátkozik annak feltárásába, miért jutottak ide ilyen nagy létszámban a tisztességes emberek tömegei.³⁴ A velük való bánásmód azonban más a Csanád megyei területeken, mint Békésben. 1930-ban például Farár Pál és 53 társa - az Apostoli Hit-szekta tagjai - a nagylaki főszolgabírótól rendszeres gyülekezeti életre engedélyt kaptak.³⁵

1934-ben a Csanád megyei Nagybánhegyesre költözik Farár Pál, ahol a mezőkovácsházi járás szolgabírója nem csupán tiltja, de bünteti is működésüket. Az igen eltérő megítélések és azokra érkezett fellebbezések a Belügyminisztériumot arra inspirálják, hogy részletes tájékoztatást nyújtson a szektamozgalomról és egységes megítéléséről.³⁶ Ebből és más forrásokból tudjuk, hogy működtek szekták az említett helyiségeken kívül Csanádalbertin, Ambrózfalván, Kondoroson, Tótkomlóson, Nagylakon, Medgyesegyházán, Kiszomboron, Apátfalván, Kunágotán, Magyarcsanádon, Nagymajláton. Ezek az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején alakultak.³⁷

A kérdés tárgyalásánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül a vidék jó ismerőjének, Féja Gézának a véleményét. 1936-ban megjelent munkájában részletesen foglalkozik a szektákkal. Jellemzését a mai napig az egyik legtömörebb és legtalálhatóbb megfogalmazásnak tartjuk. Rávilágít arra, hogy a szekták gyarapodása egyfajta lázadás. Ezáltal elkülönítik magukat a gazdagok, az urak istenétől. „A nép keresi a közösséget és kereső vágya mindenütt visszautasításra talál, tehát teljes erővel a vallásos élet síkjára tör. A szekta a védekezés, a biztosítószep a teljes belső összeomlás és meghasonlás ellen! A szektában tör ki az elnyomott, elfojtott paraszti élet utálata is és „új élet” keresésének a vágya.” Való igaz, hogy Dovály Márton (Jeruzsálemben 1963-ban halt meg) Pitvarosról a Szentföldre vándorolt, csak hogy meneküljön valahogy az elviselhetetlen sorból. Gyermekeit azonban a hatóság visszatoloncoltatta.³⁸

Egyetértünk Féja megfogalmazásával: „A nép immár öntudatlan énjébe menekül, teljesen ösztöneire bízva magát, homályos sejtéseire, különös sugallataira hallgat.” Ilyen rétegek is voltak az elesett nemzetiségi lakosság körében. A nemzetiségi életre komolyabb befolyása ennek a mozgalomnak nem volt. A teljesebb kép kedvéért azonban úgy véljük, helyénvaló itt megemlítenünk.

Jegyzetek

1 Csepreghy László 1934. 189.

2 Békés Megyei Levéltár (BmL.) Békés vármegye főispánjának iratai. 684/1922.

3 BmL. - Békés vármegye főispánjának iratai. 1180/1922.

4 *Békésmegyei Közlöny* 1924, augusztus 9. 3. - Békéscsaba mint feltétel egy cseh miniszteri rendeletben. *Békésmegyei Közlöny* 1928. november 28. 7. Nagy cikksorozat Békéscsabáról egy külföldi lapban. Egy prágai magyar újságíró interjú készített Békéscsaba néhány vezető gazdájával.

5 Szarka László: Kisebbségvédelem, reciprocitás, revízió. Megegyezési kísérletek a nemzetiségi kérdés terén. In: *Békétlen évtizedek 1918-1938*. Budapest 1988: 52-53.

6 Bellér Béla 1973. 678.

7 BmL. - Tótkomlós község elnöki iratai - 67/1928. Mezőberény nagyközség bizalmas iratai - 32 biz./1928.

8 BmL. - Mezőberény nagyközség bizalmas iratai - 37 biz./1930.

9 BmL. - Tótkomlós község elnöki iratai. - 60/1928, 2/1928, 52/1928, 53/1928, 55/1928, 15/1933, 19/1933.

- 10 BmL. – Tótkomlós község elnöki iratai - 46/1933, 35/1934, 10/1933, 91/1934, 39/1936.
- 11 BmL. - Mezőberény nagyközség bizalmas iratai. - 34/1938, 22/1939, 21/1931.
- 12 BmL. - Mezőberény nagyközség bizalmas iratai 21/1931.
- 13 Kulturális aktivisták 1946-ban kitöltött nyilvántartó lapjai, Baukó György személyi lapja. BmL. - Mezőberény nagyközség bizalmas iratai - 135/1941, 10-19/1931-es irat. Munkácsy Mihály Múzeum Történeti Gyűjteménye, Szekerka J. hagyatéka.
- 14 *Magyarság*, 1930. október 10. 2-3. Ivánkáké megfizetett agitátorokkal akarják fellázítani a békési tótokat.
- 15 *Békésmegyei Közlöny*, 1930. szeptember 23. 3. Megalakult a Békésvármegyei Törvényhatósági Ellenzéki Szövetség.
- 16 *Békésmegyei Közlöny*, 1932. május 15. 1. BmL - Békés vármegye alispánjának iratai 9558/1932. Címe: *Szlovák Szabadság - a magyarországi szlovákok követelése* (Slovenská Sloboda - požiadavky Slovákov v Maďarsku 1932. Békéscsaba). Felelős kiadói: Kvasz és Dorkovics. Egyházi életről és az iskolákról szóló szakaszra, a szlovákok jogainak taglalására és végül követeléseire osztott füzet.
- 17 Kvasz György 1932. *Békésmegyei Közlöny* 1932. május 29. 6.; *Békésmegyei Közlöny* 1932. május 31. 3.; *Békésmegyei Közlöny* 1932. november 15. 1.
- 18 Államrendészeti zsebkönyv (1. fekete-könyv) 1941. Granatier Antal ág. ev. 1894. mérnök: A. Tresznyák László ág. ev. 1899. XI. 2. Prága a „Slovenska Liga” titkára: AN. Tresznyák Lászlóné szül. Dlouky Antónia 1910. VI. 13. Luze, háztartásbeli: AN
M.M.M.T. Gy. - Szekerka J. hagy. - Szekerka János levelezése. Kerepecky András - Třešňák, Ladislavnak Bratislava 1937. szept. 27. Kerepecky András levele - Szekerka Jánosnak Bp-re 1937. III. 11. Kerepecky András levele – Szekerka Jánosnak Bp-re. 1937. II. 16. Szekerka János feljegyzése 1 géppel írott, Dorkovics látogatásáról 1937. okt. 18-24, Szekerka és Třešňák beszélgetése Dorkovicsról. Szekerka feljegyzése 1938. március Bratislava. Hankó Mihály levele Třešňáknak 1937. nov. 10. Szekerka válasza - Baukó Györgynek 1937. Szekerka feljegyzései - Zahorán Mátyás három látogatásáról Pázsatyban: 1938. április 20-29, 1937. november 11-16, 1938. február 17.
- 19 M.M.M.T. Gy. - Szekerka J. hagy. - Szekerka János levelezése. Szekerka János és Hursán János levelezése: 1937. jan. 23, 29; február 25, 1938. ápr. 1, 1938. ápr. 2.
- 20 Molnár Pálné - Szekeres Béla 1970. 301.
- 21 Bálint Ferenc - G. Vass István. 1971. 134-135-136.
- 22 M.M.M.T. Gy. - Szekerka J. hagy. - Szekerka János levelezése: Kerepecky András levele Szekerka Jánosnak 1937, február 28. Kerepecky András levele Szekerka Jánosnak 1937. március 11.
- 23 M.M.M.T. Gy - Szekerka János hagy. Egy dátum nélküli, Békéscsabán fogalmazott, Szeberényi Lajos Zsigmond főesperesnek címzett levél, szlovák nyelven - másodpéldány. Egy másik levél, amely tulajdonképpen apró stílusú dolgokban tér el az előzőtől, ez 1939. február 5. dátumot viseli, ugyancsak Békéscsabán, szlovák nyelven fogalmazódott. 14 aláírója volt: Szekerka János, Hudák János, Kerepecky András, Gercsi János, Svedik György, Mazán János, Tejsi Gyötgy, Zahorán Mátyás, Szoboszlaji János, Mótyovszky János, Kovác Mátyás, Hudák András, Mekis Pál, Kerepecky János.
Címzése: „Tisztelt miniszter úr!” Ezek szerint nem Imrédy Béla miniszterelnöknek címezték, hanem Teleki Pál gr. kultuszminiszternek, illetve Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek címezhették.
- 24 Tilkovszky Loránt 1964. 383-016. Tilkovszky Loránt: Magyar-szlovák viszony és szlovák nemzetiségi mozgalom Magyarországon (1941-1945). Pécs 1985. 549-574. In: Szita László (szerk.): *Baranyai helytörténetírás 1983-1984*. Baranya megyei Levéltár Évkönyve, Pécs, 1985.
- 25 M.M.M.T Gy. - Szekerka hagy.; A Szlovák Nemzeti Egység Pártja 1943. évre kiadott zsebnaptára alapján.
- 26 Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter 1942. dec. 5. leirata OL-BM-K 149 -1942. – 8 -22001.
- 27 *Sloboda* (Szabadság) 1945. június 16. (2. sz.) 3.
Vyzva k členom strany „Slovenskej Národnej Jednoty” (Felhívás a Szlovák Nemzeti Egység Pártja tagjaihoz).
- 28 M.M.M. T. Gy - Szekerka János hagyatéka. - AFS anyaga, nyilvántartó lapok, kérdőívek.
- 29 *Slovenská Jednota* 1942. július 5: 3-4. BmL, Mezőberény nagyközség bizalmas iratai 75/1942. biz. Mezőkovácsházi járás főszolgabírójának iratai 49/1944. eln. Schléger András levelei (9 db) - Kerepecky Andrásnak 1943. nov. 1. - 1944. febr. 26-ig.
- 30 Tilkovszky Loránt: A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezéséről. *Századok*, 1965. 1247-1258.
- 31 *Magyarság* 1940. jún. 9. 3.

- 32 BmL. - Békésesaba polgármesterének iratai 4771/1940. - Békéscsaba és Vidéke Ipartestület levele a polgármesterhez a Hubay - Vágó javaslat ellen. 1940. jún. 13.
- 33 BmL. - Békéscsaba m.v. polgármesterének iratai 4771/1940. Állásfoglalás a Hubay - Vágó országgyűlési képviselők indítványában foglalt nemzetbomlasztó törekvések ellen.
- 34 Békésmegyei Közlöny, 1924. november 16. 4.; 1927. január 1. 2.; 1928. december 13. e.
- 35 Csanád megye levéltára - Nagylaki járás főszolgabírájának iratai ad. 1937/1930. sz.
- 36 BmL. Tótkomlós község elnöki iratai 54 eln./1936.
- 37 Komoly Pál: Bibliás emberek Pitvaroson 1-30 pl. MFM Történeti Adattár ltsz: 517-86, CsmL. Csanád megye főispánjának iratai, 75/1936, BmL. Alispáni iratok 72/1936. biz. sz.
- 38 Féja Géza 1936. 118-119., MFM. Tört. Adattár ltsz: 417-86.

ISTVÁN TÓTH

ASPIRATIONS OF HUNGARY'S SLOVAK NATIONALITY BETWEEN THE TWO WORLD WARS

This paper examines the major national aspirations of Slovak ethnic minority in south-eastern Hungary, mostly in the towns of Tótkomlós, Békéscsaba, Mezőberény and Szarvas, where 85% of the population were of Slovak nationality. He presents the political organisations striving after improving the minority's legal and political situation. Their activity covered four problems: 1. assuring rights of use of the minority's mother tongue in everyday life and 2. in the school; 3. freedom of religion; 4. social and political assertion of the members of the nationality. Apart from analyzing local aspirations, the author also touches upon some problems of the relations between Hungary and Czechoslovakia in that period.

FATA MÁRTA

Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója és politikája (1917-1933)

Magyarország 1989/90-ben fordulóponthoz érkezett. Ez szükségessé teszi, hogy számos dolgot újra átgondoljunk: az európai értékrendet és a közép-európaiság ismertetőjegyeit, valamint a nemzeti lét feltételeit ebben a nemzetiségi ellentétekkel és gyűlölködéssel telített kelet-közép- és délkelet-európai térségben. A nemzetiségi együttélés megoldására a Kárpát-medencében számos javaslat született, a sok közül az egyik a magyarországi német Bleyer Jakabtól a 20. század első felében.

Bleyer koncepciójáról és politikájáról már életében heves vita folyt, amely mind a mai napig tart. A kutatás legfőbb hiányossága, hogy a magyarországi belpolitikai fejlődést és a magyar-német viszonyt nem vette kellőképp figyelembe, és nem dolgozta fel mélyrehatóan sem a Weimari Köztársaság nemzetiségpolitikáját, sem a magyarországi német nemzetiség belső fejlődését. Figyelmen kívül hagyta azt a szellemi világot is, amelyben Bleyer élt, és amely politikáját nagymértékben formálta.

Magyarország egyes német csoportjai (svábok, erdélyi szászok, német városi polgárság) 1918 előtt nem alkottak szilárd közösséget. Többé-kevésbé zárt és egymástól földrajzilag távol eső régiókban éltek. Mivel nem volt közös gazdasági egységük és történelmi tapasztalataik, akárcsak beilleszkedésük az új hazába jelentős különbséget mutattak fel, egységes német társadalmi tagozódás sem alakulhatott ki. De maguk a svábok is - a német parasztlakos és kézművesek 18. században kialakult csoportja - zárt régiókban éltek, amelyek elsősorban tradícióikban és gazdasági viszonyaikban különböztek egymástól, és semmiféle kapcsolatot nem tartottak fenn egymással. Ez az elszigeteltség határozta meg a svábok életmódját is, amely a 18. és 19. században a nemzetek és a nemzetiségek egymás mellett való életét jellemezte a magyar nemzeti államban és a nemzetek feletti - egyben német és így bizonyos fokig védelmi funkciót betöltő - Habsburg Monarchiában.¹

Az osztrák-magyar kiegyezésig 1867-ben a svábok nemzeti fejlődését lényegében szociális és gazdasági tényezők gátolták, 1867 után pedig a magyar önálló államiség, amely az egy, egységes és oszthatatlan magyar nemzet eszméjén alapult. Más volt azonban a helyzet a történelmi Magyarország délkeleti peremvidékein. A többségében idegen nemzetiségű polgárság számára ott a magyar gazdasági érdekek és a magyar nyelv monopolizálása a magyar nacionalizmus megjelenését jelentette. Így amikor a mezőgazdaság az 1870-es években a tengerentúli konkurencia miatt súlyos válságba került, elkezdődött a gazdasági és vele együtt a dél-magyarországi németek politikai szerveződése. A mozgalom gazdasági egyesületek alapításával indult, majd megjelentek a német nemzeti (deutschnational) újságok, és végül megalakult a Magyarországi Német Néppárt. A svábok politikai mozgalma azonban 1918-ig lényegében a Bánátra korlátozódott.²

Magyarország belső területein a 18. és a 19. században bevándorolt német parasztlakos és kézművesek, valamint a már szinte őshonosnak számító német városi polgárság között semmiféle etnikai közösségvállalás nem alakult ki az új hazába való beilleszkedésük különbözőségei miatt. Nem lehetett szó a paraszti érdekeknek a polgárság általi képviseléséről sem, mivel a polgárság érdekei már a középkor óta, de legkésőbb az új kapitalista szektorok kialakulásától, a magyar érdekekkel szorosan egybefonódtak. Így a

svábok saját érdekképviselet nélkül a magyar nacionalizmus tárgyává váltak. Bár a Szent Korona országainak egységét a magyar nacionalizmus nem kulturális és nyelvi, hanem történelmi és állami érvekkel indokolta, az állami egység a magyar államnemzeti felfogás alapján - amely a 19. század negyvenes éveitől fogva egyre inkább uralkodóvá vált - csak a nemzetiségek külön jogainak megszüntetésével és a magyar állami nyelv bevezetésével tűnt elérhetőnek.³

I.

A svábok érdekében az első világháború alatt Bleyer Jakab, a budapesti germanisztikai tanszék professzora emelt szót. Bleyer, mivel tartott attól, hogy a svábok az iskolai és kulturális viszonyaik miatti elégedetlenségükben a többi nemzetiség példáját követve az államnemzet ellen fordulnak, 1917-es programjában a svábok és a magyarok szerinte szükséges együttélésének lehetőségeit kereste. Elképzelését a katolikus hitében gyökerező konzervativizmusa a magyar politikai nemzethez való lojalitása határozta meg. Bleyer első maradandó szellemi élménye a Szent István Birodalom egysége és a keresztény Nyugathoz való tartozása volt, amely szerinte a magyarságot szellemileg és politikailag a Habsburg Monarchiában élő németességgel kötötte össze. Ennek a meggyőződésnek alapján kereste a sváb vidéki népesség etnikai és kulturális problémáinak megoldását.⁴ Bleyer szükségesnek tartotta a többség (magyarok) és a kisebbség (svábok) közötti kiegyezést gyakorlati megfontolásból is, elsősorban a németek szétszórt településrendje és történelmi tapasztalatai miatt. A németesség (polgárság és parasztság) fennmaradása teljes egészében a magyarok sorsának függvénye, ezért a németesség elsődleges feladata a magyar állam fennmaradásának elősegítése. A magyar-sváb érdekközösség azonban csak akkor működhet súrlódásmentesen, vélte, ha a sváb parasztság, amelyet összeköt a közös származás, kultúra és történelem, megőrizheti német nemzeti jellegét.⁵ Az erdélyi szászok német nemzeti koncepcióját mint a sváb probléma megoldását Bleyer elutasította. Nem jósolt annak esélyt az ország belső területein erősebben ható centralizmus miatt, de nem látta alapját sem biztosítva, mivel a svábok sem nemzeti-kulturális identitástudattal nem rendelkeztek, sem pedig egységes etnikai és szociális csoportot nem alkottak.⁶ Bleyer koncepciójában az a „hungarus” álláspont tükröződött, amelyik a svábokat állam- és alkotmánypatriotizmusi értelemben a magyar nemzet részének, etnikai-kulturális értelemben pedig a német kultúrközösség részének tekintette. E kettős elkötelezettség az állammal és etnikummal szemben határozta meg Bleyer egész további politikai tevékenységét. 1917-ben így írt erről Neugeboren Emilhez, erdélyi szász képviselőhöz: „Senki sem szeretheti jobban németességét vagy magyarságát, mint ahogy én szeretem mind a kettőt (...). Ebben nincs semmi perverzitás (...) mint ahogy nincs az apa és anya iránti szeretetben sem. Sohasem tudtam, hogy kettőjük közül melyiket szeretem jobban, és legfőbb vágyam mindig az volt, hogy kölcsönös szeretetben és megértésben éljenek (...)”⁷

II.

Az első világháborút lezáró békeszerződések a németek által lakott területeket öt állam között osztották fel. A Magyarországon maradt németek száma két millióról 500000-re csökkent, és aránya az össznépességhez viszonyítva 9,7%-ról 6,9%-ra esett vissza. A svábok nyelvi-kulturális jogaiért meghirdetett program nem veszített aktualitásából Magyarország feldarabolása után 1920-ban sem. Bleyer programja, amely

a svábok szerveződését és emancipációját tűzte ki célul, szükségesebb volt, mint bármikor azelőtt, de egy német tömegmozgalom megindításának mind külső, mind belső feltételei rendkívül kedvezőtlenek voltak.

A revizionista Magyarország nem volt érdekelt abban, hogy a nemzetiségeket és mozgalmait erősítse.⁸ A magyar közvélemény a nemzetiségeket tette felelőssé az ország feldarabolásáért, és úgy tekintett rájuk, mint a magyar külpolitikai célok zavaró tényezőjére. A jobboldali radikálisok nyíltan egy etnikailag homogén Magyarországot hirdettek meg, de a legtöbb konzervatív politikus is indokoltnak látta Trianon után az asszimilációs politika folytatását.⁹

Bleyer, szociális és kulturális szempontból elemezve a németiséget, továbbra is jogosnak tartotta „paraszt-politikáját”, mivel a németiség súlypontja az új határokon belül még inkább a falvakra helyeződött. A németek több mint 80%-a vidéken élt, és többségük a mezőgazdasági szektorban dolgozott. A német parasztság szociális és tulajdonviszonyait tekintve bizonyos fókig előnyben volt a magyarokkal és más nemzetiségekkel szemben. Kedvezőbb helyzetüket mindenekelőtt fejlettebb termelési módszereiknek, magasabb termelési produktivitásuknak és törzsöröklési szokásaiknak köszönhetően. Azonban a német agrárnépesség 57%-a törpe- és kisbirtokosként kevesebb mint 5 hold földtulajdonnal rendelkezett, amely nem volt elegendő a létfenntartáshoz, ezért napszámosként és kézművesként kiegészítő gazdálkodást folytatott vagy elvándorolt. Bleyer meglátása szerint a sváb falut a századforduló óta a szociális szakadék és annak következménye, az akkulturáció jellemezte. A jómódú parasztok svábságukat (nyelvjárásukat, viseletüket és szokásaikat) egyre inkább nevelésnek találták, és a magyar középosztály életmódját és annak nyelvét tartották követni valónak. Ezzel szemben a legszegényebbek, akik a faluból való elvándorlásra kényszerültek, értéktelennek és feleslegesnek tartották nemzetiségi hovatartozásuk megvallását és ápolását.¹⁰

A viszonylagos jobb gazdasági helyzet és a német/sváb értékrendben fontos szerepet játszó elemi iskolai képzés következtében a németek iskolai és kulturális körülményei kedvező képet mutattak. A 18. századtól a zsidók mellett a németek voltak Magyarországon a legképzettebb népességcsoport. A századfordulótól kezdve azonban mindinkább elvesztették e kedvező helyzetüket az iskolai képzés terén, amely egyben a sváb identitástudat kialakulásának lehetőségeit is megakadályozta.¹¹

1919 és 1945 között a kedvezőtlen feltételek ellenére is megkezdődött a magyarországi németek szociális csoporttá szerveződése. A folyamatot elősegítette az első világháború idején a birodalmi németek és a magyarországi németek találkozása a fronton és a hátszágban. Egy német „népi érzés” tört magának utat,¹² amelynek következtében a trianoni Magyarország területén élő sváb parasztok első alkalommal követelték a községi önkormányzatot és az anyanyelv használatának újbóli bevezetését az iskolában, templomban és az alsó szintű közigazgatásban.¹³ A feléledt sváb öntudat szószólói a sváb származású németek, részben a magyar középosztály tanult tagjai, részben pedig a kispolgárság képviselői lettek, akik Bleyernek a magyar állam iránti lojalitás-nyilvánítása révén a magyar-német kettős identitást minden belső konfliktus nélkül vállalhatták.¹⁴

Bleyer a svábok szociális emancipációjának feltételeit gazdasági, kulturális és politikai központok felállítása révén vélte megvalósíthatónak. A német mozgalom első szakaszában a gazdasági problémák megoldása állt. A parasztok legszegényebb rétegei

számára kereste a kiutat egy tervezett földreformmal és saját német termelő- és értékesítő szövetkezetek megalakításával.¹⁵ A mozgalom vezetői a gazdasági javulástól a parasztok megerősödésén kívül egyben a német mozgalom önálló finanszírozását is remélték.¹⁶ Az igyekezet azonban nem vezetett eredményre, egyrészt mivel a német parasztság a világgazdasági válság bekövetkeztéig 1931-ben nem volt etnikai alapon gazdasági célokért szervezhető. Másrészt a német mozgalom belső erői gyengének bizonyultak ahhoz, hogy a parasztságot a kulturális egyesületeken túlmenően még gazdasági szervezetekben is tömörítsék.¹⁷

A kulturális központ szerepét az első években az 1921-ben alapított „Sonntagsblatt” vette át. A lappal Bleyer egy olyan orgánumot hívott létre, amely néhány hónap alatt a svábok központi intézményévé, érdekek és jogsegély-szervezetévé vált. 1922-ben a szerkesztőségnek a gazdasági tanácsadó iroda mellett egy jogi irodát is fel kellett állítania a parasztok ügyeinek képviselőjévé. Ezért számíthatott az újság a magát svábnak valló értelmiség támogatásán túlmenően a parasztok anyagi áldozatára is. A svábok belső erőit első ízben az újság pénzügyi nehézségei mobilizálták. Egyben ez volt első közös élményük is. Megelégedéssel töltötte el a parasztokat, hogy a lap fennmaradását sikerült biztosítani és így valamit a közös céljukért tenni.¹⁸ A türelmes svábokból 1919 és 1922 között lassan egy cselekvő közösség formálódott, amely egyre erőteljesebben követelte iskolaszékeiktől és plébánosaitól az anyanyelv bevezetését az iskolában és a templomban.

A németek jogaiért 1919 és 1921 között több politikai irányzat, illetve párt szállt síkra. A szociáldemokraták a német nyelvű ipari és bányamunkásokat tömörítették, míg a Bleyer által alapított Német Kereszténypárt és Gündisch Guido Német Polgár- és Parasztpártja elsősorban a sváb agrárnépességet és a magyar középosztály sváb származású tagjait igyekezett egységbe fogni. Az úgynevezett „magyaronok” (a német asszimiláció hívei Steuer György körül) és a német nemzeti gondolkodásúak (többnyire a Magyarországon maradt erdélyi szászok képviselői Gündisch körül) között Bleyer pártja a középutat képviselte, amelyet minden irányból támadtak. Míg a közeledés a szociáldemokraták és Bleyer, illetve a „magyaronok” és Bleyer között elképzelhetetlen volt; addig a magyar kormány és a budapesti német követség különböző céllal ugyan, de eredményesen azon dolgozott, hogy a „szász” és a „sváb” irányzatot egyesítse.¹⁹ A német mozgalomhoz szükséges belső egység az 1920-as parlamenti választások után jöhetett létre, amelyből Bleyer pártja került ki győztesként, és amely által Bleyer vezető szerepe a német mozgalomban elismerést nyert.

A német mozgalmat 1919 és 1921 között pozitív külső feltételek segítették. Addig, amíg még némi reménység adódott a magyar állami integritás megőrzésére, illetve a határrevízióra, Magyarország a Kisebbségi Minisztériummal Bleyerrel az élen, Bleyer kisebbségi törvényével - amely a nemzetiségi nyelvek egyenjogúsítását tűzte ki célul -, valamint a nemzetiségi pártok működésének engedélyezésével példa értékű nemzetiségi politikát folytatott. E politika nyilvánvaló célja az volt, hogy mind a győztes hatalmakat, mind a Magyarországtól elszakadt nemzetiségeket meggyőzze a megváltozott magyar nemzetiségi politika őszinteségéről.²⁰

III.

A liberális nemzetiségi politika csak rövid epizódnak bizonyult, amely a trianoni békeszerződés aláírásával és a soproni népszavazással véget ért. Bleyert elbocsátották miniszteri tisztségéből, a Kisebbségi Minisztériumot feloszlatták, a nemzetiségi törvényt

eltörölték, és Bleyer pártját kiszorították a parlamentből. 1921 után a politikában gyakorolt nagyvonalúságot felváltotta az asszimiláció. Bleyer megsemmisülni látta addigi munkáját, és politikai programját, a német etnikumhoz és a magyar nemzeti államhoz való lojalitást egyre kevésbé vélte megvalósíthatónak. Segítséget a svábok nemzetiségi létének megőrzéséhez, úgy látta, csak Németországtól várhat, ahol a keleti területek elvesztése következtében egyre inkább megnőtt az érdeklődés a határ menti (Grenzlanddeuschtum) és a külföldi németiség (Auslanddeuschtum) iránt.

Bleyer politikai felfogásában a német népközösség gondolata - Bleyer második alapvető szellemi élménye - 1922-23-ban megerősödött. A német népközösség alapját az etnikai összetartozás képezte, amely éppen a Wilson által meghirdetett önrendelkezési jog - az első világháború utáni új európai rend nemzetközi vezérével - által mind a győztesek, mind a vesztesek körében egyaránt felértékelődött. E gondolattól vezérével fejtette ki Bleyer elsőként a külföldi német kisebbségi politikusok közül a német kormánynak egy szoros politikai, kulturális és gazdasági kapcsolat szükségességét Németország és a külföldi németiség között, hogy a külföldi németiség hagyományos kulturális és az 1918 után felértékelt politikai közvetítő szerepét betölthesse, és így a német kisebbségek etnikai fennmaradását az őket befogadó országokban legitimálhassa.²¹

A magyar kormány által tolerált és német részről támogatott magyarországi német mozgalom 1924 és 1933 között jelentős lépést tett előre az önszerveződésben. 1918-ban összesen 116 német tanrendű iskola működött, 1933-ban 47 A-típusú német, 134 B-típusú vegyes tannyelvű és 273 C-típusú, azaz magyar tannyelvű iskola, ahol a német anyanyelvet tantárgyként tanították.²² 1933-ban a német iskolás korú gyerekek 92%-a tanult a kisebbségi iskolatípus valamelyikében. A magyar kormány- és megyei hivatalokkal való harc után sikerült az anyanyelvi oktatás legszükségesebb feltételeit is biztosítani, így a tanárok képzését és a német nyelvű iskolai könyvek megjelenítését. A kisebbségi iskolatípusok működését elemezve azonban megállapítható, hogy sem az egynyelvű német iskola, sem pedig a vegyes B- és C-típusú iskola nem tudta az asszimilációt megállítani, legfeljebb csak lassíthatta azt.

Az 1924-ben a magyar közvélemény heves ellenállása dacára is sikerült a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületet megalakítani, amelynek fő feladata az volt, hogy a svábokat nyelvi és kulturális jogaikért szervezze és mozgósítsa. Az egyesület a német párt megszűnése után a politikai központ szerepét is át kellett hogy vegye, s így a mozgalom motorja lett a kisebbségi rendeletek végrehajtásáért folytatott küzdelemben. A falusi lakosság kulturális és műveltségi szintjének emelésére és a helyi egyesületi munka vezetésére szakosztályokat hoztak létre. 1918 előtt a trianoni Magyarország németek által lakott területein bár működtek olvasóköri és polgári kaszinók, de egy sem vállalta fel a német anyanyelv és kultúra ápolását. 1933-ig a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület 186 helyi szervezetében 12000 tagot számlált, ami a német lakosság 2,4%-át jelentette.²³ Az egyesület tömörítette a magát németnek valló polgári és paraszti származású intelligenciát is, és egyben a felnövekvő fiatal sváb generáció iskolája volt.

Ha abból a szempontból vizsgáljuk az egyesület befolyását, hogy milyen hatással volt a németiség fennmaradására, megállapíthatjuk, hogy az asszimiláció nagyrészt azokra a településekre volt jellemző, ahol nem működött az egyesületnek a helyi szervezete.

A belső integrációs folyamat nem volt egyenletes, azt mindig a külső viszonyok szabták meg; a magyarországi belső fejlődés, a németországi kisebbségi politika és a német-magyar kapcsolatok.

A magyarországi belső fejlődésre, az ország politikai és gazdasági konszolidációjára a Trianon által kiváltott trauma erősen rányomta bélyegét, amely nemcsak a politikai kultúrát deformálta, hanem a kisebbségi politikát is negatív irányban befolyásolta.

1921 és 1924 között a politikai és gazdasági konszolidáció időszakában a miniszterelnök, gróf Bethlen István - legmagasabb szinten a kisebbségi politika egyedüli irányítója - készen mutatkozott arra, hogy a német kívánságoknak eleget tegyen. Erre mutatott a kisebbségi rendelet kibocsátása és a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület működésének engedélyezése. A Bethlen-kormány tisztában volt azzal, hogy Magyarország politikai és gazdasági mozgástere igen behatárolt, és hogy taktikai okokból is engedékenynek kell bizonyulnia a kisebbségekkel szemben. Mivel azonban a kormány ezt a politikáját nem képviselte következetesen, nem tudta a közvéleményt pozitív irányban befolyásolni. A magyar közvélemény hevesen ellenezte a kisebbségi rendelkezéseket - bár azok a Magyarországra is kötelező kisebbségi szerződés alapján születtek -, és nem támogatta egy olyan mozgalom engedélyezését, amelynek célja a német kisebbség fennmaradása volt.²⁴

Az első világháború után Európa legnagyobb etnikai kisebbsége 6 millió fővel a német lett. Németországnak 1918 után így képviselnie kellett az elszakított németek érdekeit, de a külföldi németek is Németországtól vártak védelmet az őket befogadó új kisállamok nacionalizmusával szemben. A német kormány ezt a központi szerepet csak a súlyos bel- és külpolitikai problémák leküzdése után 1923/24-ben tudta felvállalni. A „védelmi munka” fő célja 1930-ig a külföldi németek gazdasági és kulturális fejlődésének erősítése volt. A külföldi németekre úgy tekintettek, mint Németország és az őket befogadó államok közötti természetes hídra. Azonban közvetítő szerepüket már Gustav Stresemann német külügyminiszter annak a külpolitikai célnak rendelte alá, amely Németországot politikailag bénult és elszigetelt helyzetéből akarta kiszabadítani.²⁵

A magyarországi német kérdés első terét a berlini Külügyi Hivatal 1923-ban dolgozta ki. A Külügyi Hivatalban egyetértettek a magyarországi németeknek az anyanyelv szabad használata és a kulturális szervezetek felállítása érdekében tett követeléseikkel, és támogatták a német kisebbséget a magyarosítási törekvésekkel szemben, hogy ezzel is megerősítsék a német befolyást Magyarországon egy esetleges francia propagandával szemben. A magyarországi németek politikai szerveződését azonban nem kívánták. A német kormány minden olyan, a magyarországi németek érdekében gyakorolt befolyást el akart kerülni, amely a magyar belpolitikába való beavatkozásnak minősülhetett volna, és ezzel a birodalmi német céloknak árthatott volna.²⁶ A magyarországi németek gazdasági szerveződését sem tartották Berlinben szükségesnek, mivel a magyarországi németek gazdasági és szociális helyzetét a többi kelet-európai országokban élő németekéhez viszonyítva nem látták veszélyeztetve.

1924 és 1931/32 között Magyarország, akárcsak Németország felmérte politikai mozgásterének határait. Magyarország 1928-ban nyíltan meghirdette az aktív revíziós politikát, és még inkább érdekelt volt a Németországgal való együttműködésben. Szükségessé vált az együttműködés Németországgal gazdasági téren is, mivel a magyar mezőgazdaság a már 1928-ban elkezdődött agrárválság miatt egyre inkább rákényszerült a német felvevő-piacra.²⁷ Németország azonban elhatárolta magát mind a gazdasági megállapodástól, mind a kisebbségvédelmi együttműködéstől. Stresemann a magyarok nyílt revizionista politikáját a német külpolitikai célokra veszélyesnek ítélte meg, mivel

Németország nemcsak az elveszett területeket, hanem régi hatalmi pozícióit is szeretne volna visszanyerni a közép- és délkelet-európai térségben. Egy egyoldalú magyar orientáltságú politika Stresemann szerint veszélyeztette volna ezeket a terveket a kisantant országokban.²⁸ Az aktív délkelet-európai politika megindítása felvetette egyben a német kisebbségek kérdését is, annál is inkább, mivel az a stresemanni politika, hogy Németország a német kisebbségek érdekeit a Népszövetség előtt képviselje, zsákutcába jutott. A német és a magyar kormány között 1930-ban elkezdődött tárgyalások a nemzetiségi kérdésben nem vezettek kézzelfogható eredményekre. Ezt nemcsak a Bethlen-kabinetet felváltó Károlyi-kormány francia orientációja akadályozta, hanem a németeknek és magyaroknak a kisebbségi kérdésben elfoglalt álláspontja is. A német felfogás a magyartól eltérően az etnikumot részesítette előnyben. Ennek értelmében a magyarországi németekre is mint a német kultúrnemzet részére tekintettek. Magyar részről ez a sváb kívánságok visszautasítását váltotta ki, mivel a magyarok továbbra is a kisebbségeket tették felelőssé a Szent István Birodalom feldarabolásáért, és mozgalmakban változatlanul szeparatista törekvéseket láttak.²⁹

Bleyer kényszerű lavírozása a német és a magyar kormány között népcsoportja érdekében 1928 után egyre nehezebbé vált. Egyfelől az aktív német kisebbségi politika, másfelől a német-magyar kapcsolatok elhidegülése következtében a magyarországi németiséget súlyos csapások érték. A magyar parlamentben és sajtóban a németellenes jelszavak egyre hangosabbá váltak; és a megyei politikusok ellenállása a német egyesülettel szemben, valamint a katolikus egyház elutasító magatartása az anyanyelvi oktatás terén egyre erősebb lett.³⁰ Bleyer nem tudta terveit keresztülvinni. Az iskolai és egyesületi ügyek akadoztak, és egy a Bleyer jelöltjeiből álló parlamenti frakció sem jött létre.

IV.

Az 1932/33-ban mind Németországban, mind Magyarországon bekövetkezett jobboldali radikális fordulat a magyarországi német mozgalom harmadik szakaszában új körülményeket teremtett. Budapesten Gömbös Gyula, az egykori fajvédő személyében, a magyarosítás ismert képviselője jutott hatalomra. Amíg Bleyer a közös polgári-konzervatív világnézet alapján együtt tudott dolgozni Bethlennel, addig a jobboldali radikális Gömbössel szemben tehetetlennek bizonyult. Bleyer a politikai életből való visszavonulás gondolatával foglalkozott, de végül mégsem tudta a felelősséget vállalni azért, hogy utat engedjen a radikális irányzatnak mozgalmán belül, és ezzel kockára tegye a nehezen kiharcolt eredményeket. Ezért kezdett tárgyalásokba az új német kormányval.³¹ A nemzetiszocialisták felismerték a stresemanni külpolitika szükségességét, és kiegészítették azt a saját hegemóniára való törekvéseikkel, amelynek célja a jövőbeni német gazdasági érdekszféra tagállamainak politikai irányítása volt. 1933-tól kezdve, amikor Németország egyre nyilvánvalóbb célja a határrevízió és a Kelet-Európában elfoglalt gazdasági, valamint politikai hatalmának megerősítése lett, megkezdődött az átértékelés a külföldi németeknek a német külpolitikában játszott szerepéről is. Feladatuk már nem a közvetítésben, hanem ehelyett a német érdekek kiszolgálásában volt.³² E politikai felfogás értelmében a német kisebbségek elvesztették önállóságukat, és a hatalompolitika eszközévé váltak.

A nemzetiszocializmus által meghirdetett népiség-gondolat (Volkstums-gedanke) a külföldi németeket azzal a reménnyel töltötte el, hogy Németországtól a jövőben

hathatósabb védelmet kapnak az őket befogadó államok nacionalizmusával szemben. Ezzel magyarázható az a tény, hogy Bleyer is, aki bár önmaga a nemzetiszocializmust elutasította, a Gömbös-kormány politikájával szemben az NSDAP-nál kereste a megoldást. Gömbösnek azonban sikerült a Hitlerrel való találkozásánál Bleyert háttérbe szorítania, és a magyarországi német mozgalomban elfoglalt pozíciót gyengítenie, amikor a birodalmi kormánnyal közvetlen kapcsolatban egyezett meg a kisebbségi kérdést illetően.³³

A magyar álláspont megmerevedésével a kisebbségi kérdésben kiéleződtek a német mozgalom belső ellentétei. A „magyaronok” igyekeztek kiegyezni a kormánnyal és így megszerezni a mozgalom irányítását, míg a nyugat-magyarországi németek keményebb kurzust követeltek a kormánnyal szemben. A magyarországi németeknél a harmincas évek elején bekövetkezett generációs váltás következtében a kezdeményezés 1933-ban már a fiatal sváb értelmiség kezében volt, akik közül nem kevesen éppen Bleyer törekvéseinek köszönhetően Németországban tanultak, és az ottani politikai változásokért, valamint az új, népi gondolatokért lelkesedtek.³⁴

A német mozgalom belső fejlődési folyamata éppen a harmincas években érte el első csúcspontját, amikor a német kisebbség mind Magyarországon, mind Németországban a revizionista és hatalmi politika eszközévé vált. Ez a német mozgalommal és annak céljaival - amelyben a nyelv mint az etnikum általánosan elfogadott és legfontosabb hordozója, játszotta a főszerepet - való visszaéléshez vezetett. A kül- és belpolitikai feltételek nem kedveztek a magyarországi németek csoporttá szerveződésének. A védelmi harcban a németek saját szociális erejükre voltak utalva, és maguknak kellett a szükséges gazdasági és szervezeti kereteket megteremtteni. A mozgalom gyengeségét és hiányát jelezte az a tény, hogy a magyarországi németek belső ereje e feltételek megteremtéséhez nem bizonyult elégségesnek, amiért is Németország finansziális és politikai segítségére voltak utalva. Szervezeteik, amelyeket ezért a defenzíva jellemzett, Bleyer életében sem a mozgalmat, sem az emancipációs folyamatot nem tudták átütő sikerre vinni, noha a statisztikák a svábok mozgósítását és közvetett módon a sváb identitás erősödését jelezték.

V.

A németek integrációs folyamatának meghatározó tényezője Bleyer személyes áldozatkészsége volt. Bleyer politikai felfogása már 1917-ben kialakult, még mielőtt bekapcsolódott volna a nemzetiségi politikába. Egy bácskai sváb parasztcsalád fiaként szinte beleszületett a nemzetiségi problémába, amelyet a svábok állampatriotizmusa és a bácskai soknemzetiségű tolerancia jellemzett.

A részben tradicionálisan sváb, részben tudatosan befogadott konzervatív életszemlélet alapján Bleyer a 19. századi „hungarus” állampatriotizmusának haladó hagyományait követte, mely szerint az ország történeti egysége a nemzetek és nemzetiségek közös alkotmányán, közigazgatásán és kultúráján alapult. Ezen meggyőződés alapján küzdött Bleyer a nem magyar nyelvek és kultúrák elismertetéséért, ami nem állt szemben az adott politikai keretek elfogadásával, azaz a magyaroknak a Kárpát-medencében való történeti és politikai szupremáciájával, valamint a magyar nyelv vezető szerepével.

Bleyer egész életét a nemzetek és nemzetiségek harmonikus és alkotó együttélésének útkeresése jellemezte. Tudományos munkásságában éppúgy, mint

politikájában az értelem, a tolerancia és az egyenjogúság általános érvényű elveinek igyekezett érvényt szerezni. A nemzetiségi kérdés megoldására tett konstruktív javaslatai 1919/20-ban, többek között a szlovák autonómia-tervezet és a nemzetiségi törvény, alkalmasak lettek volna arra, hogy a Duna-menti népek békés együttélését hosszabb időre biztosítsák.

A liberális nemzetiségi politika meghiúsulása után, amikor Bleyer elvesztette azt az illúzióját, hogy a magyar államhoz való lojalitást a magyarországi német kisebbségi identitással egyenrangúan és tartósan összekapcsolhatja, egészen a magyarországi németek érdekeinek képviselője felé fordult. Ettől fogva 1933-ban bekövetkezett haláláig a kisebbségi politika volt számára elsődleges, amely azonban nem jelentette az államalkotó nemzettel való megegyezés feladását. Bleyer továbbra is a békés együttélést kereste, miközben a német kisebbséget egy cselekvőképes kisebbséggé akarta formálni, amely így a természetes politikai, gazdasági és kulturális híd szerepét tölthette volna be Magyarország és Németország között.

Bleyer pragmatikusan gondolkodó politikus volt, akit az eredmény jobban érdekelt, mint az elmélet. Ezért utasította el az etnikai hovatartozásnak az európai német kisebbségek által általánosan elfogadott szubjektív ismertetőjegyeit, és hangsúlyozta ezzel szemben az etnikum objektív jegyeit, amelyek véleménye szerint a kisebbségi csoportok tagjainak közös nyelvében, élet-módjában és egyéniségében jutottak kifejezésre. Ez utóbbit pedig a magyar állam fejlettségi szintje, nagysága, szociális szerkezete és politikai beállítottsága határozta meg.

Bleyer sváb „külön útja” nem talált megértésre sem Magyarországon, sem pedig Németországban, mivel mindkét államban a legtöbb politikus saját nemzetállami egoizmusának foglya volt. Bleyer politikája az állammal és az etnikummal szembeni kettős elkötelezettsége miatt csődöt mondott, mivel mind Magyarország, mind Németország a kisebbségeket revíziós és hatalmi politikájának szolgálatába állította. Bleyer felismerte a feloldhatatlan ellentétet az abszolút lojalitást követelő német és magyar nacionalizmus között, és az önkéntes beolvadás és szembenállás közül, a véleménye szerint egyformán rossz megoldások közül, a Németországhoz való fordulást választotta, hogy így biztosítsa a magyarországi németek fennmaradását. Tudta azonban, hogy a radikalizálódás nem vezethet megoldásra, mert a katolikus-konzervatív beállítottságú svábok a Németországhoz való fordulást a magyar állammal való szembehelyezkedés árán nem tolerálják.

A politikai csatározásba belefáradva és a helyzet reménytelenségét látva Bleyer végül is feladta a sváb „külön utat”, és besorolta a magyarországi német kisebbséget az európai német kisebbségek közösségébe. Bár politikusként zsákutcába jutott, sikerült elindítania a magyarországi németek emancipációs fejlődését.

Nem volt hibátlan persze sem maga az ember, sem pedig koncepciója. Mindenekelőtt a parasztságra és annak nyelve és kulturális problémáira koncentrált politikája - Bleyer családi és szociális helyzetéből kifolyólag - róható fel legfőbb hiányosságaként, amely erősen behatárolta a német mozgalom lehetőségeit. De senki más nem vette fel a napi küzdelmet a magyar viszonyokkal olyan bátran és önfeláldozó módon, mint éppen ő, és senki más nem tudta magatartásával és személyes sorsával jobban összefogni a svábokat, mint éppen ő. Gratz Gusztáv, Bleyer harcostársa és a Magyarországi Német Népművelési Egyesület elnöke írta róla: Bleyer szenvedélyesen tudott hinni saját politikai eszméiben, és fizikailag szenvedett, ha valahol nem tudta

elképzeléseit valóra váltani. „Számára a politika nem holmi pingpongjáték volt, ahol a labda ide-oda repül, és ahol az ember nem különösebben boldog, ha nyer, és nem szenved túlzottan, ha veszít. A labda saját maga volt, őt magát érte minden ütés.”³⁵ Bleyer magyar hazafi volt, aki mind a nyugat-magyarországi határvitában Ausztriával, mind a kisebbségi kérdésben Magyarország pártját fogta, és a magyar nemzeti célok és érdekek védelmében lépett fel. Saját kisebbségpolitikai koncepciójával is állami, nem pedig nemzeti patrióta magatartást képviselt. Nemzetfogalma, amely az etnikumok történelmi-földrajzi összetartozásának érzésére és a magyar államban való egyenjogúságára épült, 1919-ben közvetlenül, utána közvetett módon a magyar politika reformját célozta meg. Az ezen nemzetfogalomra épülő kisebbségi koncepciót ugyanis csak az uralkodó magyar szellemi és politikai gondolkodás megváltoztatásának és a magyar társadalomnak a sovinizmustól és politikai revansizmustól való elfordulásának feltétele mellett lehetett volna megvalósítani.

Bleyer igazságos és egyben modern választ adott a kisebbségi probléma megoldására, amikor az ország pozitív történelmi hagyományaiból és a reális feltételekből indult ki, és amikor a nemzeti és nemzetiségi követeléseknek egyaránt meg akart felelni. Emiatt szűk látókörűnek, apolitikusnak, sőt régimódinak és túlhaladottnak aposztrofált útkeresése, hogy kiegyensúlyozott és termékeny kapcsolatot teremtsen államnemzet és kisebbség között, volt a bleyeri koncepció és politika máig is modern és aktuális jellemzője.

Jegyzetek

- 1 Vö. Pukánszky, Béla: *Német polgárság magyar földön*. Budapest 1941.; Bellér, Béla: *Kurze Geschichte der Deutschen in Ungarn bis 1918*. Budapest 1986.
- 2 Senz, Igomar: *Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem Ersten Weltkrieg*. München 1977, 51. és köv.
- 3 Vö. Csáky, Moritz: Die Hungarus-Konzeption. Eine „realpolitische” Alternative zur magyarischen Nationalstaatsidee? In: *Ungarn und Österreich unter Maria Theres und Joseph II.* Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Szerk.: Anna M. Drabek, Richard G. Plaschka, Adam Wandruszka, Wien 1982. 71-89.
- 4 Bleyer, Jakob: A hazai németiség. *Budapesti Szemle* 169 (1917), 428-441.
- 5 Uo.
- 6 Vö. Schwind, Hedwig: Jakob Bleyers Eintritt in den Kampf für das ungarländische Deutschtum. In: *Südostdeutsche Forschungen* Bd. I. München 1936.
- 7 Uo. 104.
- 8 Kovács, Alajos: A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Budapest 1936. 3.
- 9 Tilkovszky, Loránt: Magyarság és nemzetiség. Nemzetiségpolitikai irányzatok Magyarországon (1919-1945). In: *A két világháború közötti Magyarországról*. Budapest 1984. 345.
- 10 *Sonntagsblatt* 1992. aug. 17.
- 11 *Budapesti Szemle* 169 (1917).
- 12 Brandsch, Rudolf: Das Deutschtum außerhalb des Deutschen Reiches während der letzten 10 Jahre. In: *Deutsche Einheit – Deutsche Freiheit*. Gedenkbuch der Reichsregierung zum 10. Verfassungstag. Berlin 1928. 209.
- 13 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA) Bonn, Pol. Abt. I. A Österreich 104, Bd. XVI., Tatsachenbericht über die Zustände des Deutschtums im ehemaligen Ungarn seit dem Zusammenbruch. Erstattet von Rudolf Brandsch am 5. 7. 1919.
- 14 Vö. *Neue Post* novemberi és decemberi számaival.
- 15 *Neue Post* 1920. szept. 12. és *Sonntagsblatt* 1922. szept. 17.

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1994. 5. évf. 1.sz.

- 16 PA AA Deutsche Gesandtschaft in Budapest 164, Boltzes Bericht an die Reichskanzlei. 22. 11. 1924. nov. 22.
- 17 PA AA Deutsche Gesandtschaft in Budapest 164, Heinrich Köhlers Bericht über die genossenschaftliche Tätigkeit der Wirtschaftskanzlei. s. d.
- 18 Vö. *Sonntagsblatt* 1921. évfolyamával.
- 19 PA AA Deutsche Gesandtschaft in Budapest 130, Bleyer levele Braun von Stummnak, s. d.
- 20 Vö. Bellér, Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. Budapest 1975.
- 21 PA AA Deutsche Gesandtschaft in Budapest 129, Bleyer emlékirata a német birodalmi kormányhoz, 1923. május.
- 22 Kovács, Alajos: *i. m.* 46. és köv.
- 23 Uo. 38. és köv.
- 24 Vö. Bellér Béla: Az ellenforradalom első éveinek nemzetiségi politikája (1923-1929). *Századok* 107 (1973). 644-686.
- 25 Pieper, Helmut: *Die Minderheitenfrage und das Deutsche Reich 1919-1933/34*, Frankfurt/Wien 1974, 95. és köv.
- 26 PA AA Deutsche Gesandtschaft in Budapest 128. Haniel von Haimhausen államtitkár válasza a budapesti német követnek. 1922. július 18.
- 27 Höpfner, Hans-Paul: *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*. Frankfurt/Bern 1983. 242. és köv.
- 28 Stresemann a budapesti német követségnek 1927. november 3. In: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 7918-1945*, Göttingen 1970-1981 Serie B, Bd. VII. 159.
- 29 Gróf Bethlen István titkos iratai. Szerk.: Juhász Gyula, Karsai Elek, Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Budapest 1986. 321-322.
- 30 Vö. Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930-1931). *Századok* 111 (1977) 270-319.
- 31 Bundesarchiv Koblenz, NL 122 Haushofer 945 b, Bleyer levele Haushoferhoz 17. 4.1933. április 17.
- 32 *Mißtrauische Nachbarn. Deutsche Ostpolitik 1919-1970*. Dokumentation und Analyse. Szerk.: Hans-Adolf Jakobsen, Düsseldorf 1970. 58.
- 33 *Iratok a Gömbös - Hitler-találkozó (7933. június 17-18.) történetéhez*. Szerk.: Karsai Elek, Budapest 1961. 14. és köv. 33.
- 34 Vö. *Deutscher Volkskalender für das Jahr 1933*. 45.
- 35 Gratz, Gustav: *Deutschungarische Probleme*. Budapest 1938. 89.

MÁRTA FATA

MINORITY CONCEPTIONS AND POLITICS OF JAKAB BLEYER (1917-1933)

It was Jakab Bleyer, a professor of Germanistic in Budapest, to raise the first his voice for German minority in Hungary. In his program of 1917, in which he strived after the necessary coexistence of Hungarians and Germans, he considered the German minority as part of the Hungarian nation from political and constitutional point of view, but also as a part of a larger cultural and ethnic community of Germans in a broader sense. This double linkage determined Bleyer's entire political activity. After 1920, although the external and internal possibilities of a German mass movement in Hungary were rather unfavourable, he managed to start the process of self-organization of Hungarian Germans by creating economic, cultural and political centres of their own. The autonomous inner development of German minority reached its zenith in the 30s, in the very decade when German minorities became tools of revisionism in Hungary and Germany as well as in other countries, which led to the abuse of their movement. Bleyer's personal generosity was a determinative factor of the integration process of Germans in Hungary. After the fall of Hungary's liberal minority policy, when he lost his illusions in joining loyalty to Hungarian state with German minority identity, he dedicated himself to the representation of the interests of German minority. From then until his death in 1933 this aspect was of

primary interest for him, but it did not mean the abandonment of compromises with the majority nation. Bleyer continued to strive after a peaceful coexistence of the two peoples, by forming Hungary's Germans into an active minority, which could have played the role of a natural political, economical and cultural bridge between Hungary and Germany.

Révkomáromi dokumentumok

A dél-szlovákiai helyi önkormányzati képviselők, polgármesterek és parlamenti képviselők országos nagygyűlésén elfogadott állásfoglalás

A politikailag jól szervezett és tagolt szlovákiai magyarság 1989 óta kétségtelenül leglátványosabb megmozdulására ez év január 8-án Révkomáromban került sor, mégpedig a Csallóközi Városok és Községek Társulásának 1993. december 6-i felhívása nyomán. A felhívást azt követően fogalmazták meg, hogy a CSVKT Tanácsának kérelmét, hogy a dél-szlovákiai önkormányzati képviselők, polgármesterek és parlamenti képviselők alakíthassanak választott képviselői társulást, a szlovák belügyminisztérium elutasította. Az eredeti elképzelések szerint a komáromi nagygyűlés ennek a társulásnak lett volna az alakuló gyűlése.

A december 6-i felhívást követően a szlovák politikai pártok, kormányzati tényezők és a sajtó minden korábbit felülmúló hangulatkeltő kampányba kezdtek a komáromi találkozó megakadályozására, de a CSVKT Tanácsa december 20-án minden fenyegetés ellenére az országos gyűlés megtartása mellett döntött. A Matica slovenská nevű félpolitikai kulturális szervezet 1994. január 2-án az Érsekújvárhoz közeli Nagysurányban kormánytagok részvételével a komáromi találkozó előzetes lejárására megszervezte a dél-szlovákiai szlovákok 6. összejövételét, amelyen egyebek közt a jelenlegi kisebbségi jogok szigorítását követelték.

A komáromi nagygyűlés dokumentumait a CSVKT Tanácsa, az Együttélés és a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom vezetése együttesen dolgozta ki és a mintegy 3500 megjelent képviselő két ellenszavazattal fogadta el.

A szlovák kormány 1994. február 8-i ülésén vitatta meg a révkomáromi állásfoglalást: a szlovák alkotmány meglehetősen ellentmondásos és deklaratív kitételeire hivatkozva, valamint bármiféle kollektív kisebbségi jog megadását eleve elutasítva a kormány szinte teljes egészében negatívan ítélte meg a komáromi dokumentumot, amelyet az alábbiakban teljes terjedelmében adunk közre.

A szlovákiai magyarság az 1989 végén bekövetkezett rendszerváltozás óta két parlamenti választáson és egy alkalommal a helyhatósági választáson tett hitet a pluralizmus, a parlamenti demokrácia és az önkormányzati elv megvalósítása mellett.

A Szlovák Köztársaság parlamentjében jelenleg 14 képviselője van az MKDM-Együttélés koalíciónak, akik a választási programjukban főleg a szlovákiai magyarság jogállásának javítását tűzték ki célul. A községi önkormányzatokban 5000 magyar képviselő és hozzávetőlegesen 400 magyar polgármester tevékenykedik.

A magyar anyanyelvűek Szlovákiában az 1991-es népszámlálás szerint több mint 600 ezer lelket számlálnak, ami az összlakosság 11,5%-át teszi ki. A magyar közösség 437 városban és községben többségben él, további 85 településen a lakosságnak jelentős (10 - 50%) arányát képezi. Ez az 522 község összefüggő - kompakt - területet alkot a Szlovák Köztársaság déli határa mentén, ahol az ott élő lakosság közel 70%-át, a szlovákiai magyarság összlétszámának pedig a 98%-át alkotják. Ezen felül még négy városban él jelentős számú: 1000 - 20000 közötti lélekszámú - magyarság.

Az 1990 októbere óta folyamatosan végzett szociológiai felmérések azt bizonyítják, hogy a Szlovák Köztársaságban a magyar lakosság körében nagy a parlamenti demokrácia iránti elkötelezettség, az összlakossághoz viszonyítva a legkisebb mértékű az

idegengyűlölet, az antiszemitizmus és a legnagyobb a másság iránti türelmesség. A magyarok pozitívan viszonyulnak a szlovákokhoz, és a szociológiai felmérések azt bizonyítják, hogy a magyarokkal együtt lakó szlovákok is hasonlóképpen gondolkodnak.

A nagygyűlés résztvevői ezekre az értékekre alapozva kívánják a jövőben fejleszteni a szlovákiai magyarság társadalmát és azokat a területeket, ahol a magyarok és a szlovákok együtt élnek. Tudatosítják, hogy a különböző nemzetiségűek közötti békés, és törvényekkel szabályozott viszony a társadalmi béke, a fejlődés és az emberi jólét alapja. Ez az előfeltétele annak, hogy a közép-európai térségben mihamarabb végbemenjen a politikai és gazdasági rendszerváltozás, és a térség országai integrálódjanak az Európai Unióba.

A kommunista rendszer bukásával új feladatok megoldása előtt állnak a volt kommunista országok lakosai és kormányai és egész Európa: megteremteni az új európai biztonsági és stabilitási rendszert, amely elejét veheti mind a lokális, mind a regionális konfliktusoknak, megteremtheti az európai integráció kiterjesztésének alapfeltételeit a volt kommunista országokban is.

A közép-európai térség jellemzői közé tartoznak többek között a kiegyensúlyozatlan etnikai viszonyok és a felgyülemlett feszültségek, melyek tragikus konfliktusba is torkollhatnak. Mindent elkövetünk annak érdekében, hogy ilyen konfliktusra a Kárpát-medencében ne kerüljön sor. Fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy az etnikai kérdés itt is megoldást igényel.

Az 1993-ban önállósult Szlovákiában ez azt jelenti, hogy elsősorban a szlovákok és magyarok közötti viszonyt kell új alapokra helyezni. Ezért új kapcsolatrendszert kell kialakítani a szlovákok és a magyarok között, aminek érdekében számos új törvényt kell alkotni. A kormány eddigi lépései a kölcsönös viszony elmérgesítéséhez járultak hozzá. Az új viszonyt meg kell erősítenie a demokrácia alappilléreit: az önkormányzati rendszert, a jogállamiságot és a nemzeti közösségek alkotmányos jogállását.

A nagygyűlés résztvevői ezért három alapvető kérdésben fogalmazták meg állásfoglalásukat.

Az önkormányzatok jogairól

A nagygyűlés résztvevői: **tudatosítják**, hogy a jogállamiság létrehozásának egyik alappillére a széles jogkörrel felruházott önkormányzat, amelynek keretében az állampolgárok demokratikusan kinyilváníthatják akaratukat, megteremthetik érdekképviselőiket, ellenőrizhetik érdekeik érvényesítését és szabadságjogaik tiszteletben tartását.

Megállapítják, hogy a Szlovák Köztársaságban az önkormányzatok jogai nem kielégítőek. Az önkormányzatok kibontakozása akadályokba ütközik, jogukat tudatosan korlátozzák, rovásukra erősödik a központi hatalom, és az államigazgatási szervek felsőbbrendűsége érvényesül velük szemben. A Szlovák Köztársaság Alkotmányának a területi önkormányzatokról szóló fejezete (64 - 71. cikkely) csak általános meghatározásokat tartalmaz, ezért az elvek mind a törvényekben, mind a gyakorlatban a központi hatalom érdekei szerint a felismerhetetlenségig torzíthatók.

Szükségesnek tartják, hogy az önkormányzatok jogkörét a közjog egyértelműen határozza meg, vagyis alakuljon ki olyan önkormányzati területi rendszer, amelyben az adott területeken megtermelt értékek adójának nagy részével az önkormányzat maga

gazdálkodik, és biztosítja az ott élő lakosság demokratikus öngazgatását, valamint önkormányzatát.

Ennek előmozdítása érdekében

1. A Szlovák Köztársaság mielőbb csatlakozzon a Helyi Önkormányzatok Európai Chartájához, amelynek alapeszméje a demokrácia erősítése, a hatalom decentralizációja, a szubszidiaritás, valamint a szerződő felek tisztességes és nyilvános kötelezettségvállalása.

2. A csatlakozó nyilatkozat tartalmazza a Charta 12 cikkelyében meghatározott legalább húsz pontot, s közöttük legyen az alábbiakban megjelölt, általunk fontosnak tartott tíz pont:

2. cikkely - a helyi közigazgatás alkotmányos és törvényes rögzítése,

3. cikkely 1. pont - a közügyek túlnyomó részének intézése,

4. cikkely 3. pont - a közügyekért a lakossághoz a területileg legközelebb álló szerv a felelős,

5. cikkely .5. pont - az önkormányzatok határainak megmásíthatatlansága a lakosság beleegyezése nélkül,

8. cikkely 1. pont - az önkormányzatok tevékenységének törvény által szabályozott felügyelete,

9. cikkely 2. pont - a jogköröknek megfelelő pénzügyi fedezet,

10. cikkely 1. pont - az önkormányzatok nemzetközi társulási joga,

11. cikkely - az önkormányzatok szabad joggyakorlásának bírósági védelme.

3. A jogbiztonság érdekében az alkotmány tételesen rögzítse az önkormányzatok rendszerét, illetőségét, jogkörét és ezek változtathatatlanságát egyéb jogi normák által.

4. Az alkotmány tételesen rögzítse a kisebbségi önkormányzatok rendszerét, illetőségét és jogkörét.

5. Az ország területi - közigazgatási rendszerének újrendezése előtt a Szlovák Köztársaság Alkotmánya 64. cikkelyének 3. bekezdése értelmében létre kell hozni az önkormányzatok önkéntes társulása alapján a majdani területi önkormányzatok hatáskörébe tartozó nagyobb területi egységeket, tiszteletben tartva az Európa Tanács 1201. ajánlását.

6. Az alkotmányban rögzíteni kell az önkormányzatok teljes és kizárólagos jogkörét az önkormányzatok Európai Chartája 4. cikkelyének 3. bekezdése szerint, biztosítva, hogy e jogköröket ne lehessen semmiféle központi vagy regionális előírásokkal korlátozni.

7. A hatalom decentralizálása, az államigazgatás ésszerűsítése, a közjogi felelősség erősítése érdekében, az államigazgatási szervek jogkörének átruházásával közelebb kell vinni az ügyintéztést az érintettekhez, és bővíteni kell az önkormányzatok alkotmányos jogkörét, főleg az oktatásügy, a kultúra, az egészségügy, a közbiztonság és a környezetvédelem területén.

8. Az önkormányzatok jogkörével és felelősségével összhangba kell hozni a működésükhöz szükséges anyagi, gazdasági és pénzügyi feltételeket. Minden olyan ingó és ingatlan vagyon, amely a község kataszteri területén van és tulajdonosa nem ismert, illesse az illetékes önkormányzatot.

A demokratikus jogrend kiépítése, a jogbiztonság és a jogállamiság szempontjából előnyösnek, megvalósíthatónak és a stabilitás érdekében szükségesnek tartjuk, hogy az önkormányzatokkal kapcsolatos valamennyi törvényhozói aktust a parlament

háromötödös többséggel fogadja el. A kisebbségi önkormányzatok esetében legyen biztosítva ezek vétőjoga a rájuk nézve hátrányos rendelkezések érvényesítésével szemben, mivel a pusztán „numerikus” demokrácia - természetéből fakadóan - nem képes a számbeli kisebbségben lévők érdekeinek teljes körű érvényesítésére.

Szlovákia közigazgatási és területi átszervezéséről

A nagygyűlés résztvevői abból indulnak ki, hogy

- az állam a szabadságjogok és az alapvető emberi jogok megvalósításának és védelmének kerete,

- az ország közigazgatási és területi elrendezésének a közügyek intézése egységes rendszerén kell alapulnia, melynek leglényegesebb elemei: a decentralizált államigazgatás, az ügyintézés gazdaságossága és az állampolgárok alapvető érdekeinek szolgálata.

A nagygyűlés résztvevői leszögezik, hogy a Szlovák Köztársaság jelenlegi közigazgatási rendszere nem felel meg sem az európai követelményeknek, sem a helyi igényeknek, mert gazdaságtalan, nehézkes, túladminisztrált, a döntéshozatal körülményes, az illetékességek tisztázatlanok. A jogkörök elosztása az államigazgatási szervek és az önkormányzatok között ésszerűtlen. A sajátos jogkörökkel felruházott, területileg összevont államigazgatási hivatalok rendszere ellentétes a helyi érdekekkel. A kormány 1990 óta tervezi a közigazgatási hivatalok rendszerének átalakítását. Kezdetben a decentralizációra való törekvés volt a kitűzött cél. Ma viszont a központi hatalom érdekeit szolgáló újraközpontosítási szándék került előtérbe.

A nagygyűlés résztvevői kimondják:

1/ A szlovákiai önkormányzatok többségének nem felel meg a kormány tervezete. A magyar közösség számára az általános kifogásokon túl azért sem fogadható el ez a tervezet, mert a magyar közösség lakóterületét öt nagy közigazgatási egység - régió - között osztaná fel, ez a magyarság teljes marginalizálódásához és a saját ügyeinek intézésétől való elzáráshoz vezetne. Ez a szervezett asszimilációt segítené elő.

2/ Az ország közigazgatási területeinek és közigazgatási szerveinek kialakításakor alapelvnek kell tekinteni a jogbiztonságot és a kétfokozatú közigazgatási rendszert.

3/ A közigazgatást annak az alapelvnek a megtartásával kell kialakítani, mely szerint a közügyeket a lakossághoz területileg legközelebb álló szervnek kell intéznie. Ez ma Szlovákiában azt jelenti, hogy a helyi önkormányzatok jogköre mellett az elsőfokú államigazgatást a létező (vagy ezekhez hasonló) államigazgatási körzetek területén kell létrehozni. Az elsőfokú közigazgatást fel kell ruházni a területet érintő ügyekre vonatkozó valamennyi közigazgatási jogkörrel, beleértve a ma működő sajátos jogkörű hivatalok működésének átruházását. Ezzel párhuzamosan meg kell szüntetni a jelenlegi járási államigazgatási hivatalokat.

4/ A másodfokú közigazgatási területek kialakításakor alapelveként kell betartani, hogy ez az önkormányzatok önkéntes társulása alapján létrejött területi egységekben alakuljon meg.

5/ A közigazgatási és területi átszervezés tartsa tiszteletben a magyar nemzeti közösség alapvető érdekeit:

- lakóterülete ne legyen szétdarabolva olyan közigazgatási egységek között, ahol hangsúlyozottan kisebbségbe kerülne, nem nyílna lehetősége érdekeinek érvényesítésére, és nem volna beleszólása saját ügyeinek intézésébe;

- olyan közigazgatási, területi szervezés elfogadható számára, ahol a szlovákiai magyar közösség nem kerül számbeli kisebbségbe azokon a területeken, ahol jelentős számban él;

- az ország közigazgatási és területi átszervezése során legyen betartva az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 1201-es ajánlásának 11. cikkelye, amely kimondja:

Azokban a körzetekben, ahol egy nemzeti kisebbséghez tartozó személyek többséget alkotnak, ezen személyeknek jogukban áll, hogy sajátos történelmi és területi helyzetüknek megfelelő és az állam nemzeti törvénykezésével összhangban álló helyi vagy autonóm közigazgatási szervekkel vagy különleges jogállással rendelkezzenek.

A fenti igények jogosságát az alábbi adatok támasztják alá:

A szlovákiai magyar nemzeti közösség által lakott községeket, városokat az 1991-es népszámlálás adatai alapján három kategóriába lehet sorolni: - többségi terület - azon községek területe, ahol a magyar lakosság az összlakosságnak legalább 50%-át teszi ki. Az ilyen jellegű területet 432 település alkotja, 437727 magyar nemzetiségű lakossal;

- kisebbségi terület - azon községek területe, ahol a magyar lakosság az összlakosságnak legalább a 10%-át, de kevesebb, mint 50%-át alkotja, Ebbe a kategóriába 90 község tartozik (ezekből öt községben relatív többségben élnek a magyarok), 83125 magyar nemzetiségű lakossal;

- szórványterület - azon községek területe, ahol a magyarság az összlakosságnak kevesebb, mint 10%-át alkotja, de lélekszáma meghaladja a 100 főt. Ebben a kategóriában 28 község és város található, 39519 magyar lakossal. Ezek között négy olyan város van (Pozsony, Kassa, Nyitra, Nagykürtös), ahol a magyarok száma 1000-20000 között van.

A nagygyűlés résztvevői javasolják, hogy

1. A másodfokú közigazgatási rendszer a többségi és a kisebbségi kategóriába tartozó községek önkéntes társulása alapján létrehozott területi egységekhez alkalmazkodjon.

Két megoldási lehetőség nyílik:

a) egy összefüggő közigazgatási egységként - régióként: Pozsony mellékétől Kassáig, majd kis megszakítással a dél-zempléni és ungi területig. E területen 511 község és város van, 824946 lakossal, közülük 507073 (61,47%) magyar;

b) három közigazgatási területi egységre - régióra - bontva:

- Pozsony mellékétől Ipolyságig: 526620 lakos, ebből 331704 magyar (63,11%), 230 község.

- Ipolyságtól Kassáig: 239341 lakos, 129793 magyar (54,23%), 228 község.

- Dél-Zemplén és Ung: 58985 lakos, 45576 magyar (77,27%), 53 község.

A Nyitra vidéki magyar sziget alkotson különálló területet (elsőfokú államigazgatási területet) 18 községgel, ahol a 12895 magyar az összlakosság 51%-át alkotná.

2. Az ilyen elv alapján kialakult első és másodfokú különleges jogállású közigazgatási területeken működő hivatalokban törvényesen kell biztosítani a kétnyelvű ügyintézés valamennyi formáját - szóban és írásban.

3. A területi és a közigazgatási egységek intézményrendszerének a jogkörök és illetékesség terén is azonosnak (kompatibilisnak) kell lennie egész Szlovákia területén. Ettől csak a jelentős számban magyarok, illetve más nemzetiségű kisebbségek által lakott területek különleges jogállása térjen el.

A nagygyűlés résztvevői elengedhetetlennek tartják, hogy a fenti elvek és szempontok érvényesüljenek az ország közigazgatási és területi átszervezése során. Ez hozzájárulna a belső stabilitás és a társadalmi béke kialakításához.

A magyarok alkotmányos jogállásáról

A nagygyűlés résztvevői megállapítják, hogy:

- a szlovákiai magyarság a jogkorlátozás, többszörös üldöztetés és a második világháború óta tartó totalitárius rendszer alatti elnyomás és egyéb homogenizációs igyekezet ellenére, megtartotta azt a képességét, hogy újra kifejezze politikai alanyiságát, újra megszervezze társadalmát, és megőrizze eredeti településszerkezetének nagy részét azon a területen, ahol ezer éve őshonosként él, a helyi lakosság viszonylatában legtöbb esetben számbeli többséget alkot. Ebből fakadóan a szlovákiai magyarság nemzeti közösségként határozza meg magát, eltökélten küzd a mindenkit megillető egyéni jogokon túlmenően közösségi jogaiért, és közösségi státusának alkotmányos rögzítéséért.

Az ENSZ Közgyűlésének abból a határozatából indulnak ki, hogy az identitáshoz való jog alapvető emberi jog, amely megillet egyéneket és közösségeket. Ezen alapszik az a meggyőződésük, hogy a szlovákiai magyar nemzeti közösségnek alapvető joga a politikai és kulturális önmeghatározás, valamint az állam keretei közötti önrendelkezés.

A nagygyűlés résztvevői leszögezik: a szlovákiai magyar nemzeti közösség fejlődéséhez nélkülözhetetlen, hogy:

- mindenütt, ahol számaránya eléri a lakosság 10%-át, használhassa anyanyelvét szóban és írásban a közigazgatási és állami szervekkel való kapcsolatban, illetve a közéletben, és igényli a köztéri feliratok és információk magyar nyelvű feltüntetését;

- ahol a magyarság többségben él, a magyar nyelv a szlovák nyelvvel együtt legyen hivatalos nyelv;

- a Szlovák Köztársaság aláírja és ratifikálja az Európa Tanács Kisebbségi vagy Regionális Nyelvek Chartáját;

- a magyar nemzetiségű személyek közösségük számaránya szerint legyenek képviselve az állami hivatalokban és közintézményekben;

- számarányának megfelelően részesüljön az állami és önkormányzati költségvetésből. A nagygyűlés résztvevői kimondják, hogy a magyarság

- a polgári jogegyenlőség elvéből kiindulva a Szlovák Köztársaságot a szlovák nemzettel egyenrangú közösségként kívánja építeni;

- politikai alanyiságát demokratikus választás útján létrehozott saját képviselői testületei révén a magyar koalíció képviselői által megfogalmazott alkotmánytervezet szerint kívánja kifejezni;

- identitása védelmének érdekében az általa jelentős számban lakott régióknak különleges jogállást igényel.

A nagygyűlés résztvevői kifejezik meggyőződésüket, hogy az egyenrangúság egyik legfontosabb alapeleme a kölcsönösség elvének következetes betartása. Ez azt jelenti, hogy mindazon régióban vagy településen, ahol az azonos nemzetiségű, illetve

anyanyelvű személyek által alkotott közösség számbeli kisebbségbe kerül, törvény biztosítsa ennek a közösségnek a művelődésre (az iskolaügyre és a kultúrára kiterjedő), nyelvhasználatra és az anyanyelven való információszerzésre, valamint továbbításra vonatkozó jogát. Ezen jogokat illetően a helyi vagy regionális önkormányzat és államigazgatás viszonylatában egyetértési joga legyen, azaz beleegyezése nélkül ezekben a kérdésekben ne lehessen döntéseket hozni.

A nagygyűlés résztvevői kinyilvánítják, hogy a Szlovák Köztársaság keretei között a fenti elvek megvalósítása és a magyar nemzeti közösség egyenrangú viszonya a szlovák nemzettel az államalkotásban és a jogok gyakorlásában a Szlovák Köztársaság államiságát és területi integritásának erősítését, valamint a demokratikus jogállam megteremtését szolgálja.

Legendából valóság

Közép-Európa Atlasz. Szerkesztette: Dr. Rónai András, Balatonfüred, Államtudományi Intézet, 1945. Digitális faksimile változatban újra kiadja a Szent István Társulat és a Püski Kiadó, Budapest, 1993. 411 p., 134 térkép.

Recenzens nem kaphat szebb, de hálátlanabb feladatot sem annál, mint hogy egyik szakmai példaképéről, s annak életművét betetőző alkotásáról írjon. Térképész-generációk nőttek fel úgy, hogy a Közép-Európa Atlaszt tanárai csak félrevonulva, néhány pillanatra merték megmutatni, s elkészítésének körülményeiről csak szűk körben (kirándulásokon, meghitt sörözőkben) mesélgettek. Magam sokat jártam a Földtani Intézetben, de csak hosszú idő után tudtam meg, hogy az ott látott örökifjú, szikár geológus Rónai András az a „Rónai”. Előző életéről, az Államtudományi Intézetéről soha nem beszélt, s erről senki nem is merte kérdezni. Négy évtizednyi hallgatás után jelent meg 1989-ben „Térképezett történelem” címmel önéletrajzi írása, s ebből sokat - de messze nem mindent - megtudhatunk az Államtudományi Intézet létrejöttéről, munkásságától és - szétveréséről. (Lásd még cikkét: Megkésett beszámoló a Közép-Európa Atlaszról. Geodézia és Kartográfia, 1990. 3. 191-198.) S nagyon sokat megtudhatunk, egy közép-európai legenda, a Közép-Európa Atlasz megalkotásáról.

Bethlen István miniszterelnök 1924-ben felkérte Teleki Pált, szervezze meg az utódállamokkal kapcsolatos statisztikai és társadalomtudományi adatok gyűjtését és rendszerezését. Teleki először Szociográfiai Intézetet szervezett, majd 1926-ban a Magyar Statisztikai Társaság égisze alatt, a Központi Statisztikai Hivatal épületében megalapította az Államtudományi Intézetet - ennek haláláig szellemi irányítója maradt.

Az Államtudományi Intézet az utódállamok területéről igyekezett minden közérdekű adatot, információt begyűjteni: a törvények és rendeletek pontos szövegéről kezdve az iparvállalatok és kereskedelmi cégek gazdasági tevékenységéig, az iskolák, egyházak adataitól a közélet szereplőinek életrajzáig. A gyűjtés középpontjában azonban a számszerűen pontosan értelmezhető statisztikai adatok álltak. A begyűjtött és feldolgozott anyagot az akkor modernnek tekinthető decimális könyvtári rendszerben katalogizálták. Alapkövetelményként a feldolgozást objektíven és gépiesen kellett elvégezni, ezért az Intézet állományát - általában az utódállamokból származó, s azok viszonyait nagyon jól ismerő - fiatal munkatársak alkották. Kifelé az Intézet hosszú évekig nem közölhetett semmit, tevékenysége a kormányiszervek belső tájékoztatására szolgált - a külvilág előtt az Intézet 1938-ig csaknem teljesen ismeretlen maradt.

A müncheni egyezmény után az Államtudományi Intézet munkatársainak tevékenysége igen megélénkült: sorozatban készítették az nemzetiségstatisztikai összeállításokat, különböző térképeket. Később a határmegállapító bizottságok magyar delegációiban az Intézet munkatársai - felkészültségük és helyismeretük miatt - jelentős szerepet játszottak. Rónai András visszaemlékezése szerint a későbbi Közép-Európa Atlasz ötlete már ekkor felmerült - bár ekkor még inkább térképsorozat formájában.

Az elképzelés megvalósításához a végső érvet Teleki Pál adta, erről Rónai András így emlékezett: „1941 április 1-én reggel 7 órára Teleki magához kéretett. Tartalmi hűséggel idézem: Valószínűleg nem fogunk kimaradni tudni a háborúból. ...a háború hamarosan világméretet ölt, és akkor lehet, hogy a németek vesztesre állnak. De bármiképpen alakul a helyzet, már most elő kell készülni a következő béketárgyalásra.

A felkészülésben döntő, hogy ne csak a magunk dolgairól tájékozódjunk és tájékoztassunk, ne is csak a Kárpát-medence határai között gondolkodjunk, hanem egész Kelet-Közép-Európa teréről. ... Statisztikákban, memoárokban, térképeken fel kell dolgozni minden adatot; területit, népességit, nemzetiségit, vallásit, gazdaságit, kulturálisit. Vagyis teljes áttekintést kell adni tudnunk az egész ütközőterületről, amelyben élünk, úgy, ahogy ezt a munkát az Államtudományi Intézetben már másfél évtizede csináljuk. .. Elég ideje csinálod, hogy most már magad vedd kézbe az irányítást. Két nap múlva tudtuk meg, hogy végrendeletének minket érintő részét hallottuk.“

Teleki halála után az Államtudományi Intézetet csaknem felszámolták, míg aztán Hóman Bálint kultuszminiszter az általa szervezett Teleki Pál Tudományos Intézet keretébe helyezte el - eredeti tevékenységét és önállóságát meghagyva. Az Atlasz szerkesztése éveken keresztül a tervezetnek megfelelő ütemben haladt, de a frontvonal közeledtével az Államtudományi Intézetet 1944 közelién kitelepítették Balatonfüredre, s ez a munkák befejezésének minőségét lényegesen befolyásolta. A költözködés okozta idővesztés, a háborús körülmények miatt az Atlasz végül kicsit kapkodva - próbanyomat színvonalán - kinyomtatva, s nem teljesen egységessé szerkesztve készült el 1945 márciusának végére.

A Közép-Európa Atlasz kb. 1,5 millió km² nagyságú területet mutat be, amelyen akkor kb. 125 millió ember élt 12 országban. Az angol kiadás 171 térképet (a magyar csak 139-et) tartalmazott összesen 367 oldalon, mert a térképekhez általában egy-két oldalnyi magyarozó, valamint az összesített adatokat és a forrásokat tartalmazó kiegészítő szöveg tartozott. Az Atlasz lapjai az 1930-40 közötti állapotot tükrözték - közel négymillió statisztikai adat felhasználásával. A térképeken csak aránymérték (mértékléc) található, a mérések és számítások alapján a térképlapok esetében kb. 1 : 6 250 000. Ez a nem kerek méretarány elég szerencsétlen, s a térképen végrehajtható méréseket igen nehézkesé teszi.

Az Atlasz szerkesztésének kezdetéig még csak kevés nemzeti és regionális atlasz jelent meg, így az ilyenek szerkesztésével kapcsolatos elvek, koncepciók még eléggé kiforratlanok voltak, a felmerülő problémák megoldásával kapcsolatban is a készítők igen kevés fogódzkodót találhattak. Ezzel együtt érdemes összevetni a térképlapok számának témakörök szerinti megoszlását a mai nemzeti és regionális atlaszokban ideálisnak tekintett arányokkal:

Témakörök	Közép-Európa Atlasz	Nemzeti és regionális atlaszok
Földrajzi környezet	20%	30-35%
Népesség	35%	15-20%
Mezőgazdaság	24%	20-25%
Ipar és bányászat	4%	10-15%
Közlekedés, kereskedelem	13%	5-10%
Egyéb	4%	5-10%

A ma ideálisnak tekintett arányokat egy fél évszázaddal ezelőtt megjelent atlaszon számonkérni tisztességtelen és botor dolog volna, két kiugró eltérés azonban legalább megjegyzést igényel: Az Atlaszban meglehetősen sok népességi térkép található, ami céljából adódik: a béketárgyalásokra készült összeállítás - az akkor sokat emlegetett népek önrendelkezésének jogával kapcsolatban - természetesen elsősorban az etnikai viszonyokat kívánta bemutatni, illetve azt, hogy az első világháború utáni

békeszerződések által kialakított országhatárok az etnikai viszonyokkal és arányokkal mennyire nincsenek összhangban.

A másik feltűnő jelenség, hogy az ipart bemutató térképek mennyire szegényesek. A szöveges magyarázatban Rónai András az ezzel kapcsolatos nehézségeket felsorolja, s tudjuk, hogy a tervek szerint ez a rész terjedelmesebb lett volna - kidolgozására azonban már nem volt lehetőség. Egyáltalán az egész Atlaszon látszik, hogy jól előkészítve és átgondoltan készült, de egységessé már nem lett teljesen megszerkesztve, ezért számos kisebb-nagyobb hiba maradt benn, s az Atlasz neveinek megírása esetleges és következtelen. Célszerű ezért kizárólag a térképek tartalmának kartografálási színvonalát, pontosabban az ábrázolási módot vizsgálni.

1. Földrajzi környezet, természetföldrajz: kisszámú, de jól szerkesztett térképek - külső munkatársak bevonásával készültek, ábrázolásmódjuk konvencionális. Az akkori földrajzi szemlélet szerinti alaptérképek szerepelnek, bár néhány térkép (természetes növénytakaró, vízháztartás stb.) még így is szerepelhetett volna.

2. Népeesség: világszínvonalú fejezet mind tartalmában, mind pedig kivitelezésében! Fő helyre persze az etnikai viszonyokat bemutató térképek kerültek, ezek azonban korrektek és pontosak. Ebben a méretarányban a felületi színezés és a kiegészítésképpen alkalmazott pontmódszer megfelelő, bár például a 112. oldal térképének (Nemzetiségek száma tájegységenként) számadatai szinte kiáltanak az osztott kördiagramos ábrázolás után.

3. Mezőgazdaság: szép és tartalmas térképek. Kár, hogy néhány növény (például cukorrépa, gyümölcsök, szőlő) természetét bemutató térkép hiányzik. Ugyancsak hasznos lett volna néhány élelmiszeripari ágazat bemutatása, például a malom-, cukor- vagy boriparé.

4. Bányászat és ipar: a bányászat és energiaipar bemutatása kiválóan sikerült, a gyáripar ismertetése azonban elmaradt. Jakabffy Imrétől az elképzelések egy részéről sikerült információkat szereznünk, ezek alapján bizvást állíthatjuk, hogy e fejezet - elkészülte esetén - az Atlasz többi részének színvonalán állt volna. (A tervek szerint elsősorban négyzet - és osztott kördiagramos ábrázolásmódokat alkalmaztak volna.)

5. Közlekedés, kereskedelem és egyéb: az elkészült térképek lényegretörőek és tartalmasak, nem tudjuk azonban, hogy még milyen térképeket terveztek ezekben a fejezetekben megjelentetni. Az alapos és részletes értékelést nem teszi lehetővé az Atlasz befejezetlensége, Rónai András és Jakabffy Imre megjegyzéseiből ugyanis megtudhattuk, hogy a már lezártak és elkészültnek tűnő első három fejezetbe pótlólag beillesztendő térképek kapcsán is voltak még viták az Atlasz alkotói között.

A reprint kiadás technikai munkatársainak közreműködése ebben az esetben tulajdonképpen szinte önálló alkotói tevékenységet jelent. Az eredeti atlasz térképeit ugyanis próbanyomat színvonalú kivitelben nyomtatták ki, s ezeket a térképeket egyszerű reprintként kiadni nem sok értelme lett volna, mert az eredetiben is sokszor nehezen olvasható térképek a fotolitográfiai feldolgozás és nyomtatás után szinte áttekinthetlenné váltak volna. A probléma megoldásához az ELTE Térképtudományi Tanszékének munkatársai dr. Zentai László vezetésével kidolgozták a digitális faksimile eljárást. Igen tömören az eljárás lényege a következő: A térképi alapot - folyó- és határrajzot - szkennelre számítógépre vitték, a szerkesztési hibákat kijavították, majd vektorizálták. Erre az alaptérképre vitték fel újra a tartalmi elemeket - gyakran az eredeti térképeket szinte csak tervnek használva. Tulajdonképpen számítógépes programokkal

újrarajzolták a térképek nagyobb részét.) A feldolgozás folyamán az eredeti térképek egyes szerkesztési vagy rajzi hibáit is javították, és az eredetiben általában sraffozással jelölt - tartalmat a faksimile változatban színfokozatokkal cserélték fel. A feldolgozás folyamán végrehajtott összes javítást és változtatást a reprint végén tételesen felsorolták. (Kénytelen vagyok megjegyezni, hogy kisebb-nagyobb hibák bennmaradtak az Atlaszban, illetve ilyen hibákat maguk a feldolgozók is elkövették. Bántó hiba például, hogy a 29. oldalon a térség domborzati térképén az Alföld jelentős része - a Duna-mente és a Tiszántúl nagy része - nem a 0-100 m tengerszintfeletti magasság színfokozatát kapta, hanem annál eggyel magasabbét.)

A kényszer szülte egészen eredeti, de óriási erőfeszítéseket igénylő feldolgozás eredményeképpen egy valódi műalkotás született, a reprintek esetében párját ritkítóan kiváló minőségben. Bár az olvasót ez nem vigasztalja, a befektetett munkához képest az Atlasz - egyébként nem alacsony - ára (6000 Ft) kimondottan jutányosnak tekinthető. (Örvendetes, hogy idő közben az angol nyelvű változat is elkészült.)

A logika szerint most azt kellene javasolnom, hogy jó lenne elkészíteni a térség jelenlegi állapotát bemutató, a ma Közép-Európa Atlaszát. Ilyen jellegű munkák azonban egyrészt már születtek az utóbbi időben (Haack Atlas der Sozialistischen Staaten Mittel- und Südosteuropas, 1986; Atlas der Donauländer. Wien, Ost- und Südosteuropa-Institut, 1988 óta laponként), másrészt pedig milyen célból és kik számára készülne ma egy ilyen atlasz? Arról nem is beszélve, ki vállalná kiadását a biztos ráfizetés tudatában? Így aztán a recenzens már csak egyet tehet - az újbóli megjelentetésért köszönetet mond a Szent István Társulatnak és a Püski Kiadónak, valamint a faksimile kiadás minden közreműködőjének.

Sebők László

A magyarországi szlovákok

Gyivicsán Anna: Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1993. 343 p.

A könyv címe világosan kifejezi a tartalmat, noha tárgykörét szükségszerűen szűkíti, az egészen belül figyelmének központjában három helység áll: Kiskőrös, Répáshuta és Nyíregyháza. Ezek szlovák lakosságának nyelvi, kulturális és társadalmi változásai külön-külön egy-egy típust alkotnak. A kiválasztás nem önkényes. Kiskőrös esetében a szlovákság és az egyház kapcsolata érdekelte elsősorban a szerzőt. Répáshuta természeti környezete miatt kezdettől az átlagosnál nagyobb mértékben rá volt utalva külső gazdasági viszonylatok fenntartására. Nyíregyháza pedig az Alföld újkori fejlődésében az egyik legnagyobb karriert befutott, társadalmilag és gazdaságilag nyílt - magyarországi viszonylatban - közepes nagyságú város, ahol a szlovák etnikumnak a polgárosulás kérdéseivel igen korán szembesülnie kellett. A települések rövid jellemzésével már jeleztük is, hogy a vizsgálat visszanyúl a 18. századi le-(vagy) újratelepülésekig, ám a másik időhatár nem a közelmúlt, hanem nagyon helyesen a jelen, azaz a könyv minden fejezete sugallja: ezt a munkát folytatni lehet és kell is.

A magyarországi nemzetiségek nyelvi-kulturális-társadalmi állapotát tekintve, Gyivicsán Annának igazán nem volt könnyű a feladatát elvégeznie. Egyéni módszert dolgozott ki, mely minden tekintetben komplexnek nevezhető, egyaránt hasznosítja, a történetírás, a néprajz, a nyelvészet, az irodalomtörténet és a szociológia eszközeit. A tárgy természeténél fogva fokozott szerephez jutott mindezen belül a hely-, az egyház- és a művelődéstörténet, továbbá gyakran jutott szóhoz a történeti demográfia is. Számomra meggyőző, hogy ez az interdiszciplináris megközelítés - nyilvánvalóan az esetek által megkövetelt módosításokkal - nemcsak további magyarországi szlovák települések (csoportok), hanem általában a magyarországi nemzetiségek vizsgálatára kitűnően alkalmas. Nem kell nagy lépést tennünk ahhoz, hogy a szomszédos országok magyarságát is bevonjuk ebbe a körbe, hiszen korszerű szórványkutatásról, mert Gyivicsán Anna munkáját - bár a szó nem a főntebb említettek értelmében diszciplína - szórványkutatásnak nevezem a legszívesebben, a szomszédos országokban sem igen beszélhetünk.

A kutató vállalkozó kedvéhez, az alkalmas módszer és a tudományos lehetőségek mellett - tudjuk jól - szükség van társadalmi és politikai feltételekre is. Épp a nemzetiségi tárgykörben különös súllyal esik latba ennek említése. Gyivicsán Anna a nemrég még kényesnek minősített, és mindmáig sokfajta érzékenységet érintő témakört példaadóan türelmes és érzelmeiktől tartózkodó, fegyelmezett kutatói magatartással közelíti meg. Pedig tárgyilagosan és magyarázkodás nélkül megállapítható, hogy vádaskodásra és panaszra egyaránt nyílt volna alkalma, mert történetileg tekintve, derűlátásra kevés ok lehet. Szinte fölösleges is közbevetni, hogy a tárgyilagosság mellett mindvégig érezhető, hogy a szerző számára egyáltalán nem közömbös a szlovák nemzetiség jelenlegi helyzete és jövő sorsa. Ő azonban nem politikátörténetet írt. Annál inkább hasznosíthatja eredményeit a nemzetiségtörténettel foglalkozó történetírás. Magam ennél az eséllynél is többre értékelem, hogy az aktív kisebbségvédő politika, mindenekelőtt a kulturális kormányzat gazdag példatára, elsősorban a kétnyelvűség fenntartásáról szóló, tudományosan megalapozott javaslatot találhat ebben a könyvben. Hadd jegyezzük meg, hogy ezek a javaslatok is általános érvényűek. S ha a kirajzolódó kép a magyarországi szlovákság nagyarányú szórványosodásáról, nyelvtudásának alacsony szintjéről tanúskodik, lehetetlen arra

nem gondolnunk, hogy a közép-európai térség más nemzetiségei, így a magyarok is, nagy tömegben kerülnek és kerülhetnek továbbra is hasonló helyzetbe.

A könyv minden fejezetét jól érzékelhetően személyes tapasztalatok alapozták meg. Gyivicsán Anna nagymértékben élt a néprajzi adatgyűjtés lehetőségeivel. Anyagát azonban nem a hagyományosnak tartott néprajzi földolgozás szempontjai szerint, hanem az említett tudományok bevonásával, a címben jelölt célok érdekében rendezte el. Nemcsak a három kiválasztott település elemzésében, hanem más fejezetekben is, különösen az alapozó-módszertani és a záró részekben, nagyon sok, apró részletekre kiterjedő megfigyeléssel és hozzájuk kapcsolódva, finom analízissel találkozunk. Gondolok például a csesztvei magyarok és szlovákok vagy a pilisi németek és szlovákok viszonyára. Az előzővel kapcsolatban meg kell említeni, hogy mindmáig megközelítő kronológiánk sincs a magyar-szláv, ezen belül a magyar-szlovák érintkezésről. Csesztve sosem esett távol a magyar-szlovák nyelvhatártól s ezért különösen kérdéses, vajon a magyarok körében észlelt nagyszámú szlovák kulturális elem mikor honosodott meg. Ide kapcsolódik egy ugyancsak fontos, de gyakran figyelmen kívül hagyott szempont, amit a szerző mindvégig meghatározóan kezel: a történelmi magyar állam határain belül a szlovák etnikum az együttélés kezdetétől ki volt téve a többségi magyar etnikum állandó kulturális hatásának. Ez a hatás a szigetek és szórványok esetében hatványozottan jelentkezhetett, miközben az is köztudott, hogy a honfoglaló magyarokat milyen nagy szláv nyelvi és műveltségi befolyás érte.

A szerző vitázik azokkal az elemzőkkel, akik a hazai szlovákság alacsony nemzeti öntudatfokát a szórványoknak és a szigeteknek a később kialakuló nemzeti tudat hatóköréből való kimaradásával magyarázzák. Vele szemben úgy vélem, hogy nemzeti tudatról csak a modern nemzet megformálódása után lehet beszélni, a szlovákság esetében a 19. század előtt nem. Azelőtt etnikai, regionális, nyelvi, vallási tudat jellemezte és tarthatta őket össze amelyek azonban szervező erőt tekintve gyöngébbek a modern nemzeti tudatnál. Őszintén meg kell azonban azt is mondani, hogy a történetírás még korántsem tisztázta és messze nem jutott egy nevezőre abban, hogy a régi Magyarország nemzetiségei történelmi tipológia szerint mikor és hogyan minősíthetők népcsoportnak, nemzetiségnek, nemzetnek, amennyiben a felsorolt szavak is tisztán értelmezhető fogalmakat jelölnek. Bizonyára más besorolást kaphatnak a határokon túl valamiféle államalakulattal bíró románok és szerbek, a határokon belül a külön államiságot korlátozottan magukénak mondó horvátok és az egyikkel sem rendelkező szlovákok.

A regionális népi tudattal kapcsolatosan nagyon fontosnak ítélem a szerző azon észrevételét, hogy amíg a magyar romantika a nemzeti jellemtan színeit az egyes tájak néprajzi változatosságával is igyekezett gyarapítani, megvetve ezzel a néprajzi csoportok kutatásának alapjait, a szlovákoknál épp fordítva történt, a kultúra és a nyelv egységét hangoztatták. Az utóbbi a szlovák nyelvjárások nagyarányú eltéréseit ismerve, teljesen érthető. Azt viszont nem gondolom, hogy a szlovák néprajzi csoportok elhatárolásának máig tartó bizonytalansága ide volna visszavezethető, inkább az a véleményem, hogy a szerzőnek mintaként föltűnő magyar néprajzi csoport fogalom maga is nélkülözi a pontos meghatározást és a szaktudományi konszenzust.

Végül szeretnék rátérni a vizsgálat számomra legfontosabbnak tetsző eredményére, arra a válaszra, amelyet a szlovákság előrehaladott asszimilációjának fő okára ad. Ez a polgárosulás mibenléte és lefolyása volt. A kérdés többsíkú. Az 1918 előtti Magyarországon a lakosság zöme birtokos vagy földnélküli paraszt volt, akiknek polgárosodása vidékenként eltért. A szlovákság - mely a 19. század második

felében a magyarságnál is nagyobb százalékban foglalkozott földműveléssel - tömegeiben nem polgárosult. Még a magyarok ugyancsak csekély polgárosultsági fokával szemben is ezt kell mondanunk. Mutatis mutandis, ez a tény hosszú ideig óvta a nyelvi föloldódástól. A változás akkor következett be, amikor a modern polgárosulás a legutóbbi századforduló tájékán általános jelenség lett Magyarországon.

Ez a városokban kezdődött, azokból sugárzott szét és jórészt magyar nyelvű volt. Az összefüggő szlovák nyelvterület belsejében fekvő városkák nem váltak a magyar polgárosulás központjaivá, ezekben a szlovák polgárság vékony rétege is kialakult, de a szigeteken - mint amilyen Kiskőrös és Nyíregyháza volt, s különösen az utóbbi példája bizonyítja szemléletesen - a polgári változások magyar nyelven mentek végbe. Az itteni szlovákság nem sajátította el az egységes szlovák irodalmi nyelvet, nem beszélte a kialakuló köznyelvet, csak a nyelvjárást. Iskolái következképp elsorvadtak és a helyzetet még az evangélikus egyházban használt liturgikus nyelv is bonyolította. A történész megfigyelő jó érzékére vall Kiskőrös és Tótkomlós példájának összehasonlítása. Az előbbi 1810 táján elindult azon az úton, amely a század végére az egyházi és helyi közélet nyelvi megváltozását eredményezte, az utóbbi viszont kimaradt az akkori századelő alacsonyabb szintű mezővárosi fejlődéséből, ellenben 1880 körül, a jobbágyfelszabadítás utóhatásának részeként úgy jutott el a paraszti polgárosulás kedvező fokára, hogy nem kellett nyelvhasználatát megváltoztatnia.

Tanulsága az is a könyvnek, hogy a népi kultúra, bár hozzájárulhat, és térségünkben általában hozzá is járult, a nemzeti azonosságtudat kialakulásához, önmagában nem elégséges annak fönntartásához. A romantikában eredetileg friss és termékeny gondolat, amely a nemzeti jellem alapvonásának fogta föl a néphagyományt, a sztálininak vagy lenininek nevezett kommunista nemzetiségi politikába átültetődve, a népi kultúrát egyoldalúan és kiemelten támogató dogma lett, amelynek emléke még ma is jelen van Kelet-Európa tájain. Innen származik a nemzetiségeket hivatalosan reprezentáló „népi együttesek” kultusza.

Másik fontos tanulság Gyivicsán Anna munkájából, hogy bármily jelentős nemzetiség-megtartó erő az egyház, a külső körülmények megváltozásával szerepe átfordulhat az ellenkező végletbe. Ez a folyamat ment végbe sok kitérővel és egyáltalán nem egyenletesen az evangélikus egyházban, mely Magyarországon négyszáz éven át három etnikumot foglalt magába.

Gyivicsán Anna könyvének megírása előtt hosszú ideig foglalkozott a magyarországi szlovákok kulturális és nyelvi állapotával. A tárgykörből nagyszámú publikációja látott napvilágot. Ez a mű jóval többet nyújt korábbi írásainak összegzésénél. Magasabb szinten általánosítva és konkrét példákon szemléltetve adja elő kutatási eredményeit, továbbgondolkodásra és újabb vizsgálatokra ösztönöz.

Kósa László

Szlovákiai közvélemény-kutatások a magyar kisebbségről

Frič, Pavol - Gál, Fedor - Hunčík, Peter - Lord, Christopher: Maďarská menšina na Slovensku, EGEM, Praha 1993. 79 p.

Az elmúlt négy évben számos olyan közvélemény-kutatás készült Szlovákiában, amely a magyar kisebbség helyzetét, a magyarok és a szlovákok viszonyát is érintette. A kutatások eredményeit a prágai egyetemen tanító, szlovák nemzetiségű Pavol Frič tekinti át.

Az áttekintés megerősíti: az, hogy az emberek hogyan ítélik meg az etnikai kisebbségeket, nemcsak a saját etnikai hovatartozásuktól függ, hanem a kisebbségekkel való kapcsolataiktól és a társadalmi helyzetüktől is. Így a magyarok és a velük élő szlovákok jobbnak látják a két etnikum viszonyát, mint az őket képviselő értelmiségi-politikusi csoportok; ennek megfelelően a vegyes területeken élő szlovákok kedvezőbben ítélik meg a magyarokat, mint a homogén területeken élők; ugyanakkor a két etnikum azonosságtudatát érintő, politikai-ideológiai töltésű kérdésekben ők is szembekerülnek a magyarokkal.

Ezek az eredmények azt is alátámasztják, hogy azok a konfliktusok, amelyek különböző etnikumokhoz tartozó emberek között támadnak, csak akkor jelennek meg etnikai konfliktusokként, ha az egyes etnikumokat képviselő értelmiségi-politikai csoportok ilyenekként határozzák meg őket. Ezt akkor tehetik meg, ha az etnikumok eltérő szociológiai összetételének következtében a társadalmi egyenlőtlenségeket az egyes etnikumok előnyösebb vagy hátrányosabb helyzetével lehet magyarázni. Azokban az esetekben, amikor az etnikai kisebbségek jelennek meg előnyösebb helyzetben lévő etnikumokként, az egyenlőtlenségek csökkentését vagy megszüntetését is azok korlátozásához vagy megsemmisítéséhez lehet kötni.

És valóban, a kutatási eredményekből az is kiderül, hogy a szlovákiai „magyarkérdés” sok hasonlóságot mutat a „zsidókérdéssel”: a magyar-szlovák viszony alakulásában nagy szerepet játszott az, hogy a történelmi Magyarországon a felvidéki magyar lakosság jobb gazdasági-kulturális adottságokkal, nagyobb érdekérvényesítési lehetőségekkel rendelkezett, mint a szlovák lakosság, és ezen a helyzeten a csehszlovák állam létrejötte sem változtatott alapvetően. Ennek következtében a szlovákiai magyarok

- ma is jobbnak ítélik társadalmi helyzetüket, mint a szlovákok;
- jobban támogatják a rendszerváltással járó gazdasági reformokat;
- kritikusabbak az 1992 júniusában hatalomra került kormánykoalícióval szemben;
- jobban hajlanak arra, hogy tömegmegmozdulásokkal érvényesítsék érdekeiket.

A rendszerváltás következményei

A szlovákiai magyarok jobb érdekérvényesítési lehetőségeit az 1944-1947 közötti időszakban a szlovák kormányzat nyíltan, a jogállam keretei között hozott, radikálisan diszkriminatív törvényekkel próbálta ellensúlyozni (állampolgárságtól való megfosztás, kitelepítések, lakosságcsere, reszlovakizáció), és ezt a magyarok 1942-1944 közötti magatartásukkal indokolta. 1947 után pedig titokban, a pártállam keretében hozott adminisztratív intézkedésekkel: a politikai hatalomból való kizárással és művelődési lehetőségeik korlátozásával próbálta a magyarokat háttérbe szorítani.

Azt a művi „egyensúlyt” azonban, amelyet az elmúlt évtizedekben alakítottak ki a szlovákiai magyarok és szlovákok között, a rendszerváltás teljesen felborította. A képviseleti demokrácia bevezetése, legalábbis hosszabb távon, megszüntette annak a lehetőségét, hogy adminisztratív intézkedésekkel korlátozzák a magyarok politikai tevékenységét és művelődési lehetőségeit; a privatizáció pedig nemcsak a vegyes lakosságú területeken teremtette meg a magyarok gazdasági érvényesülésének lehetőségét, hanem a homogén területeken is.

Erre a helyzetre a szlovák nemzeti erők, ha kevésbé radikális formában is, az 1944-1947 között alkalmazott módszerek felelevenítésével reagáltak: egyrészt a magyar kisebbség ellen irányuló törvények meghozatalával (nyelvtörvény), másrészt pedig a magyar kisebbséggel és Magyarországgal kapcsolatos sérelmek hangoztatásával. Ezek a lépések azonban a nyugati országok által felügyelt posztkommunista demokráciában már nem fejthették ki azt a hatást, mint amelyet a szovjetek és a szlovák kommunisták által aláásott prekommunista demokráciában fejtettek ki. A diszkriminatív törvények hatását a magyar kisebbség politikai ellenállása korlátozta, a sérelmi politika hatását pedig az, hogy a két etnikum viszonyának kiéleződéséhez a szlovákoknak sem fűződött igazi érdekük, mert a rendszerváltás körülményei között nem lehet az ő helyzetüket a magyarok rovására javítani. Az 1992-es választásokon a szlovákok többsége a gazdasági reformok lelassítását és a magyarok megfélemezését ígérő pártokat juttatta hatalomra, de az új kormány politikája nekik is csalódást okozott.

Társadalmi helyzet és művelődési lehetőségek

A magyarok mind érvényesülési lehetőségeik, mind anyagi helyzetük szempontjából jobbnak látják saját helyzetüket, mint a szlovákok.

1990 őszén csak 29 százalékuk panaszkodott arról, hogy kevésbé érvényesülhet a munkahelyén, mint a szlovákok, és 28 százalékuk arról, hogy a szlovákoknak jobb a lehetőségeik, mint nekik. Ugyanakkor a vegyes lakosságú területeken a szlovákok 36 százaléka látta úgy, hogy kevésbé érvényesülhet munkahelyén, mint a magyarok, és 45 százalékuk úgy, hogy a magyaroknak jobb a lehetőségeik, mint nekik. A homogén területeken kétharmaduk gondolkodott így.

1991 májusában a magyarok 60 százalékával szemben a velük élő szlovákok 74 százaléka ítélte rossznak saját családjának anyagi helyzetét

Míg társadalmi helyzetüket jobbnak látják a magyarok, kulturális helyzetüket rosszabbnak tartják. Felük úgy ítéli meg, hogy kevesebb lehetőségük van a műveltség megszerzésére, mint a szlovákoknak, 26 százalékuk pedig a kulturális fejlődés lehetőségeiről is így vélekedik. 1990 szeptemberében 24 százalékuk kevesellte a magyar óvodákat, 20 százalékuk a magyar általános iskolákat, és 35 százalékuk a magyar középiskolákat. A velük élő szlovákok sokkal kisebb arányban hiányolták a szlovák oktatási intézményeket (7, 8, illetve 11 százalék).

A magyarok kulturális diszkriminációját csak fokozza, hogy a helyi szinten is egyre „szlovákabb” környezetben találják magukat: 1990 októberében 58 százalékuk panaszkodott arról, hogy saját lakhelyükön is gyakran okoz nekik problémát elégtelen szlovák nyelvtudásuk.

Az elmúlt négy évben a szlovákok és a magyarok túlnyomó többsége egyaránt megalapozatlannak ítélte a másik fél asszimilációs félelmeit, de a szlovákok még mindig nagyobb arányban ismerték el a magyarok beolvadásának veszélyét (8-16 százalék), mint a magyarok a szlovákokét (3-8 százalék).

Az egész állam viszonylatában nemcsak a szlovákok túlnyomó többsége tekinti természetesnek a két etnikum helyzete közötti különbséget, hanem a magyarok nagy része is.

1990 októberében a szlovákok 90 százaléka követelte, hogy a magyarok megtanuljanak szlovákul, míg a magyaroknak csak 44 százaléka várta el, hogy a szlovákok tanuljanak meg magyarul. A magyarok igényét a szlovákok 87 százaléka utasította el, a szlovákokét pedig a magyarok egyharmada.

Ugyanebben az időpontban a szlovákok 70 százaléka értett egyet azzal, hogy törvényben rögzítsék a szlovák nyelv hivatalos használatát. A magyarok 72 százaléka azt kívánja, hogy a kétnyelvűséget a vegyes lakosságú területeken lévő szlovák iskolákba is bevezessék, de 58 százaléuk megelégedne azzal, ha a magyar nyelv választható lenne, és csak 13 százaléuk szeretné azt, ha kötelező lenne. Az előbbi megoldást a vegyes területeken élő szlovákok 20 százaléka támogatja

A vegyes lakosságú területeken viszont teljes egyenlőséget szeretnének a magyarok. A szlovákok jelentős része ezt is megtagadná tőlük, de ezeknek az embereknek az aránya csökken. 1990 októberében a magyarok 89 százaléka igényelte azt, hogy a vegyes lakosságú területeken kétnyelvű feliratok legyenek, és ugyanennyien várták el azt is, hogy a hivatalos személyek mindkét nyelvet elsajátítsák. A szlovákok többsége elutasította ezeket az igényeket, de az utóbbit kevesebben elleneztek (53 százalék), mint az előbbit (79 százalék). 1990 óta ez az ellenkezés is sokat csökkent, különösen a vegyes lakosságú területeken. 1992 januárjában az itt élő szlovákok 57 százaléka elfogadta azt, hogy a hivatalos személyeknek kötelezővé tegyék a magyar nyelv ismeretét; 1993 márciusában pedig már „csak” 58 százaléuk utasította el a kétnyelvű feliratokat.

A magyar kisebbség követeléseit a szlovákok 81 százaléka tartotta túlzottnak és a magyarok 78 százaléka megfelelőnek.

Nemzetiségi kapcsolatok

A magyarok visszaszorítására irányuló szlovák törekvések kiélezték a két etnikum viszonyát, és félelmet keltettek a magyarokban. 1990 tavaszán a magyarok és a szlovákok nagy része egyaránt feszültnek ítélte ezt a viszonyt, de az előbbieknél nagyobb arányban nyilatkoztak így (70 százalék), mint az utóbbiak (54 százalék). 1990 őszén a magyarok háromnegyede és a szlovákok fele helyezte az első helyre a nemzetiségi problémát.

A feszültség kiéleződését a magyarok és a szlovákok túlnyomó többsége egyaránt a két nép békés együttélését megzavaró külső tényezőknek tulajdonította, de a magyarok nagyobb arányban gondolkodtak így, mint a szlovákok: 1990 tavaszán az előbbieknél 90 és az utóbbiaknál 75 százaléka vélekedett úgy, hogy a két fél rossz viszonyát főleg a nem velük élők hangoztatják.

Ugyanakkor 1990 őszén mind a magyarok, mind a szlovákok elég szelektíven értelmezték a külső tényezők felelősségét. A magyarok főleg a szlovák politikusokat vádolták a feszültség szításával (75 százalék); sokkal kevésbé gyanúsították ezzel a magyar kisebbség politikusait (21 százalék) és a magyar kormányt (19 százalék). A Dél-Szlovákiában élő szlovákok ezzel ellentétes álláspontot foglaltak el, de ők kevésbé ítélték el a magyar kisebbség politikusait (68 százalék) és a magyar kormányt (62 százalék), mint a magyarok a szlovák politikusokat, és jobban bírálták a szlovák politikusokat (40 százalék), mint a magyarok a magyar kisebbség politikusait és a magyar kormányt.

A megkérdezettek egy része nemcsak a politikusokat hibáztatta, hanem a kulturális szervezeteket is. A magyarok 38 és a szlovákok 16 százaléka azt mondta, hogy a Matica slovenská kedvezőtlen hatást gyakorol a szlovák-magyar kapcsolatokra; a Csemadokról az előbbiek 13 és az utóbbiak 36 százaléka nyilatkozott így.

Nemzeti sérelmek

Még nagyobb véleménykülönbségek jelentek meg azokban a kérdésekben, amelyek már nem az egyes etnikumokat képviselő politikusoknak, hanem maguknak az etnikumoknak a felelősségét feszegették.

1990 októberében a magyarok kétharmada látta úgy, hogy a szlovákok igazságtalanul jártak el velük szemben a II. világháború után, és a szlovákok 70 százaléka tagadta ezt. Ugyanebben az időben a homogén lakosságú területeken élő szlovákok 83 és a vegyes területeken élők 60 százaléka értett egyet azzal a váddal, hogy a magyarok időtlen idők óta csak terjeszkednek.

1991 májusában a magyarok kétharmada vélte úgy, hogy a szlovákok akár erőszakkal is áttelepítenék őket Magyarországra, és a szlovákok 60 százaléka tagadta ezt. 1992 januárjában a vegyes lakosságú területeken élők 28 és a homogén területeken élők 51 százaléka értett egyet azzal, hogy a legjobb az lenne, ha a magyarok kitelepülnének Dél-Szlovákiából.

1992 januárjában a magyarok 59 százaléka látta úgy, hogy a szlovákok többre tartják magukat. A vegyes lakosságú területeken élő szlovákok valamivel kisebb arányban gondolták ezt a magyarokról (55 százalék), a homogén területeken élők pedig jóval nagyobb arányban (74 százalék).

1993 márciusában a szlovákok 60 százaléka vádolta irredenta törekvésekkel a magyarokat, és a magyarok 74 százaléka utasította vissza ezt.

Ezek a véleménykülönbségek azonban nem befolyásolták alapvetően a két etnikum viszonyát: ezt a viszonyt 1993 márciusában a magyaroknak és a szlovákoknak egyaránt 70 százaléka minősítette jónak. Ennek megfelelően a megkérdezetteknek csak kisebbség része mondta, hogy nem szeretné, ha a másik etnikumhoz tartozó szomszédja lenne: a magyarok 5, a vegyes lakosságú területeken élő szlovákok 22 és a homogén területeken élők 43 százaléka nyilatkozott így.

Az 1992-es választások

A két etnikum társadalmi helyzetében lévő különbségek a gazdasági teendőkről alkotott véleményükben is megnyilvánultak. A szlovákok már az 1992 júliusában lezajlott parlamenti választások előtt is arra hajlottak, hogy az életszínvonal csökkenését és a munkanélküliség növekedését csak a gazdasági reform lelassításával vagy teljes leállításával lehet megállítani. A magyarok között viszont már hosszabb ideje az volt az általános nézet, hogy a gazdasági reform jó ütemben halad, sőt meg kellene gyorsítani.

A választások után a szlovákok körében megnőtt, a magyarok körében pedig csökkent a kormányba vetett bizalom. 1993 márciusában az utóbbiak 72 százaléka nem bízott a kabinetben.

1993 márciusában a magyarok 76 százaléka tartotta rosszabbnak az új kormány gazdaságpolitikáját, mint az előzőét. A szlovákoknak csak 31 százaléka vélekedett így.

Ezeket a különbségeket nem lehet azzal magyarázni, hogy a magyarok másképpen ítélnék meg az állam gazdasági szerepét, mint a szlovákok. Azt a követelést, hogy a kormánynak pótkapcsolási tervet biztosítson a munkanélküliségtől fenyegetett vállalatoknak, 1992 januárjában majdnem akkora arányban támogatták, mint a szlovákok (59, illetve 63 százalék). Azt az követelést pedig, hogy az állam minden állampolgárának a képzettségének megfelelő munkát biztosítson, 1993 márciusában ők támogatták jobban (79, illetve 63 százalék).

A választások után a magyaroknak a rendszerváltásról alkotott véleménye is megváltozott. Míg 1992 januárjában azok voltak többségben, akik a november utáni rendszert többre tartották a kommunista rendszerénél (44 százalék), 1993 márciusában már azok kerültek fölénybe, akik a jelenlegi rendszerben több hiányosságot fedeznek fel, mint az előzőben (59 százalék). A szlovákok véleménye kevésbé változott.

Ezeket a különbségeket sem lehet arra visszavezetni, hogy a magyarok másképpen helyeznék el magukat a politikai palettán, mint a szlovákok. 1993 márciusában az előbbiek 14 és az utóbbiak 20 százaléka vallotta magát baloldalinak, és 19, illetve 17 százalékuk jobboldalinak.

A magyaroknál a választási eredmények a parlament legitimitásának megítélését is teljesen megváltoztatták. A választások előtt 57 százalékuk hangsúlyozta azt, hogy a közvéleményben bekövetkezett változások nem kérdőjelezik meg a választási eredmények érvényességét. A választások után viszont 74 százalékuk ennek ellenkezőjét állította.

Csehszlovákia felbomlása

A Cseh és Szlovák Föderáció felbomlását a magyarok nagy része kedvezőtlenül fogadta. 1992 januárjában 68 százalékuk félt attól, hogy a szétesés következtében erőszakos cselekményekre kerül sor az egyes etnikumok között. Novemberben pedig 45 százalékuk tartott attól, hogy az önálló szlovák államban rosszabb lesz helyzetük; 35 százalékuk nem számított változásra, és csak 5 százalékuk várt javulást.

A magyarok vélekedése mögött az húzódott meg, hogy a közös államban nagyobb biztonságban érezték magukat. Biztonságuk zálogát a csehekben látták, akiket 1990 decemberében 70 százalékuk kulturáltabbnak ítélt, mint a szlovákokat, 1992 januárjában a magyarok 91 százaléka a közös állam fenntartására szavazott, 84 százalékuk nem hitte el, hogy a szlovákok boldogulnak a csehek nélkül, 70 százalékuk elutasította azt a vádat, hogy az előbbiek ráfizetnek a az utóbbiakra, és 65 százalékuk a volt nomenklatúrának tulajdonította a „szlovák nemzeti megújulás” gondolatát.

1993 márciusában a szlovákiai lakosság 45 százaléka mondta azt, hogy egy népszavazáson a szétválás ellen szavazott volna, és 33 százalékuk azt, hogy mellette szavazott volna. A magyarok sokkal nagyobbak látták a szétválás ellenzőinek a táborát (72 százalék).

Szlovákia önállósulása után a magyarok és a szlovákok többsége egyaránt kedvezőtlenül ítélte meg a helyzet alakulását, de a két etnikum képviselő közül a magyarok voltak borúlátóbbak. Ők 1993 márciusában nagyobb arányban mondták azt, hogy

- a választások óta csökkent az életszínvonal (92, illetve 86 százalék),
- gazdasági hanyatlástól tartanak (89, illetve 65 százalék),
- félnek a jövőtől (81, illetve 57 százalék),
- sztrájkok, szociális megmozdulások fenyegetik az országot (78, illetve 58 százalék),

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1994. 5. évf. 1.sz.

- szükség esetén sztrájk formájában fogják érvényesíteni követeléseiket (55, illetve 40 százalék).

Lázár Guy

Magyarok a Népek Házában

Anders Svensson: Ungrare i folkhemmet. Svensk flyktingspolitik i det kalla krigets skugga (Magyarok a Népek Házában. Svéd menekültpolitika a hidegháború árnyékában.) Lund, Lund University Press,1992.

Anders Svensson, fiatal lundi kutató munkája egy nagyobb kutatási program részét képezi, amelyet „Menekülő emberek - a II. világháború utáni menekültkérdés történeti és jogi vizsgálata” címmel folytatnak. A könyv figyelmének középpontjában a svéd menekültpolitika változásainak feltárása áll, s ehhez a szerző a magyar bevándorlók esetét vette alapul, tekintettel arra, hogy a II. világháború utáni bevándorlási hullámok legnagyobb, egyazon országból érkező csoportját az 1956-57-ben befogadott kb. 8000 magyar alkotta. Nem érdektelen információ, hogy az 1956 után a világban szétszóródott magyaroknak a befogadó ország lakosságához viszonyított arányát tekintve Svédország Svájc, Kanada, Ausztrália és Izrael után az ötödik helyen áll. Csaknem húsz év telt el addig, míg újból hasonló létszámban, azonos nemzetiségű menekültek (szírek) leltek otthonra ebben az észak-európai országban. Miként a könyv írója a bevezetőben megfogalmazza, az igazi, ebben a könyvben talán nem is megválaszolható kérdést az jelenti számára, hogyan és miért változott meg a svéd közvélemény attitűdje a bevándorlókhoz kapcsolatban, hiszen míg az 1956-os magyarokat tárt karokkal fogadták, manapság előfordul, hogy menekülttáborokat támadnak meg, s számos önkormányzati testületben idegengyűlöletükről közismert pártok képviselői is helyet kapnak. Ez a mű, a korábbiaktól eltérően, amelyek döntően a bevándorlók beilleszkedési és alkalmazkodási problémáit vizsgálták, nem csupán ezekkel a kérdésekkel foglalkozik, hanem fő céljának tekinti a svéd menekültpolitikának egy tágabb perspektívába való helyezését, amely magába foglalja a menekülés okainak és a harmadik országban való megtelepedésnek a tanulmányozását is.

Az 1956-os magyar menekültek befogadása nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Svédország - új problémákkal szembesülvén - kialakítsa menekültpolitikáját. Ki kellett dolgozni a bebocsátást nyerő menekültek kiválasztásának alapelveit és a svéd társadalomba való beillesztésük követelményrendszerét is. A feladat bonyolultságára jellemző, hogy egészen 1975-ig tartott, míg a svéd országgyűlés elfogadta a svéd bevándorlási politika három alapelvét: egyenlőség, a kulturális identitás megválasztásának szabadsága, együttműködés, azaz tolerancia és szolidaritás a többségben és a kisebbségben lévők kapcsolataiban.

A Svédországba befogadott magyar menekültek kérdését hat nagy fejezetbe foglalva tárgyalja a szerző. Az elsőben részletesen szól a menekülést kiváltó tényezőkről, az 1956-os forradalomról, s az azt megelőző időszakról, a menekülők csoportjainak nemek és életkor szerinti összetételéről. Anders Svensson különböző források és feldolgozások alapján megállapítja, hogy az 56-os menekülteknek csupán egy része tekinthető politikai menekültnek, a legnagyobb csoportot a gazdasági motivációjú kivándorlók alkották. Önálló fejezet szól arról, milyen reakciót váltottak ki a svédországi közélet különböző szereplőiből a magyarországi események és a meginduló menekültáradat. Nem meglepő, hogy a Svéd Kommunista Párt és annak fő sajtóorgánuma, a Ny Dag kivételével valamennyi lap és testület elítélte a szovjet beavatkozást, a menekültek támogatásában és segítésében pedig az egész társadalom egységes volt. A svéd bevándorlási politikát ismertető részből megtudjuk, hogy a 20. század első felében Svédország ilyen irányú politikáját erőteljesen befolyásolta az idegenellenesség, a rasszizmus és a protekcionizmus. A II. világháború első éveiben a

német repressziótól való félelem állt a restriktív menekültpolitika mögött. A háború után azonban az erőteljesen fejlődő gazdaság munkaerőigénye olyan mértékűvé vált, hogy a humanitárius megfontolások mellett a külföldi munkaerő szükségessége is más irányba mozdította el a menekültpolitikát. A befogadott magyar menekültek kiválogatásának szempontjait elemző fejezetből kiderül, hogy - jóllehet az emberiességi megfontolások lényeges szerepet játszottak, így számos beteg, öreg ember is otthonra lelt Svédországban - a kiválasztásnál erőteljesen szem előtt tartották a svéd munkaerőpiac aktuális igényeit is. 1957. február 8-án született az a kormányhatározat, amely az azt megelőző időszak alapvetően humanitárius szempontjai mellett nagyobb súlyt helyezett a svéd gazdaság munkaerőigényének figyelembe vételére. A befogadott menekültek tudatos összeválogatására utal az a körülmény is, hogy számos más nyugati országtól eltérően, ahol önkéntes és jótékonyági szervezetek foglalkoztak a menekültek elhelyezésével, Svédországban a Munkaerőpiaci Igazgatóság (Arbetsmarknadsstyrelsen) felügyelte a kiválasztást, működtette az átmeneti táborok nagyrészét és szervezte a munkahelykeresést stb. A műben több alrészről álló fejezet tárgyalja a magyarok beilleszkedését a svéd társadalomba, amely komoly erőforrásokat mozgósított a befogadott - egyébként általában szakképzett, munkaképes fiatal - magyarok iskoláztatására, átképzésére. Göteborgban magyar gimnáziumot nyitottak, ahol a tanítás magyar nyelven folyt és intenzíven oktattak svédet és angolt is. A szerző általánosságban megállapítja, hogy a magyar menekült fiatalok a felsőfokú tanulmányok tekintetében jobb lehetőségekkel rendelkeztek, mint addig bármely más bevándorló közösség, sőt, a Ny Dag újságírója egyenesen privilegizált csoportnak minősítette őket a svédokhoz képest is. Anders Svensson véleménye szerint mindezek ellenére ezek a megkülönböztetetten előnyös lehetőségek, amelyek látszatra a magyar kultúra megőrzését is segítették, lényegében az elsvédésítés céljait szolgálták. A magyaroknak a svéd társadalomba való beillesztése kérdésében a különböző svéd szervezetek sem voltak egységes állásponton. A munkaerőpiaci mozgásokat irányító szerv, az Arbetsmarknadsstyrelsen szándéka a magyarok gyors gazdasági asszimilálása, s ennek révén szociális és kulturális beolvasztása volt, míg a Svéd Vöröskereszt részvételével külön a magyarok számára 1958-ban létrehozott Tanácsadó Iroda (Radgivningsbyrå) a magyarok integrálódását látta volna szívesen, kulturális sajátosságaik megőrzésével. A svéd hatóságok támogatták a magyarok szervezeteinek létrejöttét, nem titkoltan azért is, mert így könnyebben jutottak információkhoz a magyar közösségek életéről. Átfogó felmérés híján csak az újságok megnyilatkozásai, olvasói levelei alapján lehet képet alkotni arról, hogy a nem hivatalos Svédországnak mi volt a véleménye a magyarok ilyen nagy tömegeinek befogadásáról. Jóllehet sokan, különösen falun, úgy ítélték, hogy a magyarok munkahelyeket és lakásokat vesznek el a svédok elől, a közvélekedés általában nem volt elutasító a magyar menekültekkel. Érdekes megjegyezni, hogy a Svédországba befogadott magyar menekültek közül sokkal kevesebben jutottak később arra az elhatározásra, hogy továbbállnak egy másik országba vagy hazatérnek Magyarországra, mint például a Dániába bevándoroltak közül.

Az 1956-os magyar menekültek, ideológiai megfontolásból is, a korábbi bevándorlókhoz képest kedvezményezett helyzetet élveztek Svédországban, ahol a tanuláshoz, az új egzisztencia megteremtéséhez nagyon komoly segítséget kaptak a társadalomtól. Noha az esetek többségében alacsonyabb kvalifikációt igénylő munkakörökben kezdték tevékenységüket, mint amilyenre szakképzettségük feljogosította volna őket, az 50-es évek végére jellemző konjunktúra és optimizmus, valamint a társadalom gondoskodó odafigyelése megkönnyítette számukra a teljesen

új, szokatlan körülményekhez való igazodást, a társadalomba való beilleszkedést. Ebből a szempontból könnyebb helyzetben voltak az 56-os magyarok, mint a mai bevándorlók, akik szigorú jogszabályokkal, elutasítással, nem egyszer kellemetlen megkülönböztetéssel és gyakran a társadalom ellenérzéseivel találják magukat szemben. Anders Svensson könyve informatív, tanulságos olvasmány azoknak is, akik az 1956-ban új hazát választott magyarok svédországi sorsa iránt érdeklődnek, de elsősorban azon olvasók számára, akik a svéd bevándorlási politika alakulása, szervezeti rendszere, módszerei iránt érdeklődnek.

Makkay Lilla

„Három világ”

Perlman, Robert: Bridging Three Worlds. Hungarian-Jewish Americans. Amherst, The University of Massachusetts Press, 1991.

„Fülemben cseng a helységnevek hangzása, nagyszüleim halk, édesen ömlő magyarságával ejtve: Sharoshpatak - Mishcolts - Oueyhey. Csak sok évvel ezután olvastam e városok nevét a térképen mint Sárospatak, Miskolc és Újhely, - ez utóbbinak teljes neve Sátoraljaújhely. Négy nagyszülőm egyike sem mesélt sokat ifjúságáról, melyet ez idegenül csengő helyeken töltöttek, illetve megérkezésükről Amerikába 1880 körül. Az ő hallgatásuk és az én tudatlanságom vonzott engem először saját családom történetének kutatásához, majd ezután, - bár nem vagyok hivatásos történész - azoknak a magyar zsidóknak a történetéhez, akik ebbe az országba jöttek.”

Vaskos könyvben foglalja össze kutatásának eredményeit Robert Perlman, amely akár hivatásos történész munkája is lehetne. Szakirodalmi ismeretekkel, forrásokkal, dokumentumokkal alátámasztva rekonstruálja a hosszúra nyúlt 19. században magyar zsidók kivándorlását és életformájuk identitásuk alakulását az Egyesült Államokban.

A téma megírásának fontosságát két indokkal magyarázza. Az egyik, hogy a magyar zsidók egyedülálló pozíciót foglaltak el Európában. A magyar elittel kötött megegyezés olyan jogokat és lehetőségeket biztosított számukra, amelyeket zsidók más országban nem élveztek. Ezen az úton viszont olyan társadalmi és kulturális jellegzetességek rakódtak rájuk, amelyek megkülönböztették őket mind a nyugati, mind a kelet-európai zsidóktól. Rendkívül gyorsan léptek be Magyarország legmagasabb gazdasági és intellektuális szféráiba, aminthogy gyorsütemű volt kulturális asszimilációjuk is.

Másik indoknak Perlman azt említi, hogy a kivándorló magyar zsidók, elvesztek a kelet-európai zsidók vagy az amerikai magyarok történetében. És valóban, a magyarországi népek Amerikába vándorlásának, új környezetükben kialakított közösségeiknek, intézményeiknek a krónikáiban a magyar zsidók mint magyarok szerepelnek. Nem tartalmazznak róluk információkat a hivatalos magyar kivándorlási statisztikák sem, mivel nem soroltattak a nemzeti kisebbségek, vagy etnikumok csoportjába, ellentétben az orosz vagy lengyel és a román zsidókkal. (Vándorlásaikról adatok az US bevándorlási statisztikákból szerezhetők 1899-től 1947-ig a „Race and people” kategóriából.)

Perlman vizsgálódásait három síkon végzi és könyvét is három részre tagolja: az első részben „Magyarországon” cím alatt az ország történetének vázlata után négy fejezetben a magyar zsidók státusának, életének alakulását mutatja be. A középső részben a „Vándorlás és település”-ben a kivándorlás és bevándorlás kérdéseit elemzi: Mikor, mennyien, kik mentek el, hova települtek az új világban és hogyan éltek? Magyar zsidók kedvező körülményei ellenére miért vándoroltak ki tömegesen? Fő érvelése, ami a könyv egészén végighúzódik az, hogy lényegében két magyar zsidóság volt: a modernizált nyugatias kozmopolita középrétegek és a szegény ortodox falusi és kisvárosi zsidóság, zömükben észak-kelet Magyarország kis városaiban, falvaiban.

A harmadik részben „Három világ” cím alatt írja le a magyar zsidók beilleszkedésének, amerikanizálódásának folyamatát, a magukkal vitt kulturális batyu jellegzetességeit és ezek hatásait.

A magyar zsidók társadalmi és kulturális jellegzetességeinek bemutatásához áttekinti: a Magyarországra irányuló zsidó bevándorlás három hullámát, az emancipáció szakaszait. A nemzetközi szakirodalom azon értékeléséből indul ki, hogy a soknemzetiségű Magyarországon lényegében „a nemzetiségi kérdés” a „magyar többség”-re törekvés volt az a probléma, ami elősegítette az uralkodó magyarok és a zsidók egyezségét. A magyar társadalomhoz alkalmazkodásukkal a magyar zsidók felfelé irányuló társadalmi mobilitása a 19. század második felétől fenomenális és olyan pozíciókat értek el, ami sokkal erősebb volt, mint a németeké és sok területen erősebb volt a magyarokénál is. E szituáció rendkívüli jelenségeként hivatkozik nemesi címek adományozására a kapitalista elit számára, amelynek legnagyobb része zsidó volt.

A „Vándorlás és település” második részében Perlman a 18. századtól 1914-ig követi nyomon a magyar zsidók bevándorlását az USA-ba. Elvértve feltűntek már a 18. századtól (1712-ben egyikük a New-York-i zsinagóga tagja), az első jelentősebb csoportot az „1848”-as Kossuth emigránsok alkotják. 11 személyt tudott kifejezetten politikai menekültként azonosítani. Ők fektették le alapjait a New-York-i „Kis Magyarország”-nak, a clevelandi magyar társadalmi szervezkedésnek. Fontos jellemzőjük, alkalmazkodásuk gyorsasága Amerikához és gyors emelkedésük a gazdasági és társadalmi létrán. Ennek megvilágításához Perlman három család - a Black, a Heilprin és a Loveman családok - történetét vázolja fel.

A három család között még Magyarországon létrejött baráti kapcsolat az új világban házassági, pénzügyi és üzleti partnerséggel fűződött szorosabbra, szélesítve ezzel sikereik lehetőségeit is. A Clevelandbe telepedett két Black testvér, (Morris és David) gazdasági és társadalmi státuszt a ruhaiparban szerzett. Morris Black fiai már Cleveland gazdasági és politikai kiválóságai közé emelkedtek. Józsefet főkonzulnak nevezték ki Budapestre az 1880-as években. Louis, az unoka, a Harvardon végez és fiatalon Cleveland város tanácsának tagja a század első éveiben.

Kereskedők, kézművesek, vállalkozó üzlemberek, művészek és újságírók, csaknem teljes egészében a középosztályhoz tartozók azok is, akik az 1860-as és 70-es évtizedben hajóznak a tengerentúlra. Nem alkottak népes csoportot és a jobb lehetőségek állandó kutatásában New-Yorktól New-Orleansig szétszóródnak. New-York-ban az 1870-es évtizedben a szörmeüzletet és a pálinkafőzést csaknem kizárólag magyar zsidók birtokolták. E városban az első magyar zsinagóga 1872-ben nyitotta meg ajtaját és hamarosan 300 tagja lett. Még az 1880 előtti évekből több rabbi érkezéséről is olvashatunk és aktív közreműködésükről az amerikai judaizmus kidolgozásában.

A nagy európai mozgás keretében értelmezhető a magyar zsidók tömegesebb kivándorlása az 1880-as évektől. Számukat Perlman 95-100 ezerre becsüli. (Érvelése e számokhoz is vitatható, reálisabb becslés lenne a 65-70 ezer. E vándorlók más társadalmi rétegből szakadtak ki, mint azok, akik az 1880-as évek előtt léptek Amerika földjére. 1880-után a magyar zsidó vándorlók jellegzetes típusai falusi iparosok, munkások és kiskereskedők, többnyire ortodoxok, Északkelet-Magyarország kis városaiból, falvaiból. Elvándorlásuk ösztönzői is teljesen különböztek a pionírokétól, mint ahogy más formákat öltött alkalmazkodásuk is az amerikai környezethez. Azok, akik a 19. század utolsó harmadában kezdtek kivándorolni növekvő tömegben, a szegénységből keresték gazdasági helyzetük javulását, lehetőséget egy jobb életre. Így fogalmazták azt sokszor maguk a vándorlók. Érdekes Perlman magyarázata vándorlási lázukról. „A zsidók oly szorosan kötődtek az agrárgazdasághoz, hogy a paraszti kivándorlás nyomán sok magyarországi zsidó számára nem maradt más választás, mint követni őket a

tengerentúlra.” (E gondolatfűzés gyenge pontja, hogy magyar zsidók inkább a vándorlás úttörői és inkább a parasztok követik őket, mint ők a parasztokat! Kölcsönhatás mindenképpen lehetett mozgásukban, a leggyakoribb a kivándorlás azokban a régiókban volt, ahol az ortodox zsidók közösségei is leginkább találhatóak.)

Útirányuk egyik fő állomása az új világban New-York. E városban kezdett formálódni az 1880-as évektől a Low East Side-on településük első centruma. A „Green horn”-ok az alsó East Side-on fárasztó munkát, alacsony bérért végeztek. Ennek szemléltetésére a szerző bevándorlóktól idéz. Például Edward Steinertől, akinek első munkahelye egy szabóműhely volt. Osztrák zsidó munkavezető irányítás alatt és egy „tyrant” ír tulajdonos asszony székálása mellett emelgette a nehéz forró vasalót a kabátokra és első héten munkájáért 3.90 dollárt kapott. Steiner esti angol iskolába járt, majd továbbtanult és protestáns lelkész lett, mint szociológus pedig „fellépett a bevándoroltak helyzetének javításáért”. Ugyancsak néhány bevándorolt család portréján keresztül igyekeznek a figyelmet ráirányítani a gazdasági és földrajzi mobilitás útjaira és összefüggéseire. Ahogyan a magyar zsidók gazdaságilag erősödtek, úgy húzódtak felfelé az East-Side-on. Így formálódott a 80. utca környékén Yorkville-ben településük második központja. 1904-ben már mutatkozik társadalmi mobilitásuk további, azaz harmadik települési központja is az Upper East-Side-on.

Perlman a yorkville-i magyar zsidó életformáról Sylvia Golden „Neighbors Needn't know” novellája és visszaemlékezések alapján tájékoztat. A szülők keményen dolgoznak, és legfőbb törekvésük gyermekük taníttatása. A múlttól nem nagyon beszélnek. Gyermeküknek már semmit nem jelent Magyarország. Kevés érdeklődést mutatnak a régi szokások iránt. A bevándorolt nemzedék magyar konyhát vezet, magyar újságot olvas, magyar zenét hallgat, magyar színdarabokat néz meg és a közösségekben, az egyletekben például magyarul társalog.

A magyar zsidók másik fő úticélja Cleveland, Ohio, ahol a város zsidóságának sokkal láthatóbb részét képezték a századfordulón, mint New-Yorkban. Clevelandben a magyarok többsége ekkor - Perlman szerint - magyar zsidó volt. A társadalmi szervezetek vezetőinek és tagjainak neveiből következett erre és abból, hogy keresztény magyarok csak 1891-ben szerveztek vallási közösséget. Megjegyezhetjük, hogy a századforduló utáni években is legfeljebb egyötöd csatlakozott a magyar bevándoroltaknak az egyesületekhez. Ezek tagjainak neveiből következtetni tehát arányukra már csak ezért sem lehetséges! Félrevezethet a névelemzés azért is, mivel Clevelandbe Szepes megyéből viszonylag sok cipész iparos vándorolt.

Zsidó és keresztény magyarok egymás közelébe települtek. New Yorkban még munkahelyeik is többnyire azonosak, vagy hasonlóak voltak. Lényegesebbek a különbségek munkahelyeik között Clevelandben és a kisebb településeken. Keresztény magyarok inkább a nehéziparban, vas és acélgyárakban és bányákban dolgoztak, a magyar zsidók inkább a könnyűiparban (ruha és dohány) vagy mint peddlérek, kis boltosok töltik be ugyanazt a funkciót a parasztmunkások számára, mint Magyarországon.

Perlman miközben hangsúlyozza a lényegében ugyanazon gazdasági motivációkat a keresztény és zsidó-magyarok vándorlásában, utal céljaik különbségeire is. A keresztény magyarok az időleges ott-tartózkodás reményével indultak útnak, a zsidó kivándorlók viszont a végleges letelepedés szándékával. Ebből következően a nemek és a korcsoportok arányai is eltérően alakulhattak körükben.

A clevelandi magyarok történetéről az első kis könyvet Libovitz magyar rabbi írta 1917-ben. S ebben ismételt hangsúlyozza, hogy a magyar zsidók jóval gyorsabban asszimilálódnak, mint a többi magyarok, nemcsak nyelvileg, hanem szokásokban is.

A szerző könyvének harmadik részében a „Három világ” cím alatt feszegeti a kérdések kérdését: Mi történik az új környezetben a bevándorolt magyar zsidók identitásával? Milyen sajátos helyzetbe hozza őket kulturális batyujuk, magyar, zsidó és amerikai kötelékeik?

Az Egyesült Államokban erősek voltak azok az erők, amelyek a magyar zsidókat különböző irányba húzták és problematikussá tették a hármas identitást. Hatalmas erő volt, de nem monolit a magukkal vitt kultúra. A keresztény magyarokkal közös elemek (a magyar iskola nyelv, költészet, történelem) erős kötelékek magyar kapcsolataikban. A magyar nyelv többet jelentett számukra is, mint egyszerű kommunikációs eszközt. Általában magyar kötelékeik megtartására ösztönözött. Folytatták Kossuth forradalmi ideáinak támogatását. Részt vettek magyar szervezetekben a nagy városokban és aktívak voltak a kis településeken is. Sokan vallották magukat a magyar kultúra, a magyar érdekek részeinek: „magyar zsidó”-nak. Számos evidencia támasztja ezt alá, főleg a világháborút megelőző időkből. (1883-88-ban, amikor a Duna kiáradt, az árvízkárosultak számára gyűjtéseket rendeztek. 1902-ben a clevelandi Kossuth-szobor felállítását szorgalmazó magyar bizottság többsége magyar zsidó. Ugyanez mondható el a milleneumi ünnepségre Budapestre látogató csoportról. Magyar zsidó az amerikai magyar újságírók többsége (az Amerikai Magyar Népszava kiadó tulajdonosa Berko Géza, Himmler Márton Kende Géza, hogy csak a legismertebbeket említsem. (Kende át is tért görög katolikus hitre) Ott vannak mindenütt a magyar kulturális körök aktivistái, magyar műkedvelők és vándor színésztársulatok szervezői között.

Ugyanakkor Magyarország irányába kezdettől hangsúlyozták önálló zsidó identitásukat is, amikor tiltakoztak a magyarországi antiszemita megnyilvánulások ellen. A clevelandi magyar zsidó szervezetek Amerikába invitálják zsidó társaikat, amely valamennyi nemzet menekülteinek védelmet nyújt, ha a magyar állam nem védi meg őket az antiszemitáktól. Önálló zsidó identitásuk tükröződik az oroszországi és romániai zsidó testvérek támogatásában is.

Zsidó kötelékeiket erősen tartotta hosszú történelmük és vallásuk, ami el is választotta őket a keresztény magyaroktól. Többszínűségük (magyar, német, jiddish, szlovák és más nyelvek ismerete) könnyítette útjukat az amerikai zsidó közösségekhez. Perlman példákat hoz fel arra, hogy magyar zsidók viszonylag gyorsan építették kapcsolataikat olyan zsidó szervezetekhez is, amelyek nem korlátozódtak magyarokra.

Vallási téren a fő kérdés az volt számukra, építsék-e fel a maguk külön egyházi intézményeit, vagy egyeledjenek el az amerikai zsidóságban? Egyházilag vagy csak világilag szervezzék meg magukat? Hogyan viszonyuljanak az amerikai judaizmushoz, az ortodoxok, reformerek és a konzervatívok küzdelmeihez? Perlman színesen eleveníti meg a modern judaizmus - reformerek, ortodoxok és a konzervatívok - küzdelmeit Amerikában és ebben a magyar rabbik szerepét, konfliktusait. Ez a könyv egyik legsikerültebb fejezete, valószínűleg azért is, mivel ezekre bővebben találhatott forrásokat.

Bár a lengyel és az orosz zsidókkal közös az ortodoxia, szokásaik, tradícióik és kultúrájuk azonban kezdetben különtartotta őket egymástól. Ekkor még a magyar zsidók körében a legszokatlanabb volt a házasság nem magyar zsidóval. A lengyelek és oroszok a magyar zsidókat sznoboknak és elzárkózóknak tartották. A szeparatizmus fokozatosan oldódott, legtöbb zsinagóga az 1920-as évekre elvesztette „magyar zsidó jellegét”. Ekkor már a bevándoroltak is, de főleg gyermekeik az általános amerikai zsidó közösségekhez csatlakoztak.

Az amerikanizálódás folyamata a legkülönbözőbb utakon történhetett: Perlman háromra irányítja rá a figyelmet: egyik az állampolgárság, bekapcsolódás a választásokba a Köztársasági és Demokrata Párt színeiben. Másik: a szakszervezeti és szocialista politikai tevékenység. Harmadik - s talán a legfontosabb - siker a gazdaságban - ami önmagában lehetőséget nyújt átjutni az „amerikai kapun”. Kétségtelen - és Perlman tényeket sorakoztat fel emellett - a magyarországi bevándoroltak közül mindhárom úton elsőként magyar zsidók haladtak. Ők jártak élen az amerikai állampolgárság megszerzésében, a magyar Demokrata és Köztársasági Klubok alapításában. Az 1887-ben megszervezett Magyar Amerikai Demokrata Társaság legtöbb kiválósága zsidó származású volt. New Yorkban a Magyar Köztársasági Klub „nagyobbrészt zsidó szervezet”.

A Demokrata Párt oldalán évtizedeken át a legismertebb Cukor Mór New York-i ügyvéd a legjelentősebb „middleman” a magyarok és az amerikai hivatalos szervek és személyek között. Jogi képviselője az amerikai magyar követségnek, a magyarországi fennhatóság alatt működő magyar protestáns egyházaknak. 1917-ben, amikor az USA belépett a háborúba és a magyarok nehéz helyzetbe kerültek, Cukor Mór „Állampolgársági Ligát” alakított, hogy ösztönözze a magyarokat amerikai állampolgárság megszerzésére, az angol nyelv tanulására. 1918-ban ő járt közben Wilson elnökkel, hogy ne deportálják a magyar református lelkészeket.

Közvetlenül az első világháború után sokat tettek az egyházak és más magyar szervezetek, hogy protestáljanak Magyarországnak a békeszerződésben foglalt megcsonkítása ellen. A zsidók ugyanezen az állásponton voltak, de figyelemre méltó - írja Perlman -, hogy a két csoport egyre inkább egymástól függetlenül tevékenykedett különböző szervezeteken keresztül. Idéz e vonatkozásban különböző tanulmányokból: „A depresszió végére a magyar zsidó szervezeti és vallási vezetők többsége visszavonult az amerikai magyar ügyekben való aktív részvételtől” (Susan M. Papp). Magyar diplomaták és írók „gyakran panasztak, hogy a zsidók voltak az elsők, akik Amerikában asszimilálódtak és ott elvesztették magyarságukat”. (Jelinek: „Self-Identification”) „Hosszútávon a protestáns és a katolikus magyarok bebizonyították, hogy sokkal több egymással a közös, mint zsidó honfitársaikkal.” (Paula Benkart tömören így írja le a helyzetet „Hungarians” címszó alatt a Harvard Encyklopédiában.)

A különbségek egyrésztől Cukor Mór és Braun Marcus, másrésztől Edlis politikai aktivitása között mutatják, hogyan változott a Magyarországról bevándorolt zsidók orientációja. Az első kettő olyan zsidó politikai vezető volt - mutat rá Perlman - akik városukban valamennyi magyar érdekét képviselték. Edlis olyan magyar zsidó volt, aki Pittsburghban valamennyi ott élő zsidót, nemcsak a magyarországiakat képviselte. Az idők múlásával többen lettek az utóbbi és kevesebben az előbbi típusúak.

Végig kísértenek a könyvön a magyar nyelvű források tanulmányozásának hiányosságai, az hogy a szerző nem olvas magyarul. Különösen érzékelhető ez a szocialistákról rajzolt kép egyoldalúságán és tévedésein. Perlman szerint a „néhány magyar zsidó szocialista kevésbé militáns és radikális” volt. Victor Bergert említi, aki Magyarországon született, német szocialista újságot szerkesztett Milwaukee-ban és ezután egy angol nyelvű szociáldemokrata újságot. 1911-ben Washingtonban az első szocialista kongresszusi képviselőnek választják. Teljesen kimaradnak Perlman látószögéből azok a munkásmozgalmárok, akik ugyan nem alkotnak tömegeket, de jóval többen vannak, mint „néhányan”. Vezetőik, sőt tagjaik is többségében magyar zsidók, akik ultraradikális irányzatokat is képviselnek. Tény, hogy ők „láthatatlanok”

az amerikai munkásmozgalom fő áramlatában”, állampolgárság hiányában politikai tevékenységük honfitársaik közötti agitációra szorítkozott.

A Nagy Migráció folyamata megszakadt 1914-ben. Akik a század első éveiben érkeztek ez időre kezdtek gyökeret eresztetni az amerikai földre. Az 1920-as évtizedben a korlátozott számú bevándorlóknak nagy részét professzionálisok és zsidók tették ki. Ugyanez jellemző a Magyarországról bevándoroltakra a II. világháború előtt és közvetlenül utána is.

A magyar nemzeti szövetségektől 1919-után a zsidók gyorsuló tempóban távolodtak. Magyarországi körülményeik rosszabbra fordulásával egyértelmű lett, hogy érdekeik egyre inkább különböznek a magyar nem-zsidókéktól. Amerikai Gazdasági Tanács Magyar Zsidókért néven szervezetet hoztak létre, hogy 14 millió dollárt gyűjtsenek zsidó menekültek segítésére, akiket a Tanácsköztársaság idején száműztek. Reagáltak az 1920-as évek elején a fehér terror idején a szegénységre és antiszemitizmusra. Ezen túlmenően kooperáltak az American Joint Distribution Committee-vel és kölcsönöket nyújtottak, háborús özvegyeket segítettek, valamint zsidó vallási intézményeket támogattak Kárpátalján.

1919-ben azzal a céllal szervezték meg az Amerikai Magyar Zsidók Federációját, hogy magyar zsidóknak szócsovet nyújtson Amerikában és hogy támogassa őket külföldön társadalmi, politikai és szociális téren. 1920-ban a Federáció protestált a magyarországi „numerus clausus” törvény miatt. Fellépett a „magyar antiszemiták” ellen, akik az USA-t körülutazták. Együttműködött cionista szervezetekkel, hogy Palesztinában hazát szerezzenek. 1919-1938 között kiadta a Jewish Hungarian Chronicle-t, A szervezetnek 1922-ben 2 000-2 500 aktivistája volt segítségére az új bevándoroltaknak és menekülteknek állampolgárság-, illetve munkaszerezésben, és az elveszett rokonok megtalálásában.

A könyv záróakkordja, hogy - kivéve a Hasidokat - rég megszűnt az a kapcsolat, ami a magyar zsidókat a magyar világhoz kötötte, rég nem alkotnak már megkülönböztethető csoportot az amerikai zsidóságban.

A fentiek bizonyítására munkájában Perlman sok tényanyagot felszínre hozott, sok kérdést felvetett. Az, hogy sok kérdés még nyitott maradt mind a magyar zsidók Amerikába vándorlásának körülményeiről, mind etnikai identitásuk változásairól, nem csökkenti a könyv érdemeit, hanem a feladatok sokrétűségét, komplexitását jelzi. Nagy érdeme a szerzőnek, hogy ablakot nyitott a témára, ezek után nem lehet sem a kelet-európai zsidók, sem az amerikai magyarok történetében a magyar zsidókat eltüntetni. A múlt faggatásához a megfelelő módszer kialakítása, amely nem hajlik el sem a „kirekesztés”, sem a parttalan beolvasztás irányába, még a jövő feladata.

Puskás Julianna

Kisebbség és feminizmus

L'homme. Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft. Minderheiten. (3) 2. 1992. Böhlau, 138 p.

Az ismertetés tárgya egy feminista történettudománnyal foglalkozó szakfolyóirat monotematikus száma, mely a kisebbségeket helyezi a középpontba. A folyóirat 1990-ben indult Bécsben, de a szerzők, tudományos tanácsadók jóvoltából kapcsolatai sokkal tágabb kört fognak át: Koppenhágától Szófián, New Yorkon, Párizson, Prágán Torontón át Budapestig terjednek. Feminista lap lévén szerkesztői, szerzői egytől egyig nők. A folyóirat létrehozását egy olyan igény motiválta, mely a nőknek a tudomány mind szélesebb területein való megjelenéséből adódik. Vonatkozik ez a történettudományra is. A lap éppen erről a növekvő jelenlétről szeretne képet adni. Nemcsak a történésznők munkájába próbál betekintést nyújtani, hanem a történelem (különösen a társadalomtörténet) differenciáltabb (például a nemek közötti konfliktusok szempontjából való) vizsgálata is szándékában áll. A legfrissebb kutatása eredményeket közli olvasóival és egyben fórumot is kíván biztosítani a feminista történettudományon belüli viták számára.

Évente egy-két alkalommal jelenik meg, két-háromszáz oldalas terjedelemben felépítése megfelel a lap céljainak: mindig helyet kap benne néhány tudományos dolgozat, amelyeket a legújabb kutatási eredményekről, a történettudomány aktuális eseményeiről szóló beszámoló követ, végül kommentárok és könyvismertetések zárják le az egyes számokat. Minden füzet egy-egy kiválasztott központi téma jegyében jelenik meg. Így például az első szám (1990/1) a vallással, a második (1991/1) a táplálkozással, a harmadik (1991/2) az értelmiségi nő helyzetével foglalkozik. A negyedik füzetben (1992/1) a háború a meghatározó téma - sajnos ebben a térségben napjainkban is tagadhatatlan aktualitásként. Ízelítésként csak néhány cím ebből a számból: A „férfi-civilizációs” folyamat néhány aspektusa; Katonák a 18. század: Piemontban; „Kötöttünk és varrtunk a katonáknak...” avagy a kézimunka militarizálása az első világháborúban; Pásztorok, hősök és hajdúk. A férfiaság kultusza a jugoszláv háborúban stb.

A kisebbségekkel foglalkozó füzetben négy nagyobb tanulmány kapott helyet. A közös témakör ellenére igen különböző tartalmúak; olvashatunk a kanadai feminista történetírásról, a karintiai szlovén nők és burgenlandi horvát nők kétszeresen is diszkriminatív helyzetéről, a zsidó nők asszimilációs problémáiról a német császárságban, a prágai német kisebbség 19. század második felében meginduló nőmozgalmáról. Az aktualitások, kommentárok között olvasható egy érdekes összehasonlítás Jiřina Šiklová prágai szociológusnő tollából a nyugati feminizmus és az egykori keleti tömb asszonyainak helyzetéről. Két interjú (egy kanadai, illetve egy egyesült államokbeli történésznővel) és számos recenzió egészíti ki a füzetet. A tanulmányok közül különösen kettő keltheti fel az érdeklődést. Az elsőnek Ruth Roach Pierson, a torontói Institut for Studies in Education professzornője a szerzője. A munka címe: Tapasztalat, differencia, hatalom és közlés a kanadai női történetírásban.

A szerző, híven a feminista történelemfelfogáshoz a kisebbség problémáját a legtágabb értelemben vett komplex kérdésként vizsgálja. A kanadai feminista történet-tudomány is elkülöníti a kisebbségi kérdésen belül a nemek közötti viszony kérdését, de Pierson vizsgálata során tovább finomította a problémát: szerinte a társadalmat a nemeken belüli differenciáltság szempontjából is kutatni kell. A hagyományos feminista nő-férfi konfliktus elemzése nem elég a társadalomban

húzódó ellentétek feltárására. Pierson felbontja a korábban egységesként kezelt „NŐ” - kategóriát és a nemen belül megfigyelhető differenciáltságra hívja föl a figyelmet. Konfliktusforrás például a nők közötti társadalmi jellegű differenciáltság: a munkásszarmazású, illetve közép-, vagy felsősosztálybeli nők helyzetének különbsége. De ugyanúgy konfliktust eredményezhet a Kanada földrajzi elhelyezkedéséből adódó rassz-különbségek jelenléte, amit tovább bonyolít a legkülönfélébb bevándorolt etnikumok nagy száma. A kép nem egyszerűsíthető le őslakosok és bevándoroltak ellentétére, hiszen maguk a bevándoroltak sem konfliktusmentesek: más-más problémát foglal magában az „afro-kanadai”, a „japán-kanadai”, a „kínai-kanadai” vagy az „európai-kanadai” bevándoroltak helyzete. A legprivilegizáltabb (és egyben a legdominánsabb) helyzetű az európai származású „fehér kanadai”. De ez a réteg sem mondható egységesnek: az angol, illetve francia kulturális háttérrel rendelkezők ellentéte a történelmi múltban gyökerezik. (Utóbbi konfliktus a kanadai feminista történettudományban is érezteti hatását: az „anglofónia” túlsúlya érződik. A tudomány képviselői megpróbálnak egyensúlyt létrehozni, szintézist teremtve a különböző nyelvi és kulturális hatások között.)

Pierson még további - inkább a szociológia tárgykörébe vágó - nemen belüli differenciáltságot eredményező tényezőket is felsorol: például a gyorsuló ütemű „metropolizmus”-t, amely Kanada egyes térségei (például centrum és periféria, Észak-, és Dél-Kanada) között teremt jelentős különbségeket.

A differenciáltság fogalmával hozza összefüggésbe Pierson az oral history módszerét, vagyis a személyes tapasztalatnak mint ismeretforrásnak a történettudományban való felhasználását. Különösen fontosnak tartja ennek a módszernek a kanadai feminista történetírásban való elterjedését, mert a korábban már említett „anglofil”, illetve „frankofil” probléma nemcsak a történésznőket távolítja el egymástól, hanem a történelmi vizsgálat „tárgyát”, illetve „alanyát” is. Vagyis Pierson szerint az angol vagy francia nyelvű történésznő és esetleges kutatási témája (például a nem angol vagy francia nyelvű bennszülött nők sorsának története) több szempontból is távol esik egymástól. A személyesen átélt tapasztalatok kutatásokban való felhasználása áthidalhatja ezt a távolságot.

Példaképpen említi Sylvia Van Kirk munkáját, mely a nyugat-kanadai szőrmekezelés gazdasági rendszerét elemzi. Ebben a tipikusan „férfi tevékenységben” Van Kirk fontosnak tartja a nők (indián és keverék származású nők) - eddig nemigen kutatott - részvételét is.

Ez a fajta „láthatatlan” történelmi szerep Pierson szerint kizárja a nőket a történelmi múltból. A szerző szerint a kanadai feminista történettudomány feladata, hogy ezt a láthatatlanságot „láthatóvá” tegye, a társadalom különféle kisebbségeiben élő nők sorsát személyesen átélt emlékei tükrében kutassa és helyesen, torzítás nélkül ábrázolja, hogy a történetírás ne pusztán egy „férfielit” tapasztalatainak hagyományára épüljön.

A másik figyelmet érdemlő tanulmány Erna Appelt munkája: Egy, két - sok ellentét. A nemek egymáshoz való viszonya az etnikai konfliktusokon belül a burgenlandi horvát és a karintiai szlován nők példáján. A magyar olvasóhoz tárgyát tekintve közelebb áll az osztrák szerzőnk munkája, hiszen a közép-európai térségben minden ország hasonló problémákkal küzd.

Dolgozata első részében Erna Appelt az Ausztriában élő vallási, etnikai kisebbségeket (cigányok, magyarok, csehek, horvátok, szlovének, zsidók) sorolja föl, illetve a kisebbségi lét jogi szabályozásának történeti állomásait tekinti át címszavakban: elsőként említve az 1867-es osztrák alkotmány 19. cikkelyét, végül pedig az 1976-os „Népcsoport”-törvényt.

A szerző a burgenlandi horvát és a karintiai szlovén nők példáján mutatja be a „kisebbségi nő” kategóriáját, történetileg, valamint politikai, jogi helyzetét tekintve. Kutatásaiban részben támaszkodik az oral history módszerére, amennyiben a szakirodalmi tájékozódás mellett szlovén és horvát nők leveleit is - különösen az etnociádium különböző módjainak feltárásában - felhasználja munkájában. Három nagyobb egységre bontva tárgyalja a témát: elsőként az etnikai konfliktusokon belül jelentkező nemek közötti konfrontációt vizsgálja. Másodikként a kisebbségi nő kétszeres - egyszer mint kisebbséghez tartozó, másodszer mint nő - diszkriminációjával foglalkozik szociális, gazdasági vonatkozásban. Harmadikként pedig a politikai jellegű diszkriminációt tekinti át. Megállapítása szerint a „mátság”, „idegenség” fogalma a kisebbségi állampolgárnál társadalomszerkezeti, politikai, jogi és szociálpszichológiai dimenziókban jelentkezhet. Ezekben a dimenziókban belül három fő ütközési vonalat különböztet meg a szerző: a hagyományosnak mondható feminista alaptételt, a férfi-nő ellentétet; az alsó, középső, illetve felső társadalmi rétegek közötti konfliktust; valamint a német nyelvű többség és a „nem-német” nyelvű kisebbség közötti konfrontációt. Appelt szerint az Ausztriában élő kisebbségeknek mind van saját történelmi képük, aminek ismertetőjegyeit az erőszak, a kirekesztettség, az asszimiláció különböző formái hozták létre. (Ez figyelhető meg az osztrák zsidók, cigányok második világháború alatti fizikai megsemmisítése esetében, vagy a karintiai példánál maradva: az osztrák nemzeti történelem és a kisebbségi történelem - amely germanizálás, korábban magyarosítás, kényszerbeilleszkedések története - esetében. Mindez kettős történelmi kép kialakulásához vezetett a kisebbségek esetében.)

De ugyanúgy az asszimiláció foka, a kirekesztettség mértéke határozzák meg az egyes etnikumok szocio-ökonómiai, politikai helyzetét is - állapítja meg a szerző.

Felteszi a kérdést: „Az etnikai konfliktus férfi-konfliktus?” Magyarozatként visszautal a történelmi múltban gyökerező társadalomstruktúra sajátosságaira: a hiányzó széles polgári rétegre, a feudális viszonyok hosszú időn át való továbbélésére stb. A szerző által vizsgált két népcsoportban a paraszti életmód dominál. Ez az életforma pedig sokáig megőrizte hagyományosan patriarchális-feudális vonásait, hosszú időre kijelölve ebben a családi és társadalmi modellben a nők helyét. Csak a 19. században meginduló modernizáció, a nők számára egyetlen (háziasszonyi) alternatíva egyedulalmát.

A tradicionális kötöttségekből kilépő nők pedig maguk is részeivé válhatnak /tak a nyílt vagy „bújtatott” asszimiláció elleni fellépésnek. (Ide sorolja Erna Appelt például nők hagyományőrző, anyanyelv-ápoló „kultúrmunkáját”.)

Mindez nemcsak egy népcsoport fennmaradását segítheti, hanem egy új konfliktus (kezelési) minta kialakulását is.

Kocsis Gabriella

Balogh András: Konvencionális bölcsességek a nemzeti kisebbségekről és a nemzetközi biztonságról. Európai szemmel 1993. 1. Budapest, Az Európa Ház kiadványa. 1993. november. 30 p.

A kis füzet szerzője - történész képzettségű biztonságpolitikai szakértő - négy úgynevezett konvencionális bölcsesség elemzésével mutatja be a nemzeti kisebbségek kérdéskörének, illetve a biztonságpolitikának egymáshoz való viszonyát. Először azt a tézist vizsgálja, miszerint „a nemzeti-nemzetiségi eszmék és törekvések idejétmúlt és irracionális jelenségek”. Megállapítja, hogy a nemzeti-nemzetiségi mozgalmak természetüknél fogva mindig is az adott politikai és területi status quo ellen irányulnak, de koronként más és más e mozgalmak belső tartalma. Napjainkban, amikor a nemzeti kisebbségek, illetve kisebbségi nemzetek szerte a világon ismét fokozott erővel küzdenek közösségi jogaikért, a szerző szerint a világméretű integrációval nem ellentétes, hanem annak éppen hogy kiegészítő jelenségeként is felfogható a regionális és nemzetiségi törekvések megjelenése, amiben egyszerre jelenik meg a túlzott hatalmi koncentrációval szembeni védekezés, illetve a szabad identitásválasztás közösség-szervező és közösségőrző mozzanata.

Másodiként azt az állítást elemzi a szerző, vajon a kisebbségek jelenthetnek-e valóban új globális bizonytalansági tényezőt. Válasza ez esetben is nemleges, mondván, hogy „globális biztonsági veszélyt csak globális hatalmak tudnak előidézni”. Az afgán és délszláv háború etnikai konfliktusainak lokális jellegével bizonyított antitézis alapján a szerző az etnikai konfliktusok valódi biztonságpolitikai tétjét a következőképpen fogalmazza meg: „nem a világ globális biztonsága van veszélyben, hanem „csak” emberek százmillióinak élete, önbecsülése, nyelve és kultúrája”.

Ugyancsak negatív annak a tézisnek az elemzése is, amely szerint térségünk etnikai konfliktusait a kommunista rendszerek következményeként kellene értékelnünk. Balogh András szerint a nyugat-európai típusú nemzetállamok kialakításának 20. századi közép-európai kísérletei jelentik a kisebbségi konfliktusok igazi okát. Ebből adódóan nem tartja helyénvalónak azt a gyakorta hangoztatott felszólítást sem, mely szerint térségünk kisebbségi politikájában a nyugati megoldási modellek követésére kellene törekednünk. Ezt a meglehetősen provokatív állítást a füzetet záró következtetésekben egyebek közt a következőképpen indokolja: „Sajnálattal kell megállapítani, hogy a nemzeti problémák megoldására sehol soha semmiféle gyors és végleges megoldást magában foglaló koncepciót nem dolgoztak ki, lemásolható és alkalmazható modell nincs.”

A tanulmány végén a szerző 11 alapelv megfogalmazásával összegzi a „konvencionális bölcsességek” kritikájából leszűrt tanulságokat, melyek közül talán a legutolsó tűnik a legáltalánosabb érvényűnek: “Jelenleg a nemzetközi biztonságot lényegesen jobban fenyegeti a különböző nemzeti, nemzetiségi jogok tudomásul nem vétele, az ellenük való fellépés, mint ezek kielégítése.”

Kiss Katalin

Magyar Kisebbség 1922-1942. Repertórium. (Összeállította: Kazai Magdolna; szerkesztette: Monok István) I. Törzsanyag. II. Személy- és helynevek analitikus mutatója. Szeged Scriptum Kft. 1993. 420, 303 p.

A szegedi egyetem két kiváló könyvtárosának jóvoltából a magyar kisebbségkutatás két világháború közötti legfontosabb folyóiratának, a Lugoson megjelenő Magyar Kisebbség 21 évfolyamának összesített repertóriumára révén újabb alapkönyvvel gyarapodott kisebbségi kézikönyveink száma. A repertórium első kötetének bevezetőjében a folyóirat történetének rövid összefoglalóját, illetve a repertórium szerkezetének ismertetését olvashatjuk. A feldolgozás az úgynevezett tükrörepertórium módszerével készült, vagyis a lapszámok megjelenésének időrendjében sorakoznak a tanulmányok, adatközlések, ismertetések stb. Ily módon minden egyes közlemény önálló tételszámot kapott. Ennek az a jelentősége, hogy a második kötetben közreadott analitikus személy- és helynévmutató, illetve az ebbe beleépített tárgymutató alapján igen könnyen beazonosíthatóak az éppen keresett témakörökre, személyiségekre, eseményekre vonatkozó írások.

Az első kötetben található gazdag törzsanyagot lapozva elének tárul a Jakabffy-vezette szerkesztőség igen következetes és koncepciózus szerkesztői munkája: a történeti anyag mellett az aktuális fejleményeket nyomon követő *Események*, illetve az időszzerű kérdésekre vonatkozó elemzéseknek helyt adó *Ítéletek* című sorozat évtizednyi fennmaradása, a válogatott kisebbségi magyar parlamenti felszólalások közlése, a színvonalas recenziók jól érzékeltetik a lap tudományos és politikai irányultságának párhuzamosságát.

A választott analitikus mutató kétségkívül előnye, hogy az úgynevezett nagy témakörökben (nyelvhasználat, oktatásügy, kisebbségi mozgalmak, pártok stb.) a helynevekkel párosítva mind a regionális, mind pedig az összehasonlító kutatások esetében igen hasznos segítséget adhat. Kazai Magdolna és Monok István munkája az utóbbi időkben megcsappanni látszó repertóriumtermés jól sikerült és a kisebbségkutatásban nélkülözhetetlen darabja, amely a leghosszabb életű magyar kisebbségtudományi folyóirat anyagát új életre keltheti.

Sándor Annamária

Kisebbségkutatás. Szemle a hazai és külföldi irodalomból. (3) 1994. 1. 116 p.

A harmadik évfolyamába jutott szemlélő lap első száma a korábbi gyakorlathoz képest sokkal inkább igazodik a folyóiratot elsősorban figyelemmel követő szakmai olvasótábor igényeihez: az utóbbi években rendkívüli mértékben megnövekedett nemzetközi könyv- és folyóirattermésből igyekszik az Országos Idegennyelvű Könyvtár (a szerkesztőség bázisintézményének) folyamatosan feldolgozott anyagaira támaszkodva, egyre szélesebb merítésben, ismertetések formájában válogatást adni.

A nemzeti tudat, illetve az etnikai folyamatok tárgykörébe tartozó tanulmányokat ismertető első részben az egykori Jugoszlávia területén szemünk láttára végbemenő folyamatokkal foglalkozó írások vannak többségben, közülük az ismertetések alapján Székely Lászlónak a vajdasági *Létiünkben* (1993. 2-3. 191-213.) Modernizációs válság és nacionalizmus címmel megjelentetett tanulmánya, illetve a *La Nouvelle Alternative* 1993-ban megjelent 30. számának az ex-Jugoszlávia területén működő ellenzéki politikai mozgalmakat bemutató válogatása tűnik a legérdekesebbnek. Az egykori Szovjetunió területén zajló etnikai folyamatokra vonatkozó ismertetések alapján Kahn Michéle-nek a volt szovjet köztársaságok területén maradt oroszokkal foglalkozó írása (*Le Courrier des Pays de l'Est*, 1993. 376. 3-20.) és Jaakko Numminennek az oroszországi finnugor népek megmentésének

esélyeit taglaló tanulmánya (*Europa Ethnica* 1993. 3. 121-131.) érdemel fokozott figyelmet.

A lapszám második részének rövidebb tematikus blokkjaiból a kisebbségi politika címmel ellátott „rovatot” érdemes kiemelni: Szalayné Sándor Erzsébetnek és Kende Péternek a *Regio* 1993. évi 1. számában közölt tanulmányait, illetve a kolozsvári Korunk múlt évi 3. számában megjelent Bretter Zoltán és Liviu Mantei - tanulmányokat összevontan ismertető írás már a nagyobb jelentőségű kérdések legújabb irodalmát áttekintő, igényesebb megközelítés követendőnek tűnő példajaként is felfogható.

A legújabb számban ezen kívül olvashatunk tartalmi ismertetéseket a magyar kisebbségek olvasáskulturáját vizsgáló könyvről, a magyarországi kisebbségi törvény korai fogadtatásáról, a *Ki kicsoda Kassától - Prágáig?* címmel A századvég magyarsága című nagyszabású lexikonvállalkozás első kötetéről stb.

A *Kisebbségkutatás* küllemében is megújult új évfolyamát olvasva persze óhatatlanul újra felmerülnek a lap szemlélő műfajával kapcsolatos kérdések: a rövid kivonatok összessége alapján vajon mennyivel lesz jobb rálátásunk a magyar nyelvű és a nemzetközi kisebbségkutatásra, hiszen egy-egy tudományterületre és egy-egy kisebbségre lebontva az adott gyakoriság és terjedelem mellett valójában csupán ízelítőt, esetleges példákat kaphat az olvasó. A folyóiratközlések viszonylag könnyen megoldható ismertetése mellett kivételszámba mennek a monográfiák, gyűjteményes kiadványok kétségkívül több fáradságot igénylő ismertetései, holott ezekből is megtelne negyedévente egy folyóirat. Kivált ha az ismertetések vállalnák a téma korábbi irodalma alapján az elemzés és kritika kockázatát. Persze így is fontos figyelemfelhívó funkciót tölt be a *Kisebbségkutatás*, aminek hatékonyságát talán növelné egy-egy külföldi kisebbségi szakfolyóirat teljes tartalomjegyzékének közlése, de legalábbis legfontosabb tanulmányainak folyamatos bemutatása, a nyugati kisebbségi és etnikai kutatások robbanását eredményező 1980-as évtizedek retrospektív bibliográfiai bemutatása, a magyarországi és a magyar kisebbségek önismereti produkciójának rendszeresebb figyelemmel követése.

Szarka László

Erik Fügedi - Ferenc Gregor - Péter Király: Atlas slovenských nářečí v Maďarsku. Atlas den slowakischen Mundarten in Ungarn. Red. Péter Király. Budapest, Neotipp, 1993. 222 p.

A magyarországi szlovák nyelvjárások vizsgálata 1949 végén elkezdődött. Először tájékoztató gyűjtések folytak annak a megállapítására, hogy mely településeken élnek szlovákok és milyen nyelvjárást beszélnek. Ezután a települések nyelvjárási jellege alapján kijelöltük a Nyelv járások Atlaszának 48 kutatópontját. Arra törekedtünk, hogy mindegyik nyelvjárási típus képviselve legyen. A 48 kutatópont nyelvjárását a szlovák nemzeti Nyelvjárások Atlasza kérdőíve alapján gyűjtöttük fel (E. Pauliny - J. Štolc: Dotazník pre výskum slovenských nářečí. V Bratislave, 1947), amelynek 749 tétele mintegy 2 000 kérdést tartalmazott. A 48 kutatóponton tehát összesen 96 000 adatot rögzítettünk. Ebből az anyagból a térképekre kutatópontként 235 címszó került, ami összességében 22 560 adatot jelentett. A címszavak hangtani, alaktani, szóképzési, prozódiai és szókincsbeli kérdésekre vonatkoztak..

A kutatópontok anyagának felgyűjtésében képzett szlovákisták vettek részt: Décsy Gyula 7 kutatóponttal, Gregor Ferenc 5, Király Péter 30, Sipos István 6 kutatóponttal. Az ellenőrzés munkáját Gregor F. és Király P. végezte. A középszlovák nyelvjárású községek anyagának ellenőrzésében Anton Habovštiak és kisebb mértékben Šimon Ondruš szlovák dialektológus is segítségünkre volt.

A Magyarországi Szlovák Nyelvjárások Atlaszának kéziratát hárman készítették el: Király Péter írta meg a bevezető részt és ő állította össze a 235 térkép anyagát, azt rendszerezve. A térképek anyagát Gregor Ferenc ellenőrizte s ugyanő írta meg a 235 térképhez a nyelvészeti kommentárokat. A 48 kutatópont településtörténeti forrásanyagát Fügedi Erik történész állította össze.

Fügedi Erik levéltári kutatásai megerősítették a kutatópontok nyelvjárás jellegéből levont tanulságot, nevezetesen azt, hogy a magyarországi szlovák nyelvjárások alapján kevert jellegűek, aminek magyarázata a községek településtörténetében keresendő. Megjegyzendő, hogy Magyarországon a nyugati, közép- és kelet-szlovák nyelvjárás déli csoportjai vannak képviselve.

A Magyarországi Szlovák Nyelvjárások Atlaszának jellegét tekintve a kisebbségi nyelvatlaszok csoportjához tartozik, amilyen például szláv vonatkozásban: Zdzislaw Stieber egykori lengyelországi lemko (dél-nyugat ukrán) Nyelvjárások Atlasza (Lódz, 1956 - 1963), S. B. Bemstejn szovjetunióbeli bolgár Nyelvjárások Atlasza (Moszkva, 1958) az NDK-beli, szorb Nyelvjárások Atlasza (Bautzen, 1965) és Zuzana Hanudel' kelet-szlovákiai ukrán Nyelvjárások Atlasza (V Bratislavi - V Prjaševi, 1981) stb.

A Magyarországi Szlovák Nyelvjárások Atlasza összeállításának célja az alábbiakban fogalmazható meg:

- a magyarországi szlovák nyelvjárások anyagának összegyűjtése, rendszerezése és szemléltetése térképlapok formájában;
- adatszolgáltatás a nyelvjáráskeveredésnek, valamint az új nyelvjárás típusok keletkezésének, vizsgálatához, továbbá a nyelvi interferencia és a kétnyelvűség kutatásához;
- kiegészítő és egybevetési anyagul szolgálhat a szlovák nemzeti nyelvatlasz számára;
- a magyarországi és a szlovákiai nyelvjáráskutatók együttműködésének kiszélesítése.

Király Péter

Šutaj, Štefan. „Akcia Juh”. Odsun Maďarov zo Slovenska do Čiech v roku 1949. Praha, Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, 1993. 84.

A Regio rendszeres olvasói számára már ismert 1949. évi szlovákiai akció történetét közreadó munkájában Štefan Šutaj előbb az 1948-ban gyakorlatilag lezárult magyar-csehszlovák lakosságcsere, a reszlovakizáció, illetve az 1945-46. évi csehországi deportálás nyomán a magyarlakta szlovákiai területeken kialakult helyzetet „a bonyolult szlovákiai délvidéket” mutatja be. A komplikációkat elsősorban a korábban szinte teljes egészében magyar lakosságú területekre betelepített magyarországi szlovákok, illetve a romániai, jugoszláviai, franciaországi, argentinai szlovák telepesekből verbuvált „repatriánsok”, az északi szlovák területekről érkezett szlovákok, valamint a két világháború közt megtelepedett és 1945 után újra

visszatelepülő csehszlovák „kolonisták” jelentették, akik gyakran a még ki sem költöztetett, vagy a Csehországból visszaszökött magyar tulajdonosok földjét, házát használták. Egy 1948. májusi összeírás szerint a bécsi döntést követően a visszacsatolt területre települt anyaországiak száma már csupán 526 fő volt, ők 1948 februárja után sem kaptak csehszlovák állampolgárságot.

Šutaj szerint a legtöbb gondot a 326 679 hivatalosan elismert reszlovakizált magyar jelentette. Többségük csupán a kényszer hatására (Šutaj megfogalmazásában: formálisan) döntött eredeti nemzetiségének megváltoztatása mellett. A könyv szerzője szerint a nemzetisége mellett kitartó magyarok nemzetárulóknak tekintették a reszlovakizáltakat.

Az 1949 szeptemberében-októberében beindított úgynevezett „déli akció” célja az volt, hogy az állampolgárság nélküli magyarok Csehországba költöztetésével a csehországi magyarok szervezett visszatelepítését lehetővé tegye és számukra más rétegek (kutakok, háborús bűnösök, 1938 után az „anyaországból” betelepültek stb.) kiköltöztetésével helyet, a tulajdonjogi viszonyokban pedig „rendet” teremtsen.

A szlovák kommunisták vezérkara és a belügyi megbízotti hivatal vezetésével előkészített akció azonban Šutaj jól dokumentált okfejtése szerint egyre inkább magyarellenes nacionalista színezetet kapott, jóllehet eredetileg egyértelműen osztályszempontokat követő rendelkezésként készítették elő. Az elképzelések szerint mintegy 15 ezer magyart érintő akció végül is valószínűleg a prágai csehszlovák kommunista vezetők rosszallása, illetve Magyarország tiltakozása miatt a kezdet kezdetén elakadt és nem valósult meg.

A kismonográfia mellékletében a szerző egyebek közt közli a magyar nemzetiségű állampolgárok csehszlovák állampolgárságát újra megadó 1948. évi 245. törvénycikket, a szlovák kommunista párt központi bizottságának, illetve a szlovák belügyi hivatalnak a déli akcióval foglalkozó határozatát valamint a szlovák központi bizottság mellett működött úgynevezett magyar bizottság 1949. október 14.-i jegyzőkönyvét.

Kiss Katalin

Zasztavnij, F. D.: Ukrajinszka diaszpóra. Lviv, Szvit Kiadó, 1991. 119 p.

A Szovjetunió határain belüli, koronként változó kiterjedésű Ukrajnában az ukránstudatás nem tartozott a favorizált tudományok közé. Az állami politika szintjén és rangján tartott „proletár internacionalizmus” egyébként sem szívelte túlságosan a „szövetséges” köztársaságok esetenként jelentkező, a birodalmi szabványtól elütő sajátosságait. A gazdasági és politikai okokból külföldre vándorolt egykori honfitársakról pedig végképp elmarasztaló volt a hivatalos vélemény, a rájuk vonatkoztatott „emigráns” kifejezésnek a korban egyértelműen pejoratív hangzása volt.

Nem véletlen tehát, hogy a határokon túli ukránstudatással foglalkozó művek a határokon túl jelentek meg: a két világháború között Lengyelországhoz tartozó Lwówban, az Egyesült Államokban, vagy Nyugat-Európa országaiban. (Geografija ukrajinszkih i szumezsnih zemelj. Lviv, 1938.; Enciklopedija Ukrajinoznavsztva (két kötet) München - New York, 1949.; Enciklopedija Ukrajinoznavsztva (10 kötet) Párizs -New York, 1955-1984.; Ukrajinszki poszelennyja. New York, 1980.)

F. D. Zasztavnij összefoglaló műve ezért akár újdonságnak is számíthatna, ha nem az előbb említett munkákra épülne. Újdonsága valójában abban áll, hogy 50 000 példányban Ukrajnában jelent meg, hozzáférhető információkhoz juttatva az e kérdés iránt egyre nagyobb számban érdeklődő, hazai olvasóközönséget is. A szerző felfogásában a „diaszpóra” kifejezés arra a kb. négymillió ukránra, vagy ukrán származású személyre vonatkozatható, amely a nyugat-európai államokban, Ausztráliában, Észak- és Dél-Amerikában él. A szomszédos országokban, Romániában (román népszámlálási adat: 70 000 - ukrán becslés: 300 000), Lengyelországban (lengyel adat: 300 000 - ukrán becslés: 600 000), Cseh-Szlovákiában (150 000), Magyarországon (3 500) élő ukránság Zasztavnij fogalmazásában - s ez mondható el az ukrán szakmai frazeológiáról is -, évszázadok óta a saját „etnikai földjén” él. Ukrajna két szomszédját, Romániát és Lengyelországot a szerző abban marasztalja el, hogy az ukránellenes asszimiláció a hivatalos politika rangjára emelkedett. (Politikai óvatosságra utal, hogy ezt az állítását csak a „sztalinizmus és a pangás” évtizedeire vonatkoztatja.) Lengyelország vonatkozásában részletesen elemzi a második világháború utáni lengyel-ukrán lakosságcserét, valamint a délkelet-lengyelországi ukránság széttelepítésével járó, mindkét fél számára gyászos emlékü 1947-ben lebonyolított Wisla akciót. (1990. augusztus 3-án a lengyel szenátus nyilatkozatban ítélte el ezt az ukránokat kollektívan sújtó büntetőakciót.)

Érthető módon lehangoló képet fest a könyv megírásakor még létező Szovjetunió, s főleg az Orosz Föderáció ukránellenes vagy jobb esetben az ukrán anyanyelvi művelődéssel szemben teljesen érzéketlen politikájáról. (Az oroszországi összlakosság 3 százalékát kitevő 4 362 872 ukrán gyakorlatilag el van vágva az anyaországtól: az ukrán rádió oroszországi sugárzása rendszertelen, s nem megoldott az ukrán újságok előfizetésének kérdése sem. Beszédes példája az anyanyelvi oktatás sanyarú helyzetének, hogy egy-egy moszkvai, szentpétervári, szocsi és omszki vasárnapi iskolát leszámítva az ukrán gyerekek nem tanulhatnak az anyanyelvükön. - T. I.) Helytálló tehát az a következtetés, hogy a tengerentúli, vagy a nyugat-európai diaszpórákban élő ukránságnak potenciálisan jóval több lehetősége mutatkozik a nyelvi-kulturális fennmaradásra, mint az „orosz nővér” földjén.

Az ukránság tömeges kivándorlása a múlt század utolsó negyedében kezdődött el az akkor az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó ukránoklakta területekről: Galíciából, Bukovinából, a „kárpatokelötti és kárpatontúli földekről.” Zasztavnij magyarázata szerint az ukránság „emigrálása”, az idegenek, főleg a lengyelek „immigrálásával” járt együtt. Utóbbiak számának gyors növekedést mutatja, hogy 1931-ben két galíciai vajdaságban, a ternopoliban és a lwówiban igen magas volt a lengyel lakosság aránya. (Előbbiben 36,7, utóbbiban 31,2%.) Igen színes etnikai képet mutatott ebben az időben két nagyváros, Lviv (Lwów) és Csemovci (akkor: Cernateu). Galícia központjában 50,89% lengyel, 31,9% zsidó és 16,2% ukrán élt. Bukovina fővárosában a 33,5% zsidó, a 31,4% román és más nemzetiségű, a 17,3% lengyel mellett 17,8% ukrán élt.

Mellékleteiben a kötet a legutóbbi népszámlálási adatokra támaszkodva igyekszik pontos képet adni a világban élő ukránságról, bemutatja Ukrajna földrajzi-történelmi- és néprajzi régióit (Galícia, Voliny, Ukrán Polisszja, Podólia, Podkarpatszka Rusz, Hucul föld, Pidroszjiszka Ukrajina, stb.), foglalkozik a krími tatárok és a félsziget autonómiájának kérdésével, s bemutatja a második világháború irreguláris ukrán fegyveres alakulatait és azok napjainkra nemzeti hőssékké avanszált, több esetben korántsem feddhetetlen múltú parancsnokait. A szakmai pontosságra való törekvés tiszteletreméltó szándékát rontja egy-egy, talán tendenciózus tévedés.

Így például fölöttébb meglepő, hogy a Podkarpatszka Ruszként emlegetett területen, azaz a mi fogalmaink szerinti Kárpátalján az 1930-as népszámlálásra hivatkozva csak ukránokról, zsidókról és németekről tud, magyarokról egyáltalán nem tesz említést.

Naivitás lenne azt gondolni, hogy napjainkban, amikor az etnikai konfliktusok kiéleződését tapasztaljuk, könnyű lenne levetkőzni elfogultságainkat. Ezért inkább kezeljük (meg)értően a szétszóratott ukránságról szóló könyvet, amelynek tévedései érzelmi túltelítettségre, a frissen szerzett, s valójában soha ki nem élt állami önállóság keltette eufóriára vezethetőek vissza.

Tóth István

Emberi Jogok Magyar Központja

Az 1990-ben létrehozott Emberi Jogok Magyar Központja az MTA állam- és Jogtudományi Intézete keretein belül működő intézmény. Munkatársainak száma jelenleg három fő.

A Központ tevékenységében különleges hangsúlyt kapott egy dokumentációs bázis létrehozása. Mára ez kb. 3000 nyilvántartásba vett emberi jogi kiadványt (szakirodalmat, dokumentumokat, jogalkalmazói határozatokat) tartalmaz, főként angol és francia nyelven. Ezek többsége az Európa Tanácstól származik, amely ideiglenes letéti intézményeként ismerte el a központot, s rendszeresen megküldi a vonatkozó emberi jogi dokumentumokat, ideértve az Európai Emberi Jogi Bizottság és Bíróság döntéseit. A dokumentációs bázis az érdeklődő kutatók és diákok rendelkezésére áll.

A kiadványok beszerzésének fontos forrása a külföldi emberi jogi társintézményekkel való kapcsolattartás is, s ennek keretében a rendszeres információ- és kiadványcsere. A központ ilyen kapcsolatban áll a jelentősebb nyugat-európai emberi jogi szervezetek közül például a következőkkel: Danish Centre for Human Rights (Dánia), Norwegian Institute of Human Rights (Norvégia), International Institute of Human Rights (Franciaország), Intreights (Anglia), Ludwig Boltzmann Institute of Human Rights (Ausztria), Österreichisches Institut für Menschenrechte (Ausztria), Åbo Akademi Institute for Human Rights (Finnország), Netherlands Institute of Human Rights (Hollandia).

Másik fontos tevékenységi kör a publikációs tevékenység, amely alapítványi támogatások és eseti források segítségével valósult meg. Az elmúlt három évben a következő szervezetek nyújtottak támogatást a Központ publikációihoz Acta Humana Alapítvány Lukács György Alapítvány (Budapest), UNICEF Magyar Nemzeti Bizottsága (Budapest), Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítvány (Budapest), Európa Tanács (Strasbourg), ENSZ Emberi Jogi Központja (GENF), Kanada Budapesti Nagykövetsége, Franciaország Belügyminisztériuma (Párizs).

Ezen kívül a Központ által kiadott egyes kiadványok finanszírozása az OTKA keretein belül elnyert pályázatok alapján történik.

A Központ rendszeresen megjelenteti az *Acta Humana* című emberi jogi szakfolyóiratot (évente négy számot), amely Magyarországon az egyetlen ilyen jellegű kiadvány. Eddig 13 szám jelent meg, amelyek közül néhány tematikus összeállítás volt: az Emberi Jogok Európai Egyezménye és a magyar jog kapcsolatáról, a gyermek jogairól, valamint a kisebbségekről. A kiadványok egyébként az emberi jogok témakörére vonatkozó tanulmányok mellett rendszeresen

tartalmaznak könyvismertetéseket, az emberi jogokat érintő legújabb nemzetközi jogi fejleményeket összefoglaló beszámolót „Emberi Jogi Híradó” címmel, egyes nemzetközi dokumentumok fordítását, valamint tájékoztatásképpen az emberi jogokra vonatkozó magyar tanulmányok válogatott bibliográfiáját és az idevágó magyar jogszabályok válogatott jegyzékét.

A rendszeres publikáció mellett a Központ 1993-ban megjelentetett magyar fordításban néhány, az oktatást és tájékoztatást elősegítő alapvető kiadványt: az „Emberi jogok: Nemzetközi okmányok gyűjteménye” című ENSZ kiadványt, valamint az „Emberi jogok oktatásának ABC-je” című ENSZ kiadványt. Folyamatban van az Európa Tanács „Emberi jogok a nemzetközi jogban” című kiadványának magyar nyelven történő megjelentetése.

(Cím: Emberi Jogok Magyar Központja, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, Országház u. 30, Budapest Pf. 25., 1250, Tel: 175-9337; Fax: 175-7858.)

Mavi Viktor